

2

Sociologický časopis

Ročník 35 (1999)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Miloslav Petrusek, *Univerzita Karlova, Praha*

Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *anglický redaktor*,

Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Alena Kropáčková, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Jan Pauer: Problém morálních norem a hodnot v česko-německé diskusi.....</i>	<i>131</i>
<i>Georg Vobruba: Kombinování příjmů. Práce a příjmy mimo hlavní zaměstnání</i>	<i>151</i>
<i>Ladislav Rabušic, Kateřina Kepáková: Sexuální chování adolescentů a riziko HIV</i>	<i>161</i>
<i>Irena Reifová: Adorno a Lazarsfeld: Setkání skeptika a těšitele.....</i>	<i>181</i>

PŘEHLEDOVÁ STATĚ

<i>Lenka Buštková: Analýza sociálních sítí</i>	<i>193</i>
--	------------

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Dana Sýkorová: Rodina a obec ve střední Evropě</i>	<i>207</i>
---	------------

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Gabriel Tkáč: Pražská kulturní zařízení.....</i>	<i>219</i>
---	------------

RECENZE

<i>Jiří Večerník: Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnosti a politické postoje v české společnosti (I. Šrubař).....</i>	<i>233</i>
<i>Philip R. De Jong, Theodore R. Marmor (eds.): Social Policy and the Labour Market (J. Večerník).....</i>	<i>235</i>
<i>Lubomír Mlčoch: Zastřená vize ekonomické transformace. Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled) (P. Machonin).....</i>	<i>237</i>

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Profesor Schöpflin hovořil na FSV o národní identitě (V. Štětka)</i>	<i>239</i>
<i>Prvé slovensko-české sociologické dni Bratislava '99 (L. Gatnar).....</i>	<i>240</i>

ANOTACE

<i>Revue française de sociologie (K. Volná).....</i>	<i>241</i>
--	------------

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Problém morálních norem a hodnot v česko-německé diskusi

JAN PAUER^{*}

Universität Bremen, Německo

The Problem of Moral Norms and Values in the Czech-German Discussion

Abstract: Since 1989, Czech-German relations have been marked by growing differences. In contrast to the *détente* period of the 1970s, communication between the two countries has become increasingly difficult because moral values are now a major focus of discussion. Dissent among democrats, rather than the mobilisation of nationalist sentiments, is the essential cause of present-day tensions. Since an institution which might play the role – theoretically or practically – of a neutral referee currently does not exist, common norms and guidelines must be developed through discourse. Several preconditions must be fulfilled to pave the way to successful understanding: reciprocal empathy, equivalent measures for one's own behaviour and that of others, and the willingness to measure one's own norms against the yardstick of universal categories of moral and legal equality. To date, there are deficits on both sides.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 2: 131-150)

1. Problémy sporu o uznání

Když Václav Havel v letech 1989/1990 vyslovil svou morální omluvu za násilné vysídlení Němců z poválečného Československa, netušil, že by mohly být někdy zpochybňovány základní opory politiky uvolňování, která byla v očích Východoevropanů interpretována jako krok Německa k usmíření na základě uznání politického *statu quo* vytvořeného druhou světovou válkou. Sjednocení Německa bylo považováno za podmínku *sine qua non* mírové integrace Evropy a bylo vítáno téměř euforicky. Nejen kvůli východoněmecké a české (československé) revoluci v listopadu 1989 si zvolil Václav Havel za cíl své první zahraniční cesty Mnichov a Berlín. Jeho omluva měla být mimo jiné gestem, jehož záměrem bylo překonat tíži minulosti. Již zde byl začátek později nastoupené politiky politické a právní tlusté čáry, tedy uzavření staré éry a zahájení éry nové.

Kdyby zůstalo u přátelské odpovědi tehdejšího německého spolkového prezidenta Weizsäckera a při rychlém uzavření nové sousedské smlouvy, nevznikly by mnohé napjaté situace. Vlastní adresát Havlova gesta – sudetští Němci – se neodhodlal aspoň hlasem své nejsilnější organizace *Sudetendeutsche Landsmanschaft* (SL) k podobně velkorysému gestu. Místo toho bylo interpretováno jako české „doznání viny“, po němž by měly následovat praktické kroky právního a materiálního odškodnění sudetských Němců. SL oznámil své požadavky na odškodnění ve výši, která dosahovala v řádu miliard třímístného čísla a jeho mluvčí prohlásil, že se nenechají odbýt pouhou morální omluvou. Ze strany sudetských Němců energicky podporovaných jejich ochráncem – bavorskou vládou – byly vysloveny hrozby pro případ, kdyby česká vláda nechtěla vést

^{*}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dr. Jan Pauer, Forschungstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Osteuropa-Gebäude, Klagenfurter Strasse, D-28359 Bremen, BRD, tel. (+49 421) 218-4967, fax (+49 421) 218-3269, e-mail pauer@osteuropa.uni-bremen.de

se „sudetskými Němci“ „dialog“. Tak bylo vytvořeno *junktim* mezi stavbou ropovodu z Ingolstadtu, který měl zmírnit jednostrannou závislost ČR v dovozu ropy na sovětských, později ruských dodávkách, a česká strana tak měla být ochotna začít jednat. Kromě toho byla připomínána závislost ČR na německé podpoře při vstupu do EU. Byl vznesen požadavek na zrušení tzv. Benešových dekretů, tj. na právní revizi „vyhnání“ (*Vertreibung*) v české vnitrostátní politice. SL trvá stále na svém „právu na domov“, ačkoli takové právo není ani součástí německé jurisdikce, ani mezinárodního práva, a ačkoli je nejasné, které právní nároky a právní důsledky by z něj mohly vyplývat. Když byla nakonec navíc jako nevěrohodná zpochybňována integrita morální omluvy za oběti násilí a nuceného vysídlení argumentem, že za morálním odsouzením nenásledovaly právní kroky, mohl člověk snadno získat dojem, že tyto argumenty nepocházejí ze země, kde nebyl odsouzen žádný nacistický soudce a v níž byly dosud německými soudy zamítnuty všechny individuální žaloby bývalých zahraničních obětí nacismu nebo nucených prací. To vše za současného vyplácení důchodů zahraničním veteránům jednotek SS.

Bonnská vláda sice v roce 1992 uzavřela s ČR novou sousedskou smlouvu, nechala však *expressis verbis* otevřenou otázku eventuálních materiálních nároků, které vznikly jako důsledek násilného vyvlastnění sudetských Němců. To byla konsekvence německého práva, které činí v případě, že se spolková vláda veřejně zřekne soukromě právních nároků svých občanů vůči nějaké druhé zemi, jí samou adresátem požadavků na odškodnění. Tento známý stav věcí, který je interpretován některými právníky tak, že „jen“ přezkoumání výše odškodnění, která byla dosud realizována v Německu, by mohlo být opětovně projednáváno, postačil spolkové vládě, aby se nevystavila nevypočitatelným finančním rizikům. Tato v podstatě nepolitická skutečnost, která platí i pro českou vládu za podmínek právního státu, je českou veřejností vnímána jako podezřelá indicie proto, že by spolková vláda mohla v budoucnosti, kdyby nastaly pro ni příznivé poměry, znovu udělat z této otázky předmět jednání. Stejně málo byla v české politice a mezi veřejností přítomná okolnost, že se spolková vláda z dobrých důvodů brání tomu, aby soukromoprávní požadavky na odškodnění odsunutých Němců pozdvihla na úroveň bilaterálních jednání. Neboť by to znamenalo, že by přišla na mezinárodní jednací stůl otázka válečných reparací vůči střední, východní a jihovýchodní Evropě, jak to stanovila londýnská smlouva o dluzích z roku 1953. A to by znamenalo vzhledem k obrovským počtům válečných obětí a velikosti materiálních ztrát v této oblasti pro právní nástupce Německé říše finanční zatížení, které daleko přesahuje ostatní rizikové kalkulace, které musejí být v této souvislosti provedeny. Konejšivé vyjádření bývalého ministra zahraničí Kinkela na adresu spolků odsunutých Němců („Pro vaše požadavky není čas ještě zralý“), často ukvapené, morálně motivované požadavky některých německých politiků volajících po zrušení Benešových dekretů a aktivní požadavky SL na restituce a odškodnění, které nikdo v německé politice nedementoval, to vše se postaralo o vzrušení v Praze a v pohraničních oblastech. Důvěru české vlády v německé pojetí práva neposílilo ani to, že spolková vláda výslovně odmítla z hlediska mezinárodního práva uznat postupimskou dohodu z roku 1945, přičemž sice na jedné straně prohlásila mnichovskou smlouvu za „právně účinnou“, ale na straně druhé odmítla analogickou argumentaci ve vztahu k postupimské smlouvě. Důvěru české strany neposílilo ani to, že spolková vláda a německý Ústavní soud dodatečně potvrdily platnost nuceného vyvlastnění v někdejší NDR na konci války, současně ale německá vláda odmítla respektovat násilné vyvlastnění v poválečném Československu, jako nerevidovatelný výsledek 2. světové války. Rozšířilo se podezření, že nejprve má být negována mezinárodní legálnost transferu (Postupim) a

potom – na základě „české viny“ – také zpochybněna vnitropolitická právní základna (Benešovy dekrety). Tím by se uvolnila cesta sudetoněmeckým požadavkům. Lavina sudetoněmeckých restitučních žalob uprostřed kolabující justice by zablokovala proces privatizace a přispěla by k napětí v zemi. Společně s požadavkem Bonnu začlenit SL do bilaterálních rozhovorů a jednání s pražskou vládou vznikl na české straně dojem, že suverénní Německo usiluje systematicky o revizi výsledků 2. světové války. ČR vnímala svou pozici díky odlišnému přístupu Německa k Polsku jako nejslabší v rámci někdejší východní Evropy. Současně probíhající proces rozdělení Československa a znovu sjednocování Německa stejně jako vstup Rakouska do Evropského společenství umožnily, aby v Praze ožily historicky zdůvodněné obavy před mocným Velkoněmeckem. Samo slovo bezpráví, které používají němečtí politici všech směrů v souvislosti s nuceným vysídlením, dostalo náhle dvojí smysl: vedle bezpráví v morálním smyslu mohlo také znamenat: bez jakéhokoli právního základu.

Toto podezření se v žádném případě neomezilo jen na bezduché nacionalisty a komunisty, ale vkradlo se postupně do demokratických seskupení. V české veřejnosti rostla nedůvěra vůči dlouhodobým záměrům německé politiky. To je vskutku povážlivé. Vzhledem k tomu, že bonnská vláda nechtěla jednostranně revidovat ani uspořádání poválečné Evropy, ani nechtěla začít s absurdní – a to nejen z německého pohledu – reparační ofenzívou, je na místě otázka, proč její skutečné záměry byly tak obtížně čitelné a proč vůbec mohl vzniknout v ČR takový dojem. A to tím spíše, že Spolková republika je spolehlivým partnerem a oporou české integrace do západních struktur.

Česká politika reagovala „upevněním“ vlastních právních a politických pozic, které měly zabránit domnělým snahám Bonnu o revizi. Prvním krokem byla důvodová zpráva k prohlášení parlamentu přijaté k příležitosti německo-české smlouvy z roku 1992. Druhým, daleko významnějším krokem, než bylo toto prohlášení, představovalo rozhodnutí Ústavního soudu ČR (1995), které potvrdilo „legalitu“ a „legimititu“ tzv. Benešových dekretů a konstatovalo jejich právní platnost a zároveň neaplikovatelnost v současnosti. Nakonec český dotaz v roce 1996 týkající se platnosti a mezinárodněprávní závaznosti postupimské dohody podnítil velvyslanec někdejších vítězných mocností ke stanovisku, které vyšlo vstříc očekáváním Prahy. Také česká vláda přispěla k zamlžení vzájemných vztahů. Je jen třeba si připomenout dlouhý oblouk, který se rozpíná mezi nabídkou k dvojitému občanství pro sudetské Němce v letech 1990/91 a odmítnutím dialogu se zástupci SL v současnosti. Také nabídka pražské vlády k dialogu bezprostředně po svato-dušním střetnutí SL v roce 1993, na němž zazněly ostré tóny na adresu české vlády, a její bezprostřední zrušení během tří dní, které bylo zdůvodněno tím, že dialog byl znemožněn projevy zástupců SL, nepřispěly příliš k vyjasnění české politiky. Málo suverénní odmítnutí parlamentního dialogu tehdejšími předsedou parlamentu M. Uhdem v Bonnu téhož roku přispělo k největšímu nedostatku pozdějšího společného prohlášení o smíření – k nedostatečné politické legitimitě jeho vzniku. Teprve tento nedostatek dialogu, který byl nadmíru nápadný při existujícím politickém, právním a normativním posuzování společné minulosti, nakonec vedl k české myšlence společného prohlášení o usmíření. Bylo třeba dvou let tajné diplomacie a obtížné práce obou náměstků ministrů zahraničí, aby byla roku 1997 uzavřena platforma pro „dorozumění národů“, která přispěla v podobě racionálního textu ke zlepšení vzájemných vztahů. Právní ukončení materiálních nároků sudetských Němců, o které tolik usilovala česká strana, se ze známých důvodů neuskutečnilo, spolková vláda stvrdila, co bylo možné vědět ještě před prohlášením, totiž že minulost nebude stát v cestě vstupu ČR do EU a NATO, a navzdory sblížení stanovi-

sek přetrvávají značné rozdíly v tom, jak obě strany historicky, politicky a normativně hodnotí společnou minulost.¹ Odlišnosti se projevují ve formulacích „rozdílných právních pojetí“ obou stran, v oprávněné kritice ze strany české židovské obce, která namítala, že holocaust na českých Židech nenašel adekvátní zakotvení v prohlášení.

Rozpory byly patrné v tom, jak se obě strany nemohly shodnout na obsazení postů v německo-českém Fondu budoucnosti a v určení jeho úkolů nebo ve skandálním počátečním blokování odškodňovacích plateb z tohoto fondu posledním obětem nacismu, které v ČR přežily, jejichž nároky na odškodnění podle vlastního rozhodnutí nemají přejít – na rozdíl od restitučních požadavků členů SL – na další generaci.

Příčiny trvání potíží ve společném dorozumění jsou různé. Samozřejmě že dodnes existují na obou stranách bavorsko-českého pohraničí také nacionalistické a etno-nacionalistické postoje, ale ty nepředstavují intelektuální, ale pouze politickou výzvu. Není to tu a tam rozdmýchávaný strach z možnosti další ztráty majetku v někdejších sudetoněmeckých regionech ani skutečné či jen domnělé „vytěšňování“ historie v Čechách nebo změť politických, materiálních, právních a morálních aspektů při vysvětlování protikladných stanovisek, co tvoří jádro oboustranných potíží při komunikaci, ale podstatné rozdíly v tom, jak odlišně hodnotí demokraté na obou stranách z hlediska morálky a norem 2. světové války a její důsledky. V centru úvah stojí otázka, proč se nemohou sjednotit při posuzování hlavních historických procesů politici, novináři, historici a zástupci generací pamětníků, kteří mají vůli k porozumění a kteří se všichni odvolávají na stejná práva a normy. Jednou z nejtěžších otázek v této souvislosti je otázka po posouzení individuální viny a odpovědnosti za kolektivně spáchané, nesmírné zločiny během „totální války“ a za podmínek totalitní diktatury, v níž byly zrušeny téměř všechny zbytky občanské a soukromé autonomie, a tedy předpoklady pro vnímání a odhad individuální odpovědnosti [srv. Schwan 1997: 14 an.]. Pojmy vyžadující objasnění, jako kolektivní odpovědnost, kolektivní vina, kolektivní ručení občanů, které zrcadlí toto dilema, stojí proti argumentům, které se zabývají otázkami adekvátního trestu za zločiny spáchané ve 2. světové válce. Tyto diskuse v sobě zahrnují morální posuzování cizích a vlastních postojů, málokdy se však stávají předmětem systematických úvah. Obtížný, morální diskurs o válce, transferu a vyhnání není ulehčen skutečností, že se v argumentech střetávají nejen protikladné pozice dřívějších konfliktů, rozdílné zkušenosti s utrpením a dissent v paměti postižené generace, ale také nutností spojení historického a dnešního morálního horizontu.

2. Typy argumentace v morálním diskursu

2.1 Varování před morálkou

Někteří skeptici z principu varují před morálním hodnocením a upozorňují přitom na nezpůsobnost morálky vytvářet diferencovaná pravidla v oblasti norem a hodnot. Podle této argumentace se morální soudy zabývají účtou a neúčtou a zaměřují se vždy na celou osobnost. Komunikace zdůrazňující morálku není nikdy příliš vzdálena sporům, a proto ani násilí. Z pokusu převést konflikty z oblasti morálky do soukromé roviny vznikla in-

¹) To platí dokonce i pro teze německo-české komise historiků [*Konfliktgemeinschaft... 1996*]. V německém textu se používá znění „*Vertreibung*“ (vyhnání) a v českém „odsun“ (*Abschub*). Tato jazyková odlišnost poukazuje na hlouběji zakotvený rozdíl v posuzování zmíněného konfliktu.

stituce souboje, která byla nakonec nahrazena právními úpravami. A tak je na místě varovat před morálkou, protože vyvolává agresi [Luhmann 1990: 18, 26, 41].

Tento postoj může působit přepjatě, ale připomíná, že jak před vyhlazovací válkou, tak před nuceným vysídlením milionů Němců byli protivníci morálně posuzováni. Je samozřejmé, že v tomto případě nemůže být morálka stavěna na stejnou úroveň s touhou po spravedlnosti a že existují různé stupně morálky. Příkladem zvrácené morálky je pověstný Himmlerův výrok o nacistické morálce při „vyhlazování židovského národa“, který pronesl před gruppenführery SS; Himmler tvrdil, že lze zůstat i před horami mrtvol „slušným“ člověkem.² Také v méně křiklavých případech je možné ukázat, že morální soudy mohou často představovat trest, který značně přesahuje normální právní sankce. Již Kant poznamenal, že „ostudu“ nelze zrušit žádným nařízením [Kant 1991: 459]. Morální soudy mohou mít těžší dopad a mohou déle působit než právní sankce; mohou vyvolat naprosto destruktivní procesy. Toto zjištění platí pro každou zradikalizovanou skupinou a partikulární morálku.

2.2 Křesťanský morální diskurs

K slavnému dopisu polských katolických biskupů z roku 1955, který byl adresován jejich německým bratrům ve víře, v němž použili tuto formuli smíření: „Odpouštíme vám a prosíme o odpuštění“, připojili polští a němečtí katoličtí biskupové o třicet let později ve společném prohlášení větu: „Odpuštění neznamená vypočítávat činy bezpráví“ [Frankfurter... 1995]. V prohlášení je sice jazykově rozlišováno mezi „zločinnou útočnou válkou“ a „bezprávím“, které utrpělo mnoho Němců v souvislosti s vyhnáním a ztrátou vlasti, ale v souladu s usmířením obě strany upustily jak od srovnávání vzájemných obětí, tak také od objasňování zásady původce.

V tomto smyslu se vyjadřuje také hlavní žalobce haagského tribunálu OSN pro válečné zločiny Richard Goldstone. Podle jeho názoru je srovnávání mezi dvěma nebo více velkými zločiny „irelevantní a pro oběti urážlivé“. Neboť pro každou oběť, pokračuje Goldstone, je prožitý zločin ten největší a subjektivně je to také správné. Pro oběti je důležité, aby odhalily pravdu a určily ty, kdo nesou odpovědnost [interview ve Frankfurter... 1996b].

Otázku, zda a do jaké míry je křesťanská etika odpuštění zobecnitelná a jak může působit mimo křesťanské obce věřících a mimo společenství ovlivněná křesťanskou mravností, zodpověděl jeden z těch, kdo přežili Osvětim, S. Wiesenthal. Odmítl prosbu umírajícího německého vojáka o odpuštění za činy spáchané na Židech argumentem, že nemůže odpouštět za zplynované Židy [Wiesenthal 1981]. Totéž řekl izraelský prezident Weizman v lednu 1996 v německém Spolkovém sněmu: odpuštění je cosi osobního a může být stěží použito symbolicky u vyhlazovacích válek s jejich neuvěřitelnými rozměry.

Křesťanská etika odpuštění má tu přednost, že nerozdmýchává konflikty a podporuje v konkrétních případech ochotu ke smíření. Na druhé straně nedokáže ve značně sekularizované společnosti mnoho lidí přesvědčit. Příliš nivelizuje odlišnosti, nedostatečně rozlišuje mezi příčinami a následky. V symbolické rovině vede takový postoj ke ges-

²) Himmlerova řeč na shromáždění důstojníků SS v Posenu, 4. 10. 1943. Citováno podle [Hofer 1957: 113].

tům typu inscenovaného smíření na hřbitově Bitburg,³ kde mezi mrtvými nebyl činěn rozdíl, ať byli oplakáváni na straně původce války, či napadených. Za tímto postojem se mohou skrývat mnozí viníci a mnohým z postižených by mohla být upřena dostatečná morální satisfakce. Tento, z morálního hlediska důležitý rozdíl mezi obětmi režimu a válečnými obětmi, k nimž mohou patřit také političtí viníci, je zcela nivelizován. Přeloženo do právníkové mluvy, koresponduje tento postoj spíše se všeobecnou amnestií než s trestem.

2.3 Sekulární morální diskurs

2.3.1 Etika „ius talionis“

Extrémní příklad představovala organizace Nekom (Pomsta), skupina židovských partyzánů a osob, které přežily holocaust. Tato skupina kolem vůdce povstání ve vilniuském ghettu Abby Kovnera dospěla po holocaustu k přesvědčení, že jedinou adekvátní reakcí je odplata provedená stejnými prostředky. Přesvědčení, že většina nacistických zločinců unikne nepotrestána, sáhli členové organizace zejména v Rakousku k popravám; některé skupiny provedly v několika německých městech atentáty proti civilnímu obyvatelstvu. V Hamburku a Norimberku např. pronikla skupina jejich lidí do vodáren, aby jedem z Palestiny otrávil vodu i potraviny. Jejich proklamovaným cílem byla likvidace šesti milionů Němců. Lodní náklad z Palestiny byl na poslední chvíli prozrazen a jed skončil v moři [Segev 1995: 454 an.].

Zmíněné přesvědčení vychází z kolektivní viny všech Němců a jeho důsledkem je vzhledem k obludnosti masového vyvražďování Židů pomsta, která sází na „pedagogiku hrůzy a kolektivního utrpení“. Pro jeho zastánce je zřejmě nesnesitelná představa, že „provinilému národu“ má náležet vyvážené vyměření trestu a sankcí nebo že by měl zůstat ve značné míře beztrestným. Dospěli k závěru, že někdo, kdo chtěl systematicky zničit celý národ, se nemůže odvolávat na práva, která sám pošlapal. V tomto případě není hledána „vyvážená“ pozice soudce nebo nezúčastněné třetí osoby; ta je naopak pokládána za zásadně neadekvátní. Jen oběti, lidé bezprostředně postižení, mohou mít správný pohled na události a mohou určovat měřítka. Podle tohoto hlediska mohou – vzhledem k ojedinělosti zločinu – všichni ti, kdo neprošli peklem, mít zkreslenou představu o utrpení milionů obětí. Jedná se o postoj založený na „spravedlivé mstě“ jako „svaté povinnosti“, jehož zastánci uvažují v kolektivních rozměrech a odvolávají se na starý princip talionu (*ius talionis*) zrcadlové odvety. To byl až do 18. století uznávaný morální princip a měl v Německu prominentního zastánce v I. Kantovi [1991: 454 an.].

Je možné projevit pochopení pro tyto motivy, když si uvědomíme traumatické zážitky obětí holocaustu, avšak vzápětí se člověk vyděsí vzhledem k důsledkům takového jednání, které jako by probouzelo k věčnému životu bohyni zkázy Nemesis. Tento postoj představoval extrémní případ v krajní situaci a zůstal i na straně židovských obětí holocaustu názorem menšinovým.

³) V rámci deklarovaného „morálně-politického obratu“ po nástupu H. Kohla k moci byl u příležitosti 40. výročí konce II. světové války v květnu 1985 inscenován na německém hřbitově v Bitburgu usmiřovací rituál mezi americkými a německými válečnými veterány. Nejen skutečnost, že na hřbitově byli pochováni i příslušníci SS, ale celý obřad vyvolal jak v USA, tak v západním Německu kontroverzní diskusi. Známy německý filozof Jürgen Habermas napsal stať *Odstarostnění dějin*, kterou lze považovat za předchůdce známého „sporů historiků“ z roku 1986 [viz Habermas 1985].

2.3.2 Etika odplaty

Mírnější pozice, která ale vychází z podobných premis, je pozice obhajující spravedlivý kolektivní trest. Sudetští Němci, zní argument v tomto případě, zradili stát, dobrovolně „šli domů“ do nacistické říše a stali se represivním nástrojem Hitlerovy vyhlazovací politiky. Je proto prý jenom důsledné, že byli po porážce potrestáni. Byli vyhnáni do země, kterou sami zvolili, tedy do válkou poničených území třetí říše. Dluh jim nebyl vrácen stejnými prostředky, po kterých sáhli jako první, tak zní velmi rozšířený názor. Slovenský spisovatel a publicista Mňačko zastával – vzhledem k brutalitě německého okupačního teroru proti civilnímu obyvatelstvu koncem války v Československu – ještě padesát let po válečných událostech tento názor:

„Vzpomínám si na okamžik, kdy jsme my, partyzáni pronásledováni pátracím komandem, stáli nad doutnajícími troskami horské vesnice Ploština na východní Moravě. Esesmani zde zaživa upálili 27 mužů. V dubnu 1945! Jeden kamarád vykřikl: „Pojďte do Německa, uděláme s jednou německou vesnicí totéž!“ Také jsme mohli jít, ale nešli. (...) Tehdejší události nelze posuzovat měřítky dnešní přecitlivělé humanity. (...) Kdyby se lidé drželi Hitlerových morálních principů, nedařilo by se dnes německému národu dobře. To se ale nestalo. Je na Němcích, aby o tom přemýšleli, proč tomu tak nebylo. (...) Já jsem byl pro vyhnání sudetských Němců. Za podobných okolností bych ani dnes nebyl proti.“ [Mňačko 1990: 7]

2.3.3 Etika národnostních menšin

Zvláště v pravicově orientovaném táboře sudetoněmeckého Landsmanšaftu – ale nejen tam – je rozšířeno přesvědčení, jímž se sudetští Němci stylizují do pouhého objektu dějin. Právo na sebeurčení, které jim bylo upřeno po první světové válce a stejně tak kolektivně prožité utrpení po druhé světové válce, se stává jediným hlediskem jejich argumentů a také výlučným tématem jejich politiky a morálních názorů. Podle nich byla nezávisle na jejich vůli za Hitlerova režimu vyprovokována válka a na jejím konci se stali obětí „genocidy“, „barbarského“ zločinu vyhnání. Tento zločin, který přirovnávají k likvidaci národa, je prý neomluvitelný, tím spíše, že právě Češi nebyli válkou příliš postiženi. Dokládá to počet obětí mezi sudetskými Němci. Zažili na ulici stonásobné „Lidice“. Brutalita Čechů dodatečně potvrdila agresivní charakter českého nacionalismu a represivní charakter Československa, které bylo od počátku své existence chybnou konstrukcí.⁴ Byly to především „versailleský diktát“ a nesčetná odmítání práva na sebeurčení pro *Volksdeutsche* (Němce žijící mimo území Německa a Rakouska) po první světové válce, co prý otevřelo Hitlerovi cestu k moci.

Mezi válkou, ničením a okupací země na jedné straně a sudetoněmeckou politikou na straně druhé již chybí jakákoli vazba. Tak je to uvedeno např. ve dvacetibodovém prohlášení „Sudetoněmecké rady“, svazku všech sudetoněmeckých skupin (tedy i křesťanských a sociálně demokratických):

⁴) Tolik sborník [*Tschechoslowakei* 1993]. Svazek obsahuje mj. příspěvky známých sudetoněmeckých představitelů, jako mluvčího SLM (Sudetoněmeckého Landsmanšaftu) Neubauera, zesnulého historika H. Diwalda, jehož knihu o německých dějinách označil historik Golo Mann za jeden z nejhorších produktů vytěšňování v německé poválečné dějepisné literatuře nebo bývalého nacistického aktivisty a současného člena pravicově nacionální organizace „Witiko-Bund“ S. Zogelmann, který je současně zastupujícím předsedou SLM. Většina článků tohoto sborníku je psána v duchu pravicově radikálních textů.

„Sudetští Němci byli v roce 1938 pouhým objektem politiky velmocí stejně jako na konci první světové války...“ (Bod 6).

„Zničení svobody a státní samostatnosti českého národa nacionálně socialistickým režimem v březnu 1939 byl podlý násilný akt zaměřený proti právu na sebeurčení...“ (Bod 7)

„Expanzivní český nacionalismus využil v roce 1945 ve spolku se sovětským imperialismem pádu Německé říše, aby vyhnal sudetské Němce z jejich dědičného území a oloupil je o jejich majetek.“ (Bod 8) [*Mitteilungsblatt...* 1993: 194].

Odpovědnost sudetských Němců za zničení Československa, za zločiny související s válkou a okupací země, není zmíněna ani slovem. O to více je požadována náprava zločinů, spáchaných vyhnáním, formou majetkových restitucí a realizací práva na domov. Do souvislosti s odmítnutím jakékoliv odpovědnosti za holocaust na československých Židech patří také opětovné srovnávání sudetoněmeckého etnika s Palestinci, národem, který se stal *par excellence* „obětí“ státu Izrael. Jde o dokonalý příklad Freudova pojmu vytěsnění. Tento názor, který vychází z kolektivní nevinny sudetoněmecké menšiny, rozpíná oblouk od pravicově radikálních pozic, bagatelizujících oběti druhé strany a schvalujících část nacistické politiky (legitimita mnichovské smlouvy), až po umírněné názory na konsekvence. Také mezi sebekritickými skupinami sudetských Němců existují názory, které činí národnostní menšinu a její kolektivní práva ústředním bodem morálních diskursů a rezignují na nutnou politickou diferenciaci.

2.3.4. Preferování perspektivy obětí

Takové smýšlení, které sice zmiňuje utrpení protistrany, nicméně upřednostňuje perspektivu utrpení vlastního, je velmi rozšířeno. Zahrnuje názory od politicky relativně radikálních až po seriózní, a dokonce i sebekritické úvahy, které však nic nemění na základním stanovisku. Myšlení nevybočuje z rámce převážně kolektivních kategorií. Na sudetoněmecké straně korespondují tyto pozice s etnonacionálními prohlášeními, staví však při argumentaci utrpeně příkoří na čelné místo. Také tyto hlasy požadují kolektivní etnickou rehabilitaci, kterou nacházejí v požadavku na „právo na vlast“. Na tomto „právu“, které není součástí mezinárodního práva, a v domácí podobě se dokonce ocitá v rozporu s právem na volný pohyb [srv. např. Fischer 1966: 139], se sjednocují všechna sudetoněmecká sdružení, ačkoli ho různě vykládají. Tento výklad sahá od představy o právu na návrat, na majetkové restituce a obnovenou opci státní příslušnosti – ve smyslu neomezeného práva na sebeurčení „národnostní menšiny“ – až po pouhé morální odmítnutí transferu. „Právo na vlast“ znamená podle této argumentace symbolické, leč bezpodmínečné odmítnutí vyhnání. Vzdát se ho by znamenalo vyhnání ospravedlnit [Hilf 1995: 306]. Dále se již nevysvětluje, proč v dnešní době nestačí odkaz na důstojnost člověka (článek 1 německé ústavy) nebo na lidská práva, která zakazují všechny druhy kolektivního násilného vysídlení.

Česká strana k tomu uvádí, že Němci byli potrestáni oprávněně, protože rozsah jejich zločinů neumožňoval odpuštění. Zcela odlišný postoj zaujímá část české strany k nevinným obětem divokého vyhnání a násilného vysídlení, ale přitom se nic nemění na stanovisku, že násilné vysídlení bylo správné a morálně legitimní.

Oběma postojům je společný způsob uvažování v kolektivních rozměrech a nezlomný pocit, že mají kvůli prožitému utrpení na své straně spravedlnost.

2.3.5 Skeptické užití morálky – válka jako konec morálky a práva

Karl Jaspers říká ve svém slavném spise *Otázka viny*: „Kde s válkou zavládne situace násilí, tam končí právo“ [Jaspers 1979: 25]. Opakuje přitom starší názory, jako „*Inter arma silent leges*“ (Za války zákon mlčí), příp. všednější variantu „*All's fair in love and war*“ (Ve válce a v lásce je vše dovoleno) [Walzer 1982: 23].

Podle tohoto pojetí se válka vymyká každému morálnímu hodnocení. Válka nás olupuje o civilizační vymoženosti, odhaluje naši nahotu; je domovem nátlaku a tvrdosti, aktem násilí, které nelze omezit. Protože ve válce neexistují žádná pevně daná pravidla, stanovená nějakým suverénem, také pojem spravedlnosti je v ní nesmyslný; cíle ve válce jsou beztak naprosto antagonistické. Jeden pokládá za krutost to, v čem druhý vidí spravedlnost [Ibid.: 33]. V tomto smyslu tvrdí postmoderní filozof J.-F. Lyotard, že ve sporu nemůže principiálně existovat instituce nezávislé třetí osoby.⁵

Proslulý právník Carl Schmitt, – který tak jako Martin Heidegger v rané fázi nacismu usiloval o intelektuální vůdcovství v německé národně-socialistické revoluci, – odmítl jakoukoli možnost zvládnout pomocí právních prostředků nebo morálky následky války, kterou chápe v Hobbesově smyslu jako návrat k „přírodnímu stavu“, touto drastickou formulací:

„Arogance (...) trestní spravedlnosti a trestní jurisdikce vůči nepříteli je skutečně zločinná. Prostřednictvím právní formy a právního procesu je právo poníženo na vítězovu kořist. Jde o nejnestoudnější formu loupeže a drancování. Nepřítel už není respektován ani jako nepřítel. Proč by si měli Rusové, Poláci, Češi a Srbové odepřít mstu na Němcích? A vykonali ji po svém, ale přirozeně, a potud je celá tato záležitost tématem pro amnestii.“ [Schmitt 1991: 235]

Schmitt, jehož vliv na generaci poválečných právníků v Německu byl i přes zákaz výuky silný, nebyl sám se svým morálním „pochopením“ pro pomstu. Jeho pojetí vychází z přísného teoretického oddělení právního a přirozeného stavu (války), které sám provedl, i z přesvědčení o zásadní nemožnosti jakkoli zvládnout nebo regulovat následky války prostředky (trestního) práva.

Pojetí války jako procesu, který podle vlastní vnitřní dynamiky přesahuje kapacity odpovědnosti zúčastněných lidí, není nové. Rakousko-maďarský ministr zahraničí hrabě Ottokar Czernin napsal o první světové válce:

„Čím více se světová válka šíří, tím více ztrácí charakter podniku, který by mohl být řízen jednotlivci. Nabývá povahy kosmické události a vymaňuje se stále více z vlivu jednotlivých lidí, i těch nejmocnějších.“ [cit. podle Kohn 1956: 229]

Názor, že válka je peklo, a proto je třeba se jí vyhnout, je velmi rozšířený. Naposledy tak argumentoval v roce 1991 před milióny diváků, kteří po celé planetě přihlíželi „virtuální“ televizní válce v Iráku, americký generál Schwarzkopf na svých tiskových konferencích: „Nenávidím válku a chci ji ukončit tak rychle, jak to jen bude možné. Sčítání mrtvol není k ničemu!“ S podobným hodnocením války se setkáváme také u pacifistů, ačkoliv z něho vyvozují zcela jiné konsekvence.

Převrácení pravidla „Nezabíješ!“ do válečné zásady: „Musíš zabít, abys přežil“ skutečně znamená vždy a tím spíš v moderní, „totální“ nebo atomové válce fundamentální morální zrušení hranice, jehož důsledky nedokážeme odhadnout.

⁵) Srv. jeho rozhovor s Girino Daghini o své knize *Le Différend* [Daghini 1985: 40].

2.3.6 Empatický morální přístup

Představitelé tohoto názoru vycházejí z realistického předpokladu, že u postižených generací na obou stranách neexistuje konsensus vzpomínek. Z toho důvodu je možné se druhé straně jen přiblížit. Kurt Biedenkopf vyjádřil zmíněný postoj ve svém pražském projevu touto lapidární formulací: „Z mého hlediska mám pravdu, ale to neznamená, že ty pravdu nemáš.“ Připojil ještě pragmatická doporučení. Podle nich člověk sice nemá zapomenout, ale má se oprostít od konfliktních myšlenek; je třeba vidět, čím se provinily obě strany, aniž by se srovnával rozsah. Spíše je nutné chápat utrpení jako nadnárodní kategorii. Neexistují prý žádné závazné pravdy, a proto se máme snažit nasloucháním integrovat pravdu toho druhého do vlastních názorů.⁶ Zdá se to být oficiálním stanoviskem Spolkové republiky Německo. V tomto smyslu se například vyjádřil v Praze roku 1992 tehdejší kancléř Helmut Kohl:

„My Němci víme a také nezapomeneme, že vyhnání předcházelo strašlivé bezpráví, které bylo spácháno okupací a útočnou válkou z německé strany na českém a slovenském národu. Nesmíme minulé bezpráví zapominat, ale ani si ho vzájemně účtovat.“ [„Československá...“ 1992: 157]

Vypočítávání činů bezpráví, které má sloužit zdánlivému umoření dluhu jedné nebo druhé strany a provádí se jím určitý druh „účetnictví smrti“, znamená vlastně pokračování konfliktu jinými prostředky. Přesto je nutné se zeptat, zda je opravdu možné popisovat vzájemně způsobené utrpení, aniž by se implicitně srovnávalo. Srovnávání, které, jak známo, neznamená zarovnávání rozdílů, je předpokladem, a tedy nevyhnutelnou součástí toho, aby si člověk vytvořil jakýkoli úsudek. Problematické se zdá naproti tomu skutečné kladení rovnítka mezi oběma stranami bez ohledu na zásadu původce zločinu. S tím je spojena rezignace na snahu o zobecnění individuálních a kolektivních zážitků ve vzájemném vztahu, to znamená na stanovení akceptovatelných morálních hodnot a norem. Kladení rovnítka (mezi původcem konfliktu a napadeným) vede k ideji většího množství vedle sebe koexistujících a rovnocenných pravd.

Přednost tohoto stanoviska spočívá bezpochyby v jeho praktickém použití. Zmírňuje totiž konflikty, a právě to je legitimním, ba dokonce prvořadým zájmem politiky.

2.3.7 Diskursivní morální přístup

Diskursivní morální přístup předpokládá empatický přístup bez sdílení jeho závěrů. Usiluje o konsensus nejen v oblasti norem a sdílených zásad, nýbrž také v aplikaci na komplexní stav věcí. Takový přístup se nezřídka pokusu podřídí hodnotové orientaci a morální názory racionálnímu diskursu. Nepokouší se však zprostředkovávat mezi hodnotami, které vycházejí pouze z tradic a dílčích kulturních forem života a nemají univerzální rozměr, a hodnotami, které postulují platnost obecně závazných norem [Habermas 1995: 549]. Potíže s tím spojené, které se objevují dokonce i ve stabilních a bezkonfliktních poměrech, se v případě konfliktů ještě znásobí.

Rozprava o válce a nuceném vysídlení je skvělým příkladem toho, jak obecné komunikační postupy současně přecházejí do specializovaných rozprav v oblastech práva, politiky nebo historie, aniž by v nich mohly zcela rozplynout [Ibid.: 75]. Pravidelný návrat tohoto tématu na veřejnou scénu poukazuje na to, že zejména morální hodnocení událostí je velmi obtížné. Problémy nepůsobí zásady akceptované oběma stranami, ale

⁶) Biedenkopfova řeč v Praze z dubna 1995 [Mezinárodní... 1995: 13].

jejich abstraktnost. Tvorba morálního soudu je ovšem velice komplexní operací. Nejen že musíme mít k dispozici pokud možno úplný popis situace, ale kromě toho musíme interpretovat a používat přiměřenou normu. Navíc je racionální morálka konfrontována s obtížným problémem hodnocení motivu v konfliktních situacích [Ibid.: 147 an.].

Právě systematizace a prezentace morálních soudů se však málokdy stávají tématem diskusí. Kromě toho podléhají morálně-etická odůvodnění předsudku, že nemají poskytovat zobecnitelné, racionální normy, nýbrž mají být „ideologiemi“ jednotlivých stran zúčastněných v konfliktu [Apel 1990: 16]. Krom toho hodnotící měřítko nejsou prostě v aplikovatelné podobě k dispozici; neexistuje operacionalizovaná „praktická etika“ nesená obecným konsensem. Obecná doporučení jako Kantova analogie mezi soukromými osobami a národy pouze naznačují, že pro kolektivní jednání nemají platit jiné morální normy než ve styku jednotlivých lidí [Kant 1977: 208]. Nicméně naděje, že v morálním diskursu – jak o hodnotách a normách, tak o jejich platnosti a zařazení – dojde k oboustrannému porozumění, trvá.

3. Odlišnosti v německo-českém morálním diskursu

Nepřekvapuje, že také během probíhajícího německo-českého dialogu zastánci stejných hodnot a principů interpretují oblast jejich působnosti rozdílně, místy dokonce protikladně. Přes svou politickou a lidskou blízkost dospívají např. bývalý spolkový prezident Richard von Weizsäcker a Václav Havel při hodnocení klíčových bodů v německo-české historii k rozličným závěrům. Tak von Weizsäcker zdůraznil ve svém pražském projevu na Karlově univerzitě v prosinci 1995:

„Vyhnaní je těžké bezprávi. (...) Vyhnaní Němců z Československa bylo důsledkem kapitulace demokracií před diktaturou v Mnichově 1938 a násilné okupace Vaší země v březnu 1939. (...) Avšak to vše neznamená, že se vyhnaní a vyvlastňovací dekrety z roku 1945 a jejich kruté provedení stávají v nějakém smyslu únosnými. Byly nemorální, protože vycházely z kolektivní viny celé národní skupiny; vina je ale stejně jako nevina vždy osobní, nikdy kolektivní. Dekrety nebyly právními akty, nýbrž byly dodatečným válečným jednáním. (...) Proto nás také tolik vyděsilo letošní rozhodnutí brněnského soudního dvora, protože vychází po padesáti letech z údajné kolektivní odpovědnosti a protože trestně právně schvaluje tehdejší bezprávní akty.“ [Frankfurter... 1996a]

Václav Havel, který vyzdvihl české zřeknutí se požadavků vůči Německu za utrpené bezprávi, které se Čechům stalo za druhé světové války, odmítl všechny nároky na odškodnění za „poválečné vysídlení“ ze strany spolků vyhnaných Němců, stejně jako revizi Benešových dekretů:

„Také my jsme se pokusili popsat náš díl odpovědnosti za to všechno nedobré, co se stalo po válce, ale také my nemáme ani ten nejmenší úmysl vrátet zpět historii a zrušit (...) naše právní akty, které před dlouhou dobou legitimně přijal parlament.“ [Lidové... 1995, výňatky Prager... 1995]

Nelze přehlédnout rozdílné hodnocení ústředních bodů německo-českých vztahů. Kdybychom shrnuli tuto odlišnost v demokratickém táboře na obou stranách – ačkoli sebekritické hlasy na německé straně uznávají vztah mezi příčinou a následkem – usilují někteří vlivní mluvčí v Německu o bezpodmínečné morální zavržení vyhnaní (P. Glotz). Morální hodnocení potom zní: po strašlivém „bezprávi“, kterého se dostalo Čechům od Němců, následovalo „bezprávi“ vyhnaní. Přitom tvoří pogromistické divoké vyhnaní, postupimské „rozhodnutí o transferu“ a Benešovy dekrety jednotu, protože, podle nich, se jedná o prvky chybného principu, kolektivní viny. Zároveň často dochází k povrchním srovnávacím typu holocaust = vyhnaní = etnické čistky současnosti [srv. Glotz 1995].

Česká strana nepokládala tyto rovnice za adekvátní. Setrvala proto ve společném německo-českém prohlášení na přísnější kauzalitě příčin a následků. Na ně se odvolal vícekrát a důrazně tehdejší český premiér Václav Klaus. Tak vytýká v březnu 1995 ve společném prohlášení německých a českých biskupů, že se v něm konstruuje „symetrie“ v otázce viny obou národů a nerespektuje se ani časová posloupnost ani kauzalita: „Nejedná se zde o autonomní, vzájemně odtržené případy selhání a viny“ [Klaus 1997: 373]. Stejnou myšlenku vyjádřil český historik Václav Kural takto: „Iniciativu a primární vinu na katastrofické změně nenese česká strana“ [Handl a Kural 1994: 18]. Že zdůraznění kauzality historických událostí nebylo přehnané, dokládají četné snahy především na sudetoněmecké straně vytrhnout problém vyhnání z mezinárodního kontextu a zcela odsunout stranou relaci příčina-účinek. Takový byl názor jednoho z nejaktivnějších mluvčích sudetoněmeckých požadavků R. Hilfa: „Kdo začal, je asi stejně tak zajímavé jako otázka, zda na počátku byla slepice nebo vejce“ [Hilf 1996: 34] Tento poměrně rozšířený názor vyprovokoval známého německého televizního komentátora F. Küppersbusche k ironické poznámce: „Kdyby Češi 1945 nevyhnali sudetské Němce, tak by Hitler v roce 1939 neobsadil Československo. Nebo?“⁷

Z morálního hlediska – jak se často ozývá na české straně – se mnoha vyhnáním stalo „bezpráví, ale“ opatření je prý možné odvozovat jen z historického kontextu a bylo prý nezbytné a opodstatněné. „Transfer“ se údajně konal v souladu se Spojenci. Václav Havel ve svých projevech mnohokrát zmínil a odsoudil morální zavržitelnost motivu msty v souvislosti s násilným vysídlením a vyhnáním, mluvil však o „legitimním“ rozhodnutí parlamentu a odvolával se přitom na vyvlastňovací a vysídlovací dekrety. O vztahu příčina-následek řekl:

„Můžeme mít různé názory na poválečné vysídlení, – a moje kritické stanovisko je obecně známé – nikdy však nemůžeme abstrahovat od historických vazeb a od všech oněch hrůz, které mu předcházely a které k němu vedly. (...) Odsun (*Abschub*) představoval bezpochyby konec tohoto soužití ve společném státě. (...) Ale smrtelným úderem, který to způsobil, bylo něco jiného: fatální selhání většiny našeho obyvatelstva německé národní příslušnosti, která dala přednost před demokracií, dialogem a tolerancí diktatuře, konfrontaci a násilí, které ztělesňoval Hitlerův nacionální socialismus, a kteří tím, že se odvolávali na své právo na vlast se vlastní ve skutečnosti zřekli.“ [Lidové... 1995]

Někdejší český ministr zahraničí Dienstbier mluví o tom, že v poválečném Československu byla aplikována teze o kolektivní vině a o „etnických čistkách“, současně se obrací proti každé diskusi o dodatečném zrušení dekretů [interview in *Svobodné...* 1996, *Práce* 1996].

Zřejmě není pro morální soudy bezvýznamné ptát se na motivy a na to, kdo začal, nýbrž je to dokonce pro morální hodnocení prioritní. Zde zřejmě platí Kantova personální analogie, podle níž by měla být měřítka v jednání mezi dvěma národy stejná jako u soukromých osob. České stanovisko setrává na rozdílu mezi jednáním člověka (národa), který jedná se zločinným záměrem, a jiným, který je do zločinu stržen a poté koná bezpráví. Již ve své polemice s Tolstého pacifismem trval T. G. Masaryk na základním rozdílu mezi útočníkem a napadeným. První se nachází podle jeho názoru „ve zcela odlišné duševní (duchovní) situaci než ten, který se brání“. Přesně tento rozdíl prý ospravedlňuje morálně použití násilí ze strany napadeného a odsuzuje násilí agresora [Ludwig 1937: 100].

⁷) *ARD* 2. 6. 1996.

Oba názory potřebují doplnění. Rovnice, která se objevuje v projevech německých politiků, – že po jednom „bezpráví“ následovalo další – zahazuje z morálního hlediska příliš mnoho. V této rovnici byli skutečně mnozí „rovnější“ než druzí. V pracně vyjednaném německo-českém prohlášení bylo proto správně konstatováno, že nacistická násilná vláda připravovala půdu pro budoucí vyhnání a násilné vysídlování.⁸ Nicméně je v této formulaci jen nedostatečně reflektován zvláštní charakter okupačního režimu v „totální válce“ a jeho „odnárodňovací politiky“.

V postoji české strany je nápadný nesoulad mezi právním ospravedlňováním a morálním odsouzením, dále se jasně ukazují hranice Kantovy personální analogie vzhledem ke kolektivnímu jednání. Neboť na rozdíl od skutků individuí není možné jednoznačně určit, zda při odvetě bylo bezpráví páčáno v důsledku přehnané reakce traumatizované oběti, nebo zda nešlo v rámci kolektivní odvety o plánované, záměrné zločiny skupin, které by v individuálním soudním řízení nemohly získat ani polehčující okolnosti. Při skupinovém násilí není možné jednoznačně určit agresora a oběť. Dále je nápadné, že odmítnutí – podle mého názoru legitimní – jednostranných sudetoněmeckých nároků na majetkové restituce cestou revize tzv. Benešových dekretů vedly k morálně problematické obhajobě jejich „legality“ a „legitimity“. Byly „legální“ v tom smyslu, že měly formu zákona. A byly „legitimní“, protože je přijal lidovou suverenitou legitimovaný parlament. Byly však „legitimní“ také v morálním smyslu? Po jasném odsouzení motivu odvety Václavem Havlem se stává zřejmým, že nikoli. Nicméně je zjevné, že ospravedlňování legitimacy čs. jednání po konci 2. světové války ve výše citované Havlově řeči zůstává uvězněno na úrovni státnické rezóny, která – podle mého názoru – neodolá morálnímu soudu. Je to způsobeno tím, že na české straně se opomenula normativní a právní debata o problematice zhodnocení historických jednání a právních aktů 1945/46 z hlediska dnes akceptovaných lidských práv a dnešních morálních standardů. Je nutné v dnešní době kvůli právnímu míru obhajovat násilné vysídlení jako právní akt? Nebylo by vhodné konstatovat právní účinnost (dekretů) a současně se od nich morálně distancovat a jasně sdělit, že z hlediska dnes platného právního standardu nejsou dekrety – přes jejich úvodní klauzuli o německých antifašistech – kompatibilní s lidskými právy zakotvenými v české ústavě? Klasifikování minulých právních aktů, smluv nebo dohod, které jsou ze současného hlediska pokládány za nelegitimní, jako právně účinných – jak ukazuje právní přístup k mnichovské smlouvě z roku 1938 ve Spolkové republice – si nevynucuje v žádném případě řetěz dalších, revizních právních kroků (např. restitucí atd.), nezatěžuje však platný řád formulí o „právní platnosti“ – jak se stalo v rozhodnutí českého Ústavního soudu.

Každá diskuse o hodnotách se zřetelem k minulosti je současně morálním sebeporozuměním minulosti. Znamená porozumění historickému kontextu legitimizaci tehdejšího jednání? Je vůbec možné provádět zevšeobecnující závěry? Přetrvává otázka: Jak mohou být z dnešního pohledu spravedlivě posouzeny válka, vyhnání, transfer a jejich aktéři?

Na obou stranách je v dosavadní diskusi nápadný, přinejmenším na úrovni oficiální politiky, hlavní bod, který někdejší aktéři měli jasně před očima, na který je však jen stěží brán dnes v německo-české diskusi ohled. Přitom je to právě dimenze tehdejšího konfliktu, z níž by mohlo vzniknout něco takového jako částečné ospravedlnění rozhodnutí o nuceném vysídlení (které se na jazykové úrovni jeví jako obrat „historicky pochopitel-

⁸) Srv. článek 2 prohlášení [*Frankfurter Allgemeine*... 1996].

né“): charakter 2. světové války. Nebyla to válka proti státům, ale proti národům (M. Walzer). Druhá světová válka nebyla klasickou válkou národů, usilujících o revizi, nýbrž dobytelskou a rasovou válkou, která zničila veškerá do té doby platná práva, konvence, normy a překonala ve svých výsledcích také všechny do té doby poznané dimenze masového zločinu.⁹

Se zřetelem na německo-český dialog je možné vzhledem k zvláštní kvalitě rasistické vyhlazovací válce říci, že představa o mírovém soužití obou národů ve společném státě po konci 2. světové války byla spíše utopická. Vzhledem k tomu, že v totalitní válce padly všechny morální hranice, vzhledem k systematickému eliminování demokratických elit, mimořádnému a dlouhodobému utrpení civilního obyvatelstva, stejně jako k dalekosáhlému institucionálnímu a právnímu vakuu po zhroucení okupačního režimu bylo sotva možné zadržet činy msty ve formě vyhnání a rozhodnutí o násilném vysídlení. Zvláštní forma konfliktu, v níž se teroristický režim protektorátu projevoval jako výrazová forma genuině (pravých) velkoněmeckých mocenských cílů, vedla na české straně ke kolektivnímu obvinění všech Němců a obzvláště sudetských Němců, kterým byl připisován lvi podíl na zničení demokratické republiky a podrobení Čechů nacistické diktatuře. Všichni sudetští Němci, kteří nepatřili k zřejmým biřicům nacistického systému, dokonce i jeho protivníci, byli tímto rozhodnutím a násilným jednáním postiženi stejně jako aktivní pachatelé. Problém radikalizovaných nacionalistických konfliktů, které jsou beztak těžko regulovatelné a neumožňují od určité fáze eskalace žádné kompromisy, byl ještě neko- nečně více vystupňován biologickým nábojem pojmu národ.

Navíc v Německu neexistovala žádná viditelná protihitlerovská opozice, němečtí vojáci si počínali až do posledního okamžiku beznadějného boje s maximální brutalitou tak, že původní koncepce rozlišit německý národ a hitlerovské Německo byla v poslední fázi války opuštěna i západními spojenci, a tím spíše postiženými národy.

H. Arendtová k tomu poznamenala:

„Zda je v Německu někdo nacist a nebo antinacista, může vypátrat ještě tak ten, kdo může nahlédnout do lidského srdce, do kterého jak známo lidský zrak nepronikne. (...) Tak má to nejextrémnější heslo, které válka na naší straně vytvořila, totiž že jen mrtvý Němec je dobrý Němec, ještě podklad v reálných vztazích; teprve z toho, že nacisté někoho pověsili, můžeme odvodit, že byl skutečně proti nim. Jiné důkazy nemáme.“ [Arendt 1976: 35]

To vedlo Hannah Arendtovou k otázce, jak je možné snášet „konfrontaci s národem, v kterém linie, která dělí zločince od normálních lidí, vinné od nevinných, byla smazána tak účinně, že zítra nebude v Německu nikdo vědět, zda jedná s tajným hrdinou nebo bývalým masovým vrahem. Od této situace nás neochrání ani definice odpovědnosti ani zatčení „válečných zločinců.“ [Ibid.: 36 an.] Praktická nemožnost uskutečnit spravedlivý, milionkrát znásobený proces k vyšetření individuální viny (či podílu na ní) na konci 2. světové války byla evidentní a našla si náhražku v morálních generalizacích.

Teze o kolektivní vině se opírá o předpoklad, že osoba může být obviněna jen na základě pouhé příslušnosti k jakkoli definované skupině. Tento předpoklad odporuje tak fundamentálně západně-liberálnímu chápání práva, že jeho obrana by vedla k základní revizi celého právního systému. Naproti tomu stojí zkušenost jednajících kolektivů, která byla stejně reálná jako právní systém, který ji neuznává. Mezi národními a etnickými

⁹) Německý historik Klaus Hildebrandt v diskusi v ZDF: „Hitler eine Bilanz“ von Guido Knopp 10. 12. 1995. [Srv. také Hildebrandt 1995: 892].

kolektivy, které byly vnitřně násilně homogenizované a navenek nechaly zmizet veškeré individuální rozdíly a vnitřní odlišnosti, se vytvořilo reálné a účinné rozštěpení. Dalekosáhlá identita mezi národem a režimem v nacistickém Německu, aktivní kolaborace německého civilního obyvatelstva s cíli a prostředky nacistické politiky a vyhlazovací války až do hořké porážky si vynutily na straně přepadených národů právě politicko-morální generalizace podél národnostních hranic. Tento rozpor nelze zpětně překonat. Konflikty zradikalizovaných skupin, formujících se na základě „primordiálních“ znaků (tj. buď nezměnitelných znaků jako pohlaví, barva kůže nebo velmi stabilní identity jako národnost/etnikum, mateřská řeč, náboženství) vytvářejí bariéry, které vylučují kompromisy a působí v postižených generacích nevratné zlomy, které nemohou být odstraněny vlastní silou kontrahentů v takovém konfliktu. Tento druh konfliktů se vzájemně zesiluje, vyhýbá se běžným pravidlům, která platí pro konfliktní situace a končí většinou krvavě.¹⁰ V extrémních situacích se zahlazují všechny rozdíly v řadách protivníka. Poznaček živelnosti a samospádu takových konfliktů, které platí od určitého stupně násilí a překročení morálních hranic, má málo společného s nacionálním straněním na té či oné straně konfliktu. Závisí v daleko větší míře na postoji k hloubce a konsekvencím civilizačního zloumu, vyvolanému nacistickým barbarstvím, a je pro vytvoření úsudku stejně důležitý jako odmítání a odhalení nacionalistických argumentů.

Ti, kdo v historickém kontextu 2. světové války a jeho zvláštního charakteru připravovali a prováděli transfer, nepáchali a ani nechtěli spáchat na Němcích „genocidu“, jak dodnes věří značná část sudetských Němců. Označením transferu obyvatelstva za genocidu jsou kladeny na stejnou úroveň motivy a morální pohnutky masových zločinců, kteří plánují a provádějí agresivně genocidu, a těch, kdo se pokusili stabilizovat mír ve zničeném prostoru nabitým nenávistí. Že takové srovnání není nové, ukazuje příklad korespondenční diskuse mezi Herbertem Marcusem a Martinem Heideggerem ze srpna 1947 a z ledna 1948. Když byl Heidegger dotázán na důvod jeho mlčení k holocaustu a jeho angažovanosti ve prospěch nacistů ve 30. letech, odpověděl, že se jenom musí vyměnit slova „Židé“ a „východní Němci“, a postavil na stejnou úroveň zacházení spojenců s hitlerovským Německem, ovšem s tím rozdílem, že nacisté se pokoušeli své krvavé činy zakrýt, zatímco spojenci je naproti tomu konali otevřeně. Marcuse odpověděl, že logika Heideggerových argumentů implikuje, že měly být zachovány vyhlazovací koncentrační tábory typu Osvětimi a Buchenwaldu pro „východní Němce“, a teprve pak by byly účty vyrovnány, a pokračuje:

„Jestliže je rozdíl mezi nelidskostí a lidskostí redukován na takové opomenutí, potom právě v tom spočívá historická vina nacistického systému...“ [Farias 1989: 374]

Tato disputace poukazuje ještě na jedno podstatné morální rozlišování. Existuje zásadní hranice mezi ztrátou majetku, která je individuálně velmi bolestivá, a ztrátou života nebo ztrátou zdraví, kterou není možné napravit vůbec.

V diskurzech probíhajících uvnitř demokratického spektra na obou stranách spočívá podle mého názoru jádro problému v tom, že německá politika a diskuse vedle legitimního pokusu tematizovat vlastní útrapy civilního obyvatelstva během války a po ní aplikuje na konflikty a bezprostřední situaci po válce převážně dnešní morální a právní měřítko, aniž by si položila otázku, zda tenkrát vzhledem k civilizačnímu zlomu způsobě-

¹⁰⁾ O zvláštní roli konfliktů primordiálních skupin referoval Claus Offe ve své přednášce „Homogenita a demokracie“ v Brémách 10. 1. 1996.

němu rasistickou vyhlazovací válkou nacistů a jejich okupační a odnárodňovací politikou existovala realistická alternativa ke kolektivnímu trestu. Tato otázka není zodpovězena tím, že se člověk distancuje od nacionalismu a zřejmých válečných zločinů a začlení násilné odvetné činy na německých civilistech na konci války a rozhodnutí o transferu, jehož záměrem vedle trestu bylo také zabránění násilnostem a budoucí zajištění míru, do pojmu vyhnání a vyhlásí ho za neoddiskutovatelné bezpráví. Minimálním požadavkem na morální hodnověrnost při úvahách o zvláštní dimenzi nacistického zločinu v zemích střední a východní Evropy by bylo, aby německá politika nepřipouštěla ani právní nároky nebo jednostranné revizní kroky vůči kdysi přepadeným zemím ani dojem, že by je hodlala vznést. Protože to v podstatě nechce ani většina Němců – včetně značné většiny sudetských Němců dávno integrovaných jako občanů Spolkového Německa – ani většina stranického spektra, trpěla dosavadní jednání specifickou deformací, protože ta odrážela spíše poměr sil v bonnské koalici a zvláštní váhu CSU než všeobecný stav vědomí v Německu.

U české strany bije do očí (minimálně v hlavních oficiálních stanoviscích politiků a Ústavního soudu), že setrváváním na vztahu mezi příčinou a účinkem a odkazy na závěry vítězných mocností se zmenšuje podíl na vlastní politické odpovědnosti za jejich realizaci a že se vyhýbá pokusu prověřit někdejší jednání a zákony dnes platnými morálními a právními normami, proklamovanými ve vlastní ústavě.

Neboť právě to činí, jak již bylo rozvedeno, v morálním smyslu rozdíl mezi státem, který ví, zda v extrémní situaci normy, za kterými jinak stojí, překračuje, nebo nikoli.

Přesně v tomto bodu by se musel projevit zájem každého demokratického státu, aby nepřipustil tradici řídící se heslem „*Right or wrong, my country*“. Právě Hannah Arendtová, která tak neúprosně popsala provinění Němců v „totalitním kolaboranství“ s nacistickým režimem, poznamenala v jiné souvislosti, že žádný stát nemůže bez újmy kooperovat s totalitním. Tím spíše můžeme říci, že žádný stát nevyjde bez újmy z války proti totalitnímu státu. To platí také pro situaci obyvatelstva, které žije v dlouhodobém teroristickém okupačním režimu. Toto tematizovat neznamena moralizování nad historií nebo laciné snižování tehdejších aktérů. Naopak. Teprve náhledem do obtížných a dilematických rozhodnutí, před která byli postaveni politici a prostí lidé a v nichž často selhávali nebo poškozovali vlastní demokratickou substanci, podává důkaz o obnovení demokratických tradic. Neboť všechny názory, které z morálního hlediska dnes posuzují historické procesy, odrážejí hodnoty a normy, jimiž se má řídit současná politická obec. Znovu vybojovat morální bitvy minulých časů, by bylo absurdní. Demokrat se odlišuje od nacionalisty právě tím, že vyžaduje vysoké morální standardy při historickém ohlédnutí nejen od svých protivníků, ale také sám od sebe. Poznaitek, že demokratický stát ztrácí svou demokratickou podstatu do té míry, v jaké používá prostředky agresora, je slučitelný se spravedlivým posuzováním částečného selhání vlastních demokratických elit.

Z hlediska zvyšování právního vědomí a konstituování vyšší úrovně spravedlnosti pro přítomnost a budoucnost je možné učinit jen jeden závěr: Neexistují žádné spravedlivé odsuny (transfery), i kdyby mohly být provedeny „humánním způsobem“, a i když můžeme uznat, že se jeví odpovědným demokratickým politikům se zřetelem k výjimečnému stavu způsobenému 2. světovou válkou jako spravedlivé. To ostatně předvídal Masaryk dlouho před monstrózní dimenzí „přesunů“ národů během 2. světové války a před nuceným vysídlením dosud nevídaných rozměrů v důsledku odplaty po skončení války:

„Pangermáni často navrhovali, aby také byly přemístěny významné národní menšiny; příklad sionismu a vystěhovalectví naznačují takový pomocný prostředek. Je ale více než pochybné, zda je možné provést takový podnik bez násilí a spravedlivě (...)“ [Masaryk 1976: 52].

Zdá se, že věděl, že legitimní aspekty jako třeba zajištění míru s nejmenšími dlouhodobými finančními a organizačními výdaji, ohledy na vnitropolitické faktory aj., politické propočty politických aktérů, kteří musejí učinit taková těžká rozhodnutí – často obcházející osoby, kterých se bezprostředně týkají –, ovlivňují rozhodování stejně jako úvahy o spravedlnosti. A proto se nemusejí oprávněná rozhodnutí, která odrážejí jiné zájmy než blaho bezprostředně zainteresovaných, jevit postiženým osobám jako spravedlivá. V současnosti jsou příliš velkému rozporu zájmů kladeny meze požadavkem na závaznost dodržování lidských práv a stupňovaným tlakem, že taková rozhodnutí musejí být demokraticky legitimována.

Přístup k vyvlastňovacím, vysídlovacím zákonům a amnestii byl v české politice poznamenán obranným postojem před hrozící lavinou sudetoněmeckých požadavků na revizi. Mnohá vyvlastňování a přesuny majetku, které mezi 1939-1989 v bývalém Československu (arizace, lidově demokratické zestátnění velkého průmyslu, nucené vyvlastnění Němců a Maďarů stejně jako českých kolaborantů s nacisty, komunistické totální zestátnění) otevřely znovunastolenému suverénnímu národu po roce 1989 legitimní alternativu, aby po tak dlouhé době restituce vůbec neprováděl. Protože rozhodnutí dopadlo jinak a za nelegitimní bylo prohlášeno pouze komunistické vyvlastnění po roce 1948, vznikly nové právní problémy. Ty se projevují např. tím, že není restituován židovský majetek soukromých osob, což mnoho českých politiků pociťuje jako skandální, neboť navrácení majetku je odmítáno ze strachu, že by byly vytvořeny precedenční případy, a tak došlo k uvolnění restituční laviny.

Něco jiného ovšem je politický a morální přístup k dekretům. Jedním z hlavních pilířů dekretů je převrácení základního principu trestního práva – presumpce nevinu. Nikoli soudící instance, ale obviněný musí prokazovat svou nevinu. Hledají-li se analogie, které jsou srovnatelné rozsahem a kvalitou s tímto procesem, tak se nabízejí řízení, tzv. *Spruchkammer*, které působily během denacifikace v západní části poválečného Německa. Měly legální základy a jejich cílem bylo osvobodit Německo od nacionálního socialismu. Miliony členů NSDAP, úředníků a funkcionářů byly podle závažnosti svého spolupachatelství rozděleny do pěti kategorií, které sahaly od hlavních viníků, přívrženců strany až po zproštěné obžaloby.

Tedy čelili obhájci těchto řízení kritice inverze předkládání důkazů argumentem, že nacistické zločiny jsou tak zřejmé, že existuje proti nacionálnímu socialismu základní důkaz (*prima facie*). Kdo se podílel na nacistickém režimu jako člen strany a funkcionář, spadá pod pravděpodobný předpoklad, že aktivně podporoval nacionální socialismus. Ačkoli šlo o řízení s právní formou, jeho tvůrci si byli vědomi, že se jedná o spojení trestní justice a politické čistky. Nešlo o motivaci a konkrétní důkazy o vině souzených osob, ale o úmyslnou diskriminaci politické síly, která měla nést důsledky za své fiasko [Friedrich 1994: 137 an.].

Právě zde by bylo na místě položit otázku, jak dalece musejí být vysídlovací dekry nahlíženy nikoli primárně jako nástroje politické odplaty prostřednictvím etnické čistky ve výjimečné situaci, která prostřednictvím nového charakteru zločinné války a jeho odnárodňovací politiky – jež tak biologisticky zradikalizovala v té době již existující hluboké rozpory podél etnických hranic, že se soužití po válce zdálo být nemožné – nebo

zda jsou kvalifikovány jako platná, třebaže již nepoužitelná součást demokratického právní řádu, který spočívá na lidských právech, jak to konstatuje rozhodnutí Ústavního soudu.

Také úvahy o tom, zda inverze dokazování u celého etnika má jinou kvalitu než to, které míří na politická hnutí, která musejí být z dobrých důvodů rozbita, mají význam. Zatímco názorové společenství (strany, hnutí) navzdory adaptačnímu tlaku za totalitárních podmínek zahrnují prvek politické volby svých členů, u pouhé národnostní nebo etnické příslušnosti tomu tak není. Zdůvodnění aplikace převrácené důkazní povinnosti u Němců s odkazem, že na konci války už žádný německý stát neexistoval, a tedy muselo být ustanovení statusu provedeno z nezbytnosti podle národnosti, aby v další větě byla zdůvodněna [Sbíрка... 1995: 91] vykonstruovaná shoda mezi názorovým společenstvím a národností z implicitních povinností k loajalitě, které vyplývaly ze státního občanství Třetí říše, neposiluje pocit spravedlnosti ani při dobré vůli. Právě na pozadí nejmladší české zkušenosti s vrchnostenským státem by mohlo existovat porozumění pro to, že nelze usuzovat za podmínek totalitárního státu ze statusu pouhé státní příslušnosti ani na individuální chování ani na kolektivní přesvědčení. Historické exkurzy v rozhodnutí Ústavního soudu se koncentrují na zdůvodnění „legality“ a „legitimity“ zákonů o vyvlastnění a nuceném vysídlení a nevysílají též žádné signály na adresu nevinných, kteří byli těmito opatřeními postiženi. Stejně málo vyzařují ducha, který se cítí být zavázán ideji humanismu a lidských práv, tolik ctěných v politické kultuře země. Je sice možné souhlasit s Ústavním soudem, že dekrety nebyly svévolným aktem ve smyslu právní formy a tím, že byly dodatečně potvrzeny parlamentem, těžko však v tom, že představují sankci, která sloužila „zabezpečení funkcí a smyslu lidských práv a svobod“ [Ibid.: 96].

Tyto diferenciacce nejsou pouhé slovní pŮtky. Právo sice není identické se spravedlností, nesmí se s ní však ocitnout v demokratickém státě na dlouho v rozporu.

Předložené argumenty znamenají jen malý výřez německo-českých vztahů a ukazují pouze na určité aspekty při vzájemném posuzování nejextrémnějšího období společné historie. Popsaný morální disent – má-li být produktivní – by musel na obou stranách podporovat poznání, že čím tvrdší je morální kritika jednání protistrany, tím náročnější morální standardy jsou vytvářeny pro kritiku vlastního jednání a odpovědnosti za jeho konsekvence.

Z němčiny přeložil Jiří Sirotek

JAN PAUER je historik, narozený v Praze, od roku 1970 žije v Německu. Působí jako výzkumný pracovník ve *Forschungstelle Osteuropa* na univerzitě v Brémách. Publikoval stati o českém liberalismu a konzervatismu a o české kultuře po roce 1989. Mimo jiné vydal Prag 1968. Einmarsch des Warschauer Paktes. Hintergründe – Planung – Durchführung, Bremen 1955, Edition Temmen.

Literatura

- Apel, Karl-Otto 1990. *Diskurs und Verantwortung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Arendt, Hannah 1976. „Organisierte Schuld.“ In *Die verborgene Tradition*. Frankfurt. a. M.: Suhrkamp Verlag.
- „Československá zahraniční politika.“ 1992. *Dokumenty*, č. 2.
- Daghini, Girino 1985. „Jean-Francois Lyotard mit anderen Immaterialität und Postmoderne.“ S. 35-53 in *Le Différend* von J.-F. Lyotard. Berlin: Merve Verlag.
- Farias, V. 1989. *Heidegger und der Nationalsozialismus*. Frankfurt a. M.: Fischer Verlag.

- Fischer, Diether 1966. „Die Aussichten für Positivierung eines Menschenrechts auf die Heimat.“ Dissertation an der Universität Würzburg.
- Frankfurter Allgemeine Zeitung 1996. 11. 12. 1996.
- Frankfurter Rundschau 1995. 19. 12. 1995.
- Frankfurter Rundschau 1996a. 3. 1. 1996.
- Frankfurter Rundschau 1996b. 22. 8. 1996.
- Friedrich, J. 1994. *Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bundesrepublik*. Frankfurt a. M.: Piper Verlag.
- Glotz, P. 1995. „Stichwort Vertreibung.“ *Die Zeit*, 17. 3. 1995
- Habermas, Jürgen 1985. „Entsorgung der Vergangenheit.“ *Die Zeit*, 17. 5. 1985.
- Habermas, Jürgen 1995. *Faktizität und Geltung*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Handl, V., V. Kural 1994. „Německo jako faktor české politiky.“ Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
- Hildebrandt, Klaus 1995. *Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt.
- Hilf, Rudolf 1995. „Problém se nevyřeší sám od sebe – elementy a cesty k míru.“ Pp. 303-308 in *Češi a Němci, historické tabu – Tschechen und Deutsche, historische Tabus*, ed. Nadace Bernarda Bolzana. Praha: Ackermann-Gemeinde.
- Hilf, Rudolf 1996. „Co je to smíření s Němci.“ *Revue Prostor*, č. 31.
- Hofer, Walther 1957. *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945*. Frankfurt a. M.: Fischer Verlag.
- Jaspers, Karl 1979. *Die Schuldfrage*. München: Piper Verlag.
- Kant, Immanuel 1991. *Die Metaphysik der Sitten*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Kant, Immanuel 1977. „Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf. Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik.“ *Werkausgabe Bd. XI*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Klaus, Václav 1997. *Obhajoba zapomenutých myšlenek*. Praha: Academia.
- Kohn, Hans 1956. *Die Slawen und der Westen. Die Geschichte des Panlawismus*. Wien/München: Herold Verlag.
- Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung. Skizze einer Darstellung der deutsch-tschechischen Geschichte seit dem 19. Jahrhundert (Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Skica vyličení německo-českých dějin od 19. století). 1996. München: Oldenbourg Verlag.
- Lidové noviny 1995. 18. 2. 1995.
- Ludwig, Emil 1937. *Duch a čin. Rozmluvy s Masarykem*. Praha: Družstevní práce.
- Luhmann, Niklas 1990. *Paradigm lost: Über die ethische Reflexion der Moral*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Masaryk, T. G. 1976. *Das neue Europa. Der slavische Standpunkt*. Osnabrück: O. Zeller.
- Mezinárodní vztahy 1995, č. 3.
- Mitteilungsblatt der Sudetendeutschen Landsmanschaft 1993, No. 8-9.
- Mňačko, Ladislav 1990. „Ich war für die Austreibung.“ *Forum*, 15.12. 1990.
- Práce 1996. 26. 2. 1996.
- Prager Zeitung 1995. 23. 2. 1995.
- Sbírka nálezů a usnesení 1995, č. 3. Praha: Ústavní soud České republiky.
- Schmitt, Carl 1991. *Glossarium. Aufzeichnungen der Jahre 1947-1951*. Berlin: Duncker & Humblot.

- Schwan, Gesine 1997. *Politik und Schuld. Die zerstörerische Macht des Schweigens*. Frankfurt a. M.: Fischer Verlag.
- Segev, Tom 1995. *Die Siebte Million. Der Holocaust und Israels Politik der Erinnerung*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Svobodné slovo* 1996. 10. 2. 1996.
- Die Tschechoslowakei. Das Ende einer Fehlkonstruktion*. 1993. Berg: VGB-Verlagsgesellschaft Berg.
- Walzer, Michael 1982. *Gibt es den gerechten Krieg?* Stuttgart: Klett-Cotta Verlag.
- Wiesenthal, Simon 1981. *Die Sonnenblume*. Gerlingen.

Kombinování příjmů

Práce a příjmy mimo hlavní zaměstnání

GEORG VOBRUBA*

Institut für Soziologie, Universität Leipzig, Německo

Income Mixes

Work and Income Beyond Full Employment

Abstract: By introducing the term 'income mixes' the article covers different patterns of practices of combining incomes from different sources. In the development of modern capitalist societies the change in these patterns follows a reconstructable order. The article offers a description of the changing patterns of income mixes, links the development in Western capitalist societies with the development in the new reform societies in Central and Eastern Europe, and outlines some political consequences for the future development of income mixes. The main aim is to reorient the social scientific perspective from a normative commitment to full employment to empirical and analytical attention to people's actual income strategies.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 2: 151-160)

I. Úvod

Je skutečně překvapující, že asi čtvrt století po zániku plné zaměstnanosti v západních kapitalistických společnostech je v politice a vědě nezaměstnanost a podzaměstnanost (*underemployment*) ještě stále považována za úchylku od normy. Existují nejméně dva důvody, proč je taková perspektiva zavádějící.

Za prvé, vede k politickým doporučením, která nemají naději na úspěch. Rostoucí počet vědců se shoduje v tom, že žádná politická síla nemůže úspěšně zavést plnou zaměstnanost, ale důsledky z tohoto poznání nevyvozují. Někteří se snaží nahradit analýzu zaměřenou na relevantní subjekty osobní angažovaností za plnou zaměstnanost a „bránit se“ [Wilson 1996/97: 570], ať už to znamená cokoliv. Někteří prostě rezignují [Sheak 1995: 54]. Většina politických návrhů se dosud týká standardní práce, tedy závislého zaměstnání se standardní pracovní dobou (která se v různých společnostech liší) a s platem, který je nejméně tak velký, aby zaměstnanec nežil v chudobě a chudoba mu nehrozila [cf. *The Council...* 1997; *World...* 1995; *White...* 1994; kritika cf. Vobruba 1995].

Dalším důvodem je, že koncentrace na standardně chápanou práci vede k přehlédnutí strategií, které lidé používají k tomu, aby se vyrovnali s jejím nedostatkem. V realitě plynou jejich příjmy z různých zdrojů, jinými slovy, tyto lidé se snaží zajistit si kombinaci příjmů. Termínem „kombinování příjmů“ (*income mixes*) označují různé způsoby míšení příjmů z různých zdrojů. Z dlouhodobého hlediska se tyto způsoby mění, ale ne náhodně; jejich změna má řád, který je možné zrekonstruovat.

Zaměřením na kombinování příjmů chce tento článek přispět k reorientaci pohledu na vývoj práce a příjmů. Cílem je historická a geografická relativizace plné zaměstnanosti

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Dr. Georg Vobruba, Institut für Soziologie, Universität Leipzig, Augustusplatz 9, D-04109 Leipzig, tel. (+49 341) 9735 641/640, fax (+49 341) 9735 669, e-mail vobruba@socgate.soc.nyu.edu

a standardní práce. Období plné zaměstnanosti bylo ve všech západních kapitalistických společnostech jen krátké a společnosti mimo západní centrum neměly plnou zaměstnanost nikdy. Z historického i širšího geografického hlediska je tedy plná zaměstnanost výjimkou.

Přestože se v tomto článku dotýkám rozsáhlých témat, jakými jsou např. práce a příjmy, a věnuji se poměrně dlouhému historickému období, je můj hlavní cíl skromnější. Chci pouze shrnout důkazy pro popis. Nepředstírám, že dokážu vysvětlit vývoj práce a příjmu. To by vyžadovalo větší prostor, než jaký skýtá tento článek. Ale vzhledem k hluboce zakořeněnému chápání plné zaměstnanosti jako normy je snad možné považovat i tento skromný cíl za přínosný.

V dlouhodobém vývoji práce a příjmů v kapitalistických společnostech můžeme rozlišit tři období:

1. První období se vyznačuje pomalým přechodem od výdělků v naturáliích k peněžním výdělkům. Toto období začíná industrializací a končí v polovině 20. století.
2. V následujícím relativně krátkém období je výdělek ve většině západních společností výlučným zdrojem příjmu. Nejdůležitější sociální dávky jsou konceptualizovány jako alternativy k platu. Toto období začalo po 2. světové válce s přechodem k plné zaměstnanosti.
3. Do budoucnosti se rýsuje období, které bude mít zřejmě dlouhé trvání. Lidé si budou muset zajišťovat své materiální životní podmínky kombinováním příjmů z různých zdrojů. Kombinace příjmů přináší úskalí i příležitost.

II. Výdělků v naturáliích a práce za mzdu

Běžné používání peněz v každodenním životě je historickou zvláštností. Po většinu historie si lidé zajišťovali živobytí prací pro sebe a výdělků v naturáliích. Změna nastala až s přechodem k modernitě.

Až do počátku moderních industriálních společností získávala většina obyvatelstva životní prostředky zemědělstvím, výdělků v naturáliích a směnou. Děvečky a čeledínové na statcích a učedníci a tovaryši u svých mistrů dostávali za svou práci bezplatně stravu a byt. Peníze tehdy hrály jen druhořadou roli. Kombinování výdělků v naturáliích a příjmů z placené práce získalo význam nejprve v rozvíjejících se městech v období přechodu z tradičních k moderním průmyslovým společnostem. Ale lidé bránili tradici výdělků v naturáliích. „Theodor von der Goltz popisuje, že zemědělci ještě nepřijali transformaci společného vlastnictví zajišťujícího existenci na vlastnictví soukromé. Jejich zvyky náhle dostaly charakter trestných činů: „Naše služebnictvo chápe vlastnictví podivně. Nevidí nic špatného na tom, že si berou dřevo na topení, brambory a různá krmiva, chlebovou mouku, prostě vše, co se jim hodí domů. Málokdy však kradou proto, aby kradené věci prodávali.““ [Tennstedt 1981: 126].

Jak industrializace postupovala a jak expandoval trh práce, různé formy soužití v jedné domácnosti, práce a života pod jednou střechou, se rozšly. Pracovní a rodinný život se rozštěpil. Od sféry soukromého rodinného života se oddělila sféra placené práce. Rostoucí počet lidí byl nucen starat se o splnění svých potřeb prostřednictvím trhu. Peněžní část tradičních kombinovaných příjmů tak nabývala na důležitosti. Tento trend byl podpořen zákazem tzv. „*truck system*“, tedy placení mzdy pod podmínkou, že zaměstnanec bude nakupovat v obchodu zaměstnavatele. Pro proletariát se stala primárním zdrojem příjmu peněžní mzda. Tu většinou doplňovala svými produkty zelinářská zahrada.

Rodinné vztahy a práce v rodině stabilizovaly roli závislé práce jako zdroje obživy. V rámci rodiny, hlavně mezi jejími mladšími a staršími členy, probíhala určitá redistribuce [cf. Childs 1992: 20ff.]. Povinnost redistribuce založená na tradičních normách solidarity představovala vážnou překážku osobního finančního vzestupu. Pokud někdo chápe jako svou povinnost podílet se na redistribuci v rámci svého sociálního prostředí, je pro něj racionální vydělávat si jen o něco více než jeho příbuzní, sousedé a přátelé, protože jeho úspěch ve snaze o získání více peněz by byl stejně téměř anulován přerozdělením. Taková konstelace způsobuje stabilní dlouhodobě nízkou úroveň příjmů. Proto zůstávají důležité i příjmy v naturáliích.

V současnosti se s podobným problémem setkáváme v zemích třetího světa. Je patrný zvláště u malých podniků, „které jsou nuceny poskytovat služby zákazníkům ze své rodiny, a tak si nemohou zajistit akumulaci“ [Kappel 1996].

V období industrializace v Evropě byla rodinná práce, tedy práce žen, dětí a starších členů rodiny, důležitá ze dvou důvodů.

Za prvé, zelinářské zahrady a domácí zvířata přímo přispívaly na výživu rodiny. Při stanovování výše mzdy se s těmito zdroji počítalo. Různí zaměstnavatelé vytvářeli pro své zaměstnance podmínky pro to, aby si takto mohli své výdělky doplňovat – nechávali je obdělávat zahrádky za domky nebo u železničních tratí. Asi roku 1840 píše Carl Neumann ve své autobiografii: „Někteří majitelé továren byli ke svým dělníkům velmi laskaví a dávali jim políčka, aby mohli pěstovat brambory a ovoce pro svou vlastní spotřebu. Manželky a děti pracují na poli, zatímco jejich manželé vydělávají peníze v podniku.“ [Emmerich 1974: 79]. Takto vznikly typické hornické osady, a proto se také v Německu a Rakousku říká koze „kráva železničních dělníků“ (*Eisenbahnerkuh*). Samozřejmě, že tato hospodářství nesměla být tak velká, aby se jejich majitelé mohli vyhnout nutnosti pracovat za mzdu [cf. Thompson 1964].

Za druhé, v dosažení určité životní úrovně hrálo důležitou úlohu manželčino hospodaření se mzdou. Metodickými výdaji, racionální organizací domácnosti a kombinováním výdělku v penězích a výdělků v naturáliích manželky významně přispívaly k zajištění existence rodiny. Někteří zaměstnavatelé se vměšovali do domácích povinností manželek tím, že je učili „metodickému hospodaření“, a to částečně proto, aby zaměstnance a jejich rodiny disciplinovali, aby jim pomohli zabezpečit se finančně a aby ušetřili náklady na mzdy. V době hospodářské krize, která následovala po roce 1929, získalo racionální vedení domácnosti opět důležitou úlohu [cf. Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1971: 32].

III. Výdělky v naturáliích, mzdy, sociální dávky

Až do druhé světové války, dokud se kombinované příjmy skládaly ze mzdy a výdělků v naturáliích, zůstávala pro většinu populace důležitá redistribuce v rámci rodiny. Postupně se však význam výdělků v naturáliích a redistribuce v rámci rodiny snižoval a význam příjmů ze sociálních dávek se zvyšoval. Výzkum zaměřený na Německo v období 1907-1908 ukazuje, že mzda muže byla nejdůležitější, ale rozhodně nikoliv jediný zdroj příjmu rodiny [Wiegand 1982: 169]. Zelinářské zahrady, králíci, ale i psi a kočky hráli ještě za světové hospodářské krize důležitou úlohu v přežití rodiny [cf. Jahoda, Lazarsfeld, Zeisel 1971: 25ff.].

Podíl sociálních dávek v celkovém příjmu rodiny se zvyšoval jen pomalu. Ve výzkumu, o němž jsem se právě zmínil, nebyly sociální dávky vůbec uvedeny [cf. Wiegand

1982: 171]. Proč? Za prvé, sociální politika v prvních padesáti letech našeho století nepokrývala celou populaci. Ještě v roce 1930 byl počet členů systémů sociálního pojištění v západoevropských industriálních společnostech poměrně malý. V průměru mělo pojištění proti nehodám 50,5 % obyvatel, zdravotní pojištění 46,6 %, důchodové pojištění 44 % a pojištění proti nezaměstnanosti 19,8 % pracujících (*workforce*) [Alber 1982: 236ff.]. Za druhé, sociální dávky se nepovažovaly za jediný zdroj zajišťující materiální existenci, ale za doplňkové příjmy, které se kombinovaly s pomocí rodiny a s výdělků v naturáliích. Proto byly sociální dávky nízké. Ilustruje to vývoj argumentace pro starobní důchod:

Až do začátku dvacátého století se stáří považovalo za zvláštní případ invalidity. Starobní důchod byl tedy chápán jako vedlejší příjem, který měl kompenzovat sníženou schopnost pracovat. „V roce 1887 vyjádřil státní podsekretář Heinrich von Boetticher zřejmě běžný názor, že plánování starobního a invalidního důchodu je pochybné; lidé, kteří jsou schopni pracovat v sedmdesáti letech, by měli za takový vzácný dar děkovat bohu a neměli by si činit nároky na starobní důchod [Tennstedt 1981: 182]. Vidíme, že nejdříve bylo zapotřebí sociálního konsensu, že nad určitou věkovou hranicí je příjem bez práce legitimní. Ale i tehdy byl starobní důchod doplňkovou platbou, a nikoliv výlučným zdrojem příjmu [Conrad 1996]. Na území Spolkové republiky Německo se situace změnila až roku 1957, kdy začal být starobní důchod vázán k vývoji skutečné mzdy („*Rendynamisierung*“).

IV. Práce za mzdu a sociální dávky

Po druhé světové válce se objevily současně dva trendy. Za prvé, probíhal rychlý proces urbanizace, který rozbil samozásobitelská hospodářství. Teprve nyní peníze pronikly do celé společnosti. Za druhé, se objevila historická konstelace, která se později ukázala jako dočasná. Jde o plnou zaměstnanost. Tyto dva trendy způsobily, že plně monetarizovaná společnost se objevila jako společnost s plnou zaměstnaností. Díky tomuto souběhu událostí nepředstavovala v této době úplná závislost na mzdě a úzký vztah mezi mzdou a sociálními dávkami problém.

S tím, jak peníze s nástupem plné zaměstnanosti pronikaly do všech oblastí společnosti, vyvstal nový problém, který byl také hned vyřešen. Každý člověk byl závislý na penězích a na trhu práce a zároveň chráněný systémem sociální politiky zaměřeným na placenou práci [cf. Vobruba 1990a]. A trh práce společně se systémem sociální politiky poskytoval všem peníze.

Závislá práce byla a je normou jak v evropských sociálně regulovaných kapitalistických společnostech, tak v bývalých socialistických společnostech [cf. Nissen 1992]. V kapitalistických společnostech je klíčem k sociálním dávkám účast na trhu práce, v socialistických společnostech je to příslušnost k podniku. V socialistických společnostech se sociální politika dlouho pokládala za součást komplexu práv spojených s příslušností k podniku. Pojímání sociální politiky jako samostatné, nezávislé sféry se prosazovalo jen obtížně [cf. Vobruba 1997a: 145ff.]. Socialistický podnik stejně zůstal nejdůležitější sociopolitickou institucí. Život v socialistické společnosti byl silně ovlivněn tím, že tato společnost byla monetarizována jen v určitých ohledech. Socialistické peníze byly nástrojem řízení. Centrální banka je poskytovala podle potřeb plánu. Neměly funkci reprezentace ekonomického nedostatku. Proto se ekonomický nedostatek projevoval permanentním deficitem zboží a služeb. Lidé tak byli nuceni pomocí různých strategií své peněžní příjmy v běžném životě doplňovat, aby se s tímto deficitem vyrovnali [cf. Vo-

bruba 1997a: 139 ff.]. Narozdíl od kapitalistických společností v socialismu peníze nikdy zcela neovládly život. Malá hospodářství, směna naturálií a více méně legální používání podnikových materiálů doplňovalo mzdy. Navíc relativně nízké mzdy a důchody byly příčinou toho, že mnoho lidí pracovalo i po pracovní době.

Lze shrnout, že v peněžních společnostech musí být materiální existence zajištěna účastí na pracovním trhu, členstvím v podniku a sociálními dávkami. V sociálně regulovaném kapitalismu se prosadila monetarizovaná ekonomika, v socialismu přetrvaly různé typy kombinace příjmů. Proto mají v současnosti obyvatelé transformujících se společností s takovými situacemi více zkušeností než populace žijící v podmínkách sociálně regulovaného kapitalismu. To se stává důležitým, neboť i v životě v kapitalistických společnostech se začínají více a více prosazovat kombinované příjmy.

V. Práce za mzdu, sociální dávky, příjmy z kapitálu

Úplný zánik plné zaměstnanosti nezbytně musel otrást roli mzdy jako jediného zdroje příjmu. V západních společnostech k němu došlo postupně v souvislosti s první krizí cen ropy. V socialistických společnostech nastoupil velmi náhle při jejich rozpadu. Důsledky jsou však v obou případech podobné: vzrostl význam kombinovaných příjmů.

Tradiční kombinování příjmů se od tohoto nového kombinování v současných industriálních společnostech zásadně liší v tom, že nyní se kombinují výhradně příjmy peněžní. Tradičním kombinováním příjmů rozumíme kombinování peněžních příjmů a výdělků v naturáliích. V současných kapitalistických společnostech však většina obyvatel nemá přístup k výdělkům v naturáliích a tento typ výdělků na celém světě ustupuje. Hlavním důvodem je rychle postupující urbanizace. V následujících desetiletích urbanizace zničí velkou část samozásobitelských hospodářství na celém světě, a zvláště ve třetím světě. „Za deset let bude více než polovina obyvatel žít ve městech – 3,3 miliard z celkových 6,59 miliard“ [*Weltbevölkerungsbericht* 1996: 1]. V roce 2025 bude ve městech s populací nad milion obyvatel žít více než polovina světového obyvatelstva. Urbanizace a prudká ztráta znalostí o zemědělské výrobě způsobí, že čím dál více lidí bude závislých na peněžním příjmu. Vyřešit tento problém závislosti plnou zaměstnaností, která by připomínala situaci v Evropě po druhé světové válce, je však zcela nemožné. V současnosti se odhaduje, že 820 000 milionů lidí na světě je nezaměstnaných. Tento počet se bude pravděpodobně zvyšovat. Důležitější než kdy předtím bude kombinování příjmů, z nich většina bude výhradně peněžní. V další části článku se budu věnovat pouze vývoji mimo tzv. třetí svět [cf. Kappel 1996].

(1) V období expanze západních sociálních států dostávalo alespoň v Evropě až 50 % obyvatel nějakou formu sociálních dávek. Jedním z aspektů této všeobecné expanze je pomalé zvyšování počtu případů kombinování mzdy a sociálních dávek. Až do dnešní doby byly možnosti kombinovat mzdu a sociální dávky ve všech západních sociálních státech značně omezené. To platí především o kombinování mzdy a podpory v nezaměstnanosti. Ale vzhledem k tomu, že stále více pracujících je chudých a že se počet lidí, kteří trvale žijí z podpory, zvyšuje, tlak na umožnění kombinace mzdy a sociálních dávek poroste. „Myslím, že už existují jisté možnosti hromadit sociální pomoc (*Socialhilfe*)“, říká jeden její příjemce [Buhr 1995: 188], ale samozřejmě zatím nemluví o legálních možnostech. Ale vzhledem k tendenci k informalizaci pracovního trhu můžeme tento výrok považovat za výraz určité naděje [cf. Jordan et al. 1992]. Jedna studie příjmových strategií chudých svobodných matek ve čtyřech amerických městech (Boston, Chicago, Charleston a San Antonio), která přesto, že není reprezentativní, nepostrádá informativní

hodnotu [Eden, Lein 1996], ukazuje, že kombinování příjmů – zcela založených na penězích – je široce rozšířeným jevem. Matky závislé na podpoře i matky, které si vydělávají, pokryjí ze svého prvotního zdroje příjmu sotva dvě třetiny výdajů. Proto získávají peníze z dalších zdrojů: v druhém nehlášeném zaměstnání, ilegálními aktivitami, od různých místních organizací (*community groups*), z rodiny, od milenců a otců svých dětí [cf. Eden, Lein 1996: 259, 261].

Kombinování příjmů z mezd a ze sociálních dávek je nezřídka ilegální. To je způsobeno dosud převládajícím předpokladem, že mzdy jsou alespoň tak vysoké, že pokryjí existenční náklady. Kritika tohoto předpokladu a jeho institucionálních důsledků je základem reformních návrhů, jako např. návrhů týkajících se základního příjmu [cf. Vobruba 1990b].

(2) Kombinování mezd a podílů na zisku je z právního hlediska méně problematické. Existuje stále více lidí, kteří vedle platu mají významný příjem i z kapitálu. Tento trend poukazuje na rostoucí inkongruenci osobní a funkční distribuce příjmu. Je čím dál obtížnější přiřadit mzdy a zisky dvěma jasně odděleným skupinám – dělníkům a kapitalistům. Kombinování těchto příjmů je v současnosti typické pro střední vrstvu nejbohatších zemí. Je alespoň zčásti způsobeno snahou vyhnout se daním, protože v mnoha zemích dává daňová legislativa více příležitostí manipulovat s daňovou povinností podnikatelům než zaměstnancům. O tomto předmětu se vedou mnohé diskuse v souvislosti s budoucností společnosti [cf. Meade 1986; Roemer 1994]. Do programových diskusí by bylo vhodné zařadit i argumentaci založenou na empirických trendech kombinování peněžních příjmů.

Zatím se většina pokusů systematicky kombinovat mzdy a zisky nezdařila. Poslední promeškanou příležitostí byl proces sjednocení Německa.

Pro postkomunistické země střední a východní Evropy není kombinování příjmů ničím novým. Transformace však tyto tendence ještě posílila. V roce 1994 odpovědělo „ano“ na otázku „Užijíte se z platu, který dostáváte ve vašem hlavním zaměstnání?“ v České republice a ve Slovinsku 58 % dotázaných, v Polsku 43 %, v Maďarsku 34 %, v Bulharsku 24 % a na Ukrajině 17 % [„Neue...“ 1995: 74]. V zemích procházejících transformací vidí dotázaní pořadí důležitosti příjmových strategií takto: (1) Příjem z hlavního pracovního poměru; (2) Vlastní produkce existenčních prostředků; (3) Důchody nebo podpora v nezaměstnanosti; (4) Výstavba vlastního domu, bytu; (5) Příjem z druhého zaměstnání; (6) Peníze, které člověk sežene v okolí (*close by*); (7) Pomoc přátel a příbuzných; (8) Dary od firmy; (9) Sociální síť; (10) Cizí měna [„Neue...“ 1995: 77 ff.].

Některé aspekty této posloupnosti stojí za zmínku. Příjmy v naturáliích jsou na druhém a čtvrtém místě, vedlejší příjmy jsou na místě třetím a pátém. To znamená, že nepočítáme-li příjem z hlavního zaměstnání, hrají výdělky v naturáliích důležitější úlohu než vedlejší peněžní příjmy. Důležitost sociálních sítí, které v době socialismu představovaly ústřední zdroj vedlejších příjmů [cf. Mühler 1996], prudce poklesla. Se vzrůstající vzdáleností od ekonomicky úspěšných částí Evropy roste podíl příjmů v naturáliích. Bez zahrádek by ruští horníci a jejich rodiny zahynuli hladem.

Obecně lze říci, že v postkomunistických společnostech hraje důležitou úlohu jak kombinování příjmů v naturáliích a peněžních příjmů, tak kombinování peněžních příjmů z různých zdrojů. Je však sporné, zda i v budoucnosti přetrvá velký podíl příjmů v naturáliích, a pokud ne, zda bude nahrazen penězi.

Existuje-li dlouhodobý trend k monetarizaci, což je základním předpokladem mého článku, potom se kombinované příjmy v postkomunistických zemích nemohou udržet donekonečna. Budou nahrazeny penězi? Není pravděpodobné, že výdělky v naturálních budou díky plné zaměstnanosti u veškerého obyvatelstva nahrazeny mzdou. Mnohem pravděpodobnější je expanze drobného podnikání. Jeho schopnost podílet se dostatečně na kombinovaných příjmech je však zřejmě omezená. Předpokladem prosazení podílu sociálních dávek na kombinovaných příjmech je dlouhodobá úspěšnost národního hospodářství, politický tlak a udržení manévrovacího prostoru pro národní politiku.

Pokud postkomunistické společnosti přejdou ke kombinovaným peněžním příjmům, budou potřebovat systém sociální politiky, který nepotlačuje vedlejší příjmy, ale koexistuje s nimi. Proto má vědecký zájem o garantovaný základní příjem v některých postkomunistických zemích [cf. Gács 1991; Gankowa 1994] větší opodstatnění, než by se mohlo zdát na první pohled.

VI. Kombinování příjmů – chůze po laně

Předpokládejme, že rostoucí počet západních společností bude v budoucnosti žít z kombinovaných peněžních příjmů a že i v zemích mimo průmyslové centrum se tato situace udrží. Pak musíme především očekávat následující změny:

Oficiální počet nezaměstnaných nevyhnutelně ztratí svůj – již nyní omezený – význam. Jasně rozlišení mezi zaměstnaností a nezaměstnaností bylo nezbytným předpokladem sestavování statistik o nezaměstnanosti. Dnes se počet nezaměstnaných považuje za indikátor sociálních problémů, protože nezaměstnaní jsou pokládáni za osoby bez práce a příjmu. V průběhu vývoje ke kombinovaným příjmům se toto rozlišení stírá [cf. Walters 1996: 199]. Fakt, že význam nezaměstnanosti již není zcela jasný, poukazuje na ambivalenci kombinovaných příjmů. Pokud máme k dispozici různé druhy příjmů, pak je ztráta jednoho zdroje poměrně málo významná a lze jej lehce nahradit. Tak je na jedné straně možné vidět kombinování příjmů jako jakousi „diverzifikaci rizika“, na druhé straně však může vést k podezření, že nezaměstnaní vlastně nepotřebují žádnou pomoc.

Standardní práce samozřejmě zcela nezmizí. Je-li ale náš přehled kombinování příjmů správný, stane se standardní práce výjimkou dostupnou nevelkému počtu privilegiovaných osob. Co se ale stane s většinou? Úsilí uživit se z kombinovaných příjmů se bude podobat chůzi po laně. Ta implikuje nebezpečí, ale i příležitost. To, který aspekt převládne, bude pravděpodobně záviset na individuální situaci a na sociálních faktorech.

Základní otázkou týkající se individuální situace je, jak časově náročné bude získávání (dostatečného množství) peněz z různých zdrojů. Získávání příjmu výhradně z různých zaměstnání vede k úplné závislosti člověka na trhu práce, zatímco práce za mzdu kombinovaná s méně časově náročnými příjmy, jako jsou zisky a sociální dávky, pravděpodobně podpoří individuální autonomii. Svoboda rozhodování, zda mít několik zaměstnání, nebo zda kombinovat různé druhy příjmů, jako jsou mzdy, zisky a sociální dávky, je však omezená. Není obtížné postřehnout, že zvládání ambivalence kombinovaných příjmů větší měrou závisí na struktuře sociálních příležitostí než na vůli jedince. Taková struktura příležitostí musí být vytvořena politicky. To nás přivádí k druhému bodu.

To, zda kombinované příjmy představují příležitost, nebo nebezpečí silně závisí na jejich politickém kontextu. Jinými slovy, závisí to na tom, zda stát poskytne příležitosti k práci, a také k ostatním zdrojům příjmu. Ty mohou představovat kapitálové příjmy a sociální dávky. Zde hraje sociální stát nejvýznamnější roli.

V současnosti je pro většinu evropských sociálních států charakteristické, že lidé jsou živi buď ze mzdy, nebo z podpory v nezaměstnanosti, případně ze sociální pomoci. Tato situace se vyvinula jako důsledek rozlišení mezi zaměstnaností a nezaměstnaností, o němž jsem se zmínil dříve.

Protože kombinování příjmů nabývá na důležitosti, lze předpokládat, že neefektivnější budou takové sociopolitické systémy, kde popsaná situace nebude převládat. Nej důležitějším kritériem bude kombinovatelnost různých druhů příjmů a sociálních dávek. Earned Income Tax Credit existující ve Spojených státech představuje skromný krok tímto směrem [Eden, Lein 1996: 265, Wilson 1996/97: 581]. V Evropě však i přes dlouhé diskuse o tomto problému [cf. Vobruba 1989] existuje zřejmě jen malá naděje, že bude umožněno kombinovat mzdy a sociální dávky. Změnu snad způsobí až pochopení faktu, že sociální zabezpečení je základní podmínkou flexibility pracovníků na trhu práce, a tedy zvyšuje hospodářskou konkurenceschopnost. To, že kombinování příjmů může představovat spíše příležitost než nebezpečí, tedy nevyplyvá z úsilí o zvyšování blahobytu lidí, ale je ekonomickou nezbytností. Sociální zabezpečení flexibilních způsobů získávání životních prostředků je v současnosti třeba bránit proti ekonomicky škodlivému konzervatismu.

VII. Závěr

Lze shrnout, že v budoucnu bude získávání materiálního zabezpečení v západních kapitalistických společnostech, v postkomunistických zemích a ve třetím světě otázkou kombinování příjmů, z nichž většinu budou představovat příjmy peněžní. Život zabezpečený výhradně peněžními zdroji nejlépe znají lidé v západních kapitalistických společnostech. Protože se však plně monetarizované společnosti původně objevily jako společnosti s plnou zaměstnaností, lidé i politikové mají jen málo zkušeností s kombinováním příjmů. V postkomunistických zemích jsou zkušenosti s kombinováním příjmů běžné. Jejich nevýhodou však je, že značný podíl zde představují příjmy v naturáliích, které zřejmě budou v budoucnosti ustupovat. A konečně, ve většině zemí třetího světa jsou lidé nuceni žít tak, že „informalita je normalita“ [Kappel 1996]. Zkušenosti s kombinováním příjmů, které zahrnují značný podíl v naturáliích, jsou běžné. Urbanizace zde ale ničí tradiční rodinné vztahy a malá soukromá hospodářství, které dosud do kombinovaných příjmů přispívaly. Podmínkou kombinování výhradně peněžních příjmů by byla rozsáhlá redistribuce majetku mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi. Ta není pravděpodobná, pokud se vyspělé země budou úspěšně chránit proti negativním jevům pocházejícím z třetího světa; jinými slovy: pokud mu nebudou poskytovat žádnou pomoc ve svém vlastním zájmu [Vobruba 1997b]. To se však v budoucnosti může změnit.

Z angličtiny přeložila Irena Štěpaníková

GEORG VOBRUBA pracoval jako výzkumný pracovník v berlínském vědeckém centru, v Hamburku v Ústavu pro sociální výzkum a od roku 1992 je profesorem sociologie na univerzitě v Lipsku. Zabývá se sociální politikou, politickou sociologií a teorií sociologie. Nejnověji publikoval knihu *Autonomiegewinne. Sozialstaatsdynamik, Moralfreiheit, Transnationalisierung* (Wien 1997, Passagen-Verlag).

Literatura

- Alber, Jens 1982. *Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat*. Frankfurt: Campus.
Buhr, Petra 1995. *Dynamik von Armut*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

- Conrad, Christoph 1996. „Mixed Incomes for the Elderly Poor in Germany 1880-1930.“ In *The Mixed Economy of Social Welfare*, ed. by Michael Katz, Christoph Sachße. Baden-Baden: Nomos.
- Eden, Kathryn, Laura Lein 1996. „Work, Welfare, and Single Mother's Survival Strategies.“ *American Sociological Review* 61: 253-266.
- Emmerich, Wolfgang (ed.) 1974. *Proletarische Lebensläufe*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Gács, Ende 1991. „A tarsadalmi alapjövedelmek“ (The guaranteed minimum incomes). In *ESELY*, No. 2. Budapest.
- Gankowa, Zwetlina 1994. „Politika na Pazara na Truda v Bulgaria i Garantiran Minimalen Do-hod“ (Bulgarian labour market policy and a guaranteed basic income). *Ikonomika*, No. 7.
- Childs, Michael 1992. *Labour's Apprentices. Working-Class Lads in Late Victorian and Edwardian England*. London: The Hambledon Press.
- Jahoda, Marie, Paul F. Lazarsfeld, Hans Zeisel 1971. *Marienthal. The Sociography of an Unemployed Community*. Chicago, New York: Aldine, Atherton.
- Jordan, Bill et al. 1992. *Trapped in Poverty? Labour-Market Decisions in Low-Income House-holds*. London, New York: Routledge.
- Kappel, Robert 1996. „Informalität als Normalität.“ *Comparativ* 6, No. 4.
- Meade, James 1986. *Different Forms of Share Economy*. London: Public Policy Centre.
- Mühler, Kurt 1996. „Der Wandel des Berufprestiges in Ostdeutschland als Folge institutioneller Veränderungen.“ In *Verklarende Soziologie*, hrsg. von Harry Ganzeboom, Sigward Lindenberg. Amsterdam: Thesis Publishers.
- „Neue Demokratien Barometer III“ 1995. In *SWS Rundschau*, 35 Jg., Heft 1.
- Nissen, Sylke 1992. „Die Sozialistische Arbeitsgesellschaft in der ökologischen Transformation.“ In *Modernisierung nach dem Sozialismus*, hrsg. von Sylke Nissen. Marburg: Metropolis.
- Roemer, John 1994. *A Future for Socialism*. London: Verso.
- Sheak, Robert 1995. „U. S. Capitalism, 1972-1992: The Jobs Problem.“ *Critical Sociology* 21: 33-57.
- Tennstedt, Florian 1981. *Sozialgeschichte der Sozialpolitik in Deutschland*. Göttingen: Vandenhoeck.
- The Council of the City of New York, Hon. Peter F. Vallone, Speaker* 1997. Recommendations for New York State's Implementation of the Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act of 1996 „Welfare Reform“ (mimeo).
- Thompson, Edward P. 1964. *The Making of the English Working Class*. New York: Pantheon Books.
- Vobruba, Georg 1989. *Arbeiten und Essen. Politik an den Grenzen des Arbeitsmarkts*. Wien: Passagen.
- Vobruba, Georg 1990a. *Strukturwandel der Sozialpolitik*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Vobruba, Georg 1990b. „Redistribution of Work and Income in the Crisis: Actors' Problems of Working Time Reduction and a Guaranteed Basic Income.“ *Contemporary Crises* 14: 57-67.
- Vobruba, Georg 1995. „Social Policy on Tomorrow's Euro-Corporatist Stage.“ *Journal of European Social Policy* 5: 303-315.
- Vobruba, Georg 1997a. „Legitimationsprobleme des Sozialismus.“ S. 133-159 in *Autonomie-gewinne. Sozialstaatsdynamik, Moralfreiheit, Transnationalisierung*, hrsg. von Georg Vobruba. Wien: Passagen.
- Vobruba, Georg 1997b. „Sociální dynamika mezer blahobytu.“ *Sociologický časopis* 33: 131-144.
- Walters, William 1996. „The Demise of Full Employment?“ *Politics and Society* 24: 197-219.

- Weltbevölkerungsbericht* 1996. Welt im Wandel: Bevölkerung, Entwicklung und die Zukunft der Stadt. Bonn: UNO-Verlag.
- White Paper on Social Policy* 1994. Luxembourg: Commission of the European Communities.
- Wiegand, Erich 1982. „Die Entwicklung der Einnahmen- und Ausgabenstrukturen privater Haushalte seit der Jahrhundertwende.“ In *Wandel der Lebensbedingungen in Deutschland*, hrsg. von Erich Wiegand, Wolfgang Zapf. Frankfurt, New York: Campus.
- Wilson, William Julius 1996/97. „When Work Disappears.“ *Political Science Quarterly* 111: 567-593.
- World Employment* 1995. Geneva: International Labour Organization.

Sexuální chování adolescentů a riziko HIV*

LADISLAV RABUŠIC**
KATEŘINA KEPÁKOVÁ**

Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

The Sexual Behaviour of Adolescents and HIV Risk

Abstract: Although the number of HIV-infected persons registered in the Czech Republic might seem very low, the authors caution against false optimism and point out the risky sexual behaviour of Czech youth, who in spite of having solid knowledge about HIV/AIDS do not apply it consistently in their sexual practice. Upon the analysis of this paradox, based primarily on the data collected in Brno in 1997, the authors suggest replacing the so-far preferred *rational choice theory* or the *health belief model*, as models explaining human behaviour, with a more adequate *theory of expected utility*. While the former theories assume that individuals will make rational decisions and practise safer sex once they are well informed about HIV infection and are aware of the ways to protect themselves, the latter one allows for the existence of 'rationality of intimacy', which differs from the scientific 'rationality of the health system'. The theory maintains that within the realm of intimate relationships it might appear rational to practice unsafe sex if this is compensated by other benefits. In order to be able to reconcile the two rationalities and understand unsafe sexual behaviour, the general context of an intimate situation must be analysed, including the social norms and values involved, the emotional load, individual intentions and goals of the partners, and also the complex mechanisms of interaction and 'power' negotiation between the male and the female.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 2: 161-179)

Úvod

V současnosti žije na celém světě asi 30 milionů osob, které jsou infikovány virem HIV [Altman 1998]. Tito lidé jsou odsouzeni k smrti, neboť u většiny z nich se dříve či později vyvine nevyléčitelná nemoc AIDS. Nemoc AIDS je v současné době diagnostikována asi u 9 milionů dospělých lidí a u 3 milionů dětí. AIDS se tak brzy stane historicky nejkrutější světovou epidemií, jež předčí i středověkou morovou ránu, během níž podle odhadů zemřelo asi 20 milionů lidí, jakož i epidemii španělské chřipky, která v letech 1918-1919 zahubila asi 25-50 milionů osob [Rockett 1994].

*) Výzkum, na jehož základě vznikla tato stať, byl podporován grantem RSS (Research Support Scheme of the Open Society Institute/Higher Education Support Programme), číslo 1507/784/1996, název *Youth and AIDS*, grantem Grantové agentury České republiky (GAČR), číslo 403/96/K120, název *Sociální trendy* a grantem CEZ 307/98 č. 142300002 s názvem *Děti, mládež a rodina v transformaci*. Publikovaná stať je přepracovanou verzí referátu, kterou autor přednesl v červenci 1998 na světovém kongresu antropologie a etnologie v americkém Williamsburgu pod názvem *Sexual behavior of Adolescents and HIV Risk in the Czech Republic*.

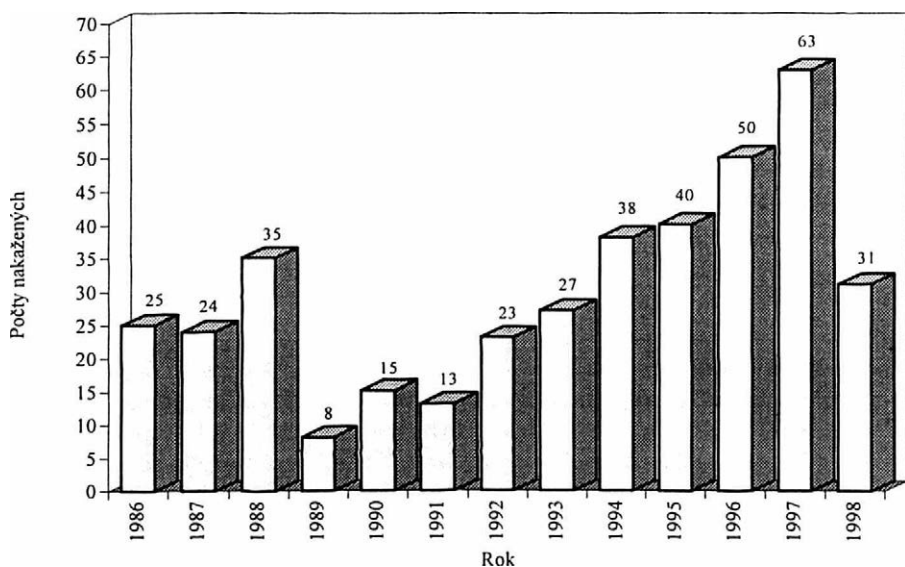
**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., resp. Mgr. Kateřina Kepáková, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail rabu@fss.muni.cz nebo kepakova@fss.muni.cz

Rychlost, s níž nákaza HIV napadá další a další oběti, se bohužel zvyšuje; za poslední dva roky došlo ke zdvojnásobení celkového počtu infikovaných. A tak zatímco k naze prvních 14 milionů osob bylo zapotřebí přibližně 15 let, k naze druhé poloviny už jen dva roky (v roce 1997 bylo infikováno asi 5,6 milionů lidí). Denně se nyní na celém světě nakazí virem HIV přibližně 8 500 osob [Brůčková 1998].

Evropská data zatím tak hrozná nejsou. Podle údajů, které ke Světovému dni AIDS (1. 12.) v roce 1997 zveřejnila naše Národní referenční laboratoř pro AIDS, je zde celkem evidováno 174 tisíc nemocných AIDS, z toho nejvyšší výskyt je již dlouhodobě zaznamenáván ve Francii (42 000 nemocných), Španělsku (40 000) a Itálii (35 000). Relativně nízké počty hlásí SRN (15 000) a Velká Británie (13 000). Země bývalého komunistického bloku mají díky své tehdejší uzavřenosti výskyt zatím mnohonásobně nižší. V počtu hlášených případů zde vede Rumunsko se čtyřmi tisíci nemocných AIDS, následuje Jugoslávie (Srbsko a Černá Hora) s 574 nemocnými, Polsko (438). Rusko uvádí 235 případů AIDS, Maďarsko 225 a Česká republika na konci roku 1998 118 osob [Brůčková et al. 1999]. Odborníci celou východní Evropu ovšem varují, aby se nenechala těmito prozatím příznivými čísly ukoľebat, neboť epidemie je zde teprve ve svých raných fázích. Různé indicie nasvědčují tomu, že rozdíl mezi touto částí světa a vyspělými státy se může začít brzy podstatně snižovat.

Při sledování jakékoliv epidemie je třeba rozlišovat mezi výskytem nově registrovaných případů (tzv. incidencí) a celkovým počtem osob v populaci trpící danou chorobou (tzv. prevalencí). Výskyt nových případů HIV+ ukazuje obr. 1. Kromě toho, že říká, že počty nově registrovaných případů nejsou v ČR zatím nijak vysoké, naznačuje také, že v roce 1998 došlo po dlouhé době k poklesu výskytu nových případů. Je-li to začátek nového trendu, nebo jen případ běžného kolísání, není zatím možné rozpoznat.

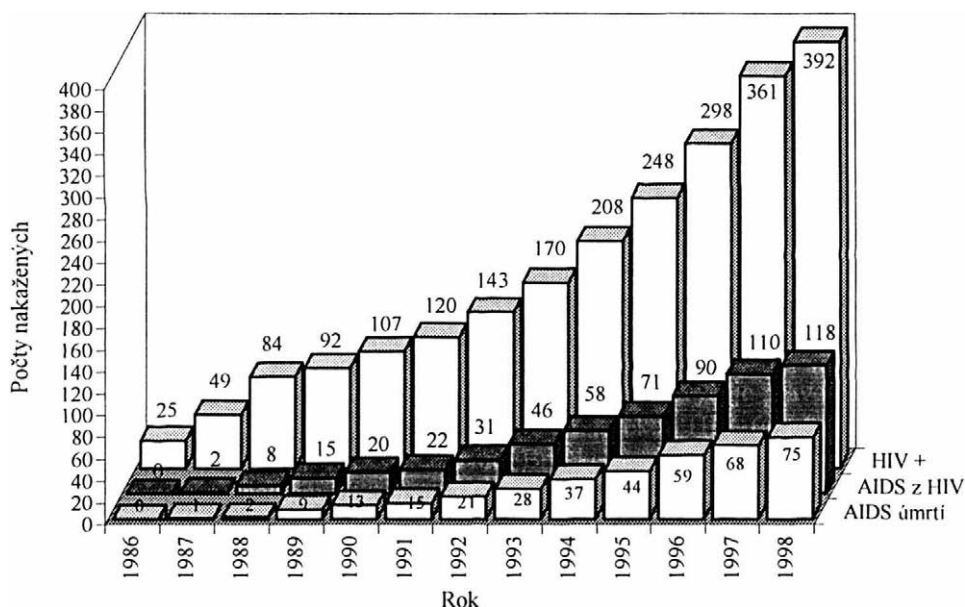
Obr. 1. Nové případy infekce HIV+ v ČR v období 1986-1998

Pramen: Brůčková et al. [1999].

Z epidemiologického hlediska je ovšem vedle informace o nových případech také velmi důležitý údaj o celkovém počtu nemocných. Platí to samozřejmě i v případě epidemie HIV, neboť i zde rostoucí celkový počet případů enormně zvyšuje pravděpodobnost rozšiřování nákazy. Česká data naznačují, že výskyt infekce HIV (a následně i choroby AIDS) zatím není příliš dramatický. Jak uvádí Brůčková et al. [1999], na konci roku 1998 bylo u nás evidováno celkem 392 osob s virem HIV, z toho bylo 87 % mužů a 13 % žen. Nárůst celkového počtu případů má zřetelně exponenciální charakter (viz obr. 2).¹ Stejně exponenciální charakter má také nárůst počtu případů žen ve srovnání s muži. Zatímco v roce 1990 u nás připadalo na jednu ženu 16 HIV pozitivních mužů, do roku 1998 se tento poměr snížil na 1:4.

Obr. 2. Vývoj počtů infikovaných HIV, nemocných AIDS a zemřelých na AIDS v ČR 1986-1998 (kumulativní počty)

Pramen: Brůčková et al. [1999].

Největší podíl osob infikovaných virem HIV měla k 31. 12. 1998 Praha (59 % ze všech případů), nejméně jižní Čechy (3 % případů) a východní Čechy (4 %). V ostatních regionech se tyto podíly pohybují na úrovni 6-8 % [Brůčková et al. 1999].

Nejčastějším způsobem přenosu je v ČR dosud homosexuální pohlavní styk a druhým nejčastějším heterosexuální styk (viz tab. 1). V tomto ohledu je ČR zatím atypická,

¹) Zatímco v období 1988-1993 byla v ČR průměrná roční míra růstu celkového počtu nakažených HIV 14 %, což by vedlo ke zdvojení infikované populace za 5,0 roků, v období 1993-1998 byla průměrná roční míra růstu 16 % a doba potřebná ke zdvojení nakažené populace se snížila na 4,4 roku.

neboť celosvětově je heterosexuální styk odpovědný za asi 60 % případů AIDS [Ahle meyer a Ludwig 1997].

Tabulka 1. Infikování HIV podle způsobu přenosu v ČR v %
(kumulativní údaje k 31. 12. 1998)

Typ přenosu	podíl
homo/bisexuální pohlavní styk	54
heterosexuální	26
injekční užití drog	3
hemofilici	4
příjemci krve	4
z matky na dítě	0,3
homo/bisexuální + injekční užití drog	1
nozokomiální přenos	0,3
neobjasněný	7

Pramen: Brůčková [1998], Brůčková et al. [1999].

Tyto statistiky by mohly zdánlivě podporovat názor, že situace HIV/AIDS je v ČR relativně příznivá a nebezpečí šíření epidemie u nás je zanedbatelné.² Takový názor – spolu s mnohými zahraničními autory – nesdílíme [viz např. Cohen a Hubert 1997].³ V této stati ukážeme, že v ČR, jako ve všech vyspělých zemích, je velká část adolescentní populace sexuálně aktivní, že je to populace, která má sice solidní znalosti o nebezpečí HIV/AIDS, ale že je to současně populace, která tyto znalosti neuplatňuje ve své sexuální praxi, čímž se vystavuje riziku nákazy HIV. Ve druhé části se pokusíme nalézt vysvětlení tohoto paradoxu a zformulujeme svůj názor na to, jakým směrem vést snahy o změnu této situace.

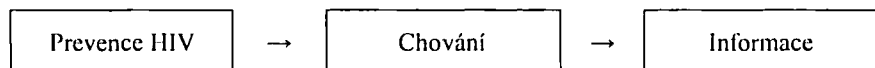
Sexuální chování adolescentů, znalosti o AIDS a prevence

Všichni, kdo se zabývají problematikou HIV/AIDS, zdůrazňují, že informace a výchova jsou klíčovými prvky vedoucími ke kontrole šíření HIV. V pozadí těchto úvah stojí předpoklad, že plně dostupná a individui internalizovaná informace o způsobech přenosu HIV vede k patřičně odpovědnému chování, což v konečném důsledku je ten nejefektivnější způsob prevence epidemie HIV. Modelově je možno tuto situaci znázornit, jak ukazuje obr. 3, jednoduše:

2) I Brůčková ještě v roce 1998 tvrdila, že situace HIV/AIDS je v ČR relativně příznivá a že máme velkou šanci ji s využitím a aplikací světových znalostí udržet příznivou i nadále [Brůčková 1998]. Ovšem o rok později už nabádá, že „uspokojení z dosažených výsledků a současné relativně příznivé situace by mohlo vést k podcenění dalšího epidemiologického vývoje s velmi vážnými negativními důsledky“ [Brůčková et al. 1999: 23].

3) Tito autoři varují, že nestabilita ve východní Evropě připomíná z hlediska šíření infekce HIV situaci ve východní Africe. Lokální rozbroje a války, jakož i bída vzedmuly vlny migrace. Mnohé mladé ženy i muži se ve snaze zajistit živobytí pro sebe a své rodiny uchylují k prostituci. Ta nachází svou klientelu mezi vojáky, ale také mezi řidiči kamiónů a ve vrstvách zabývajících se nekalým podnikáním. Tyto faktory spolu s celkovým náhle otevřeným svobodným sociálním klimatem vedou k tomu, že se zvyšuje poptávka po sexuálních partnerech, a tím i riziko šíření HIV/AIDS. Dodejme, že v současnosti explozivně probíhající epidemie HIV ve východní Evropě, obzvláště na Ukrajině [Brůčková et al. 1999], jsou potvrzením tohoto varování.

Obr. 3. Kauzální model prvků determinujících prevenci nákazy virem HIV

Informace o tom, jakým způsobem se člověk může infekcí HIV nakazit, je dnes již díky lékařskému výzkumu dostatečně a jasně známa. Existují pouze tři způsoby přenosu HIV: (1) sexuálním stykem, (2) krví (především při transfúzích, transplantacích nebo při sdílení injekční stříkačky u intravenózních narkomanů), a (3) z infikované matky na plod v jejím těle.

Primárním způsobem přenosu je ovšem sexuální styk, který má největší podíl na počtu nakažených případů. Vzhledem k tomu, že míra rizika infekce je ovlivněna mimo jiné počtem sexuálních partnerů a také vzhledem k tomu, že sexuální promiskuita je nejvyšší u těch, kteří jsou teprve na počátku svého sexuálního života, hledající svého životního a sexuálního partnera, je zřejmé, že potenciálně nejrizikovější skupinou je populace adolescentů ve věku 15-20 let.⁴

Data o sexuálním chování českých adolescentů jsou dnes již díky zvýšené výzkumné činnosti na toto téma po roce 1989 poměrně bohatá. Tak např. v reprezentativním souboru českých žen (N = 4 497) mělo v roce 1993 ve věkové kategorii 15-24 let zkušenost s pohlavním stykem 36 % děvčat před svými sedmnáctými narozeninami, 64 % před dovršením osmnácti let věku a 82 % před devatenáctým rokem věku [Kraus, Tomek, Velebil 1996]. Podle reprezentativního výzkumu souboru české mládeže ve věku 12-18 let (N = 1 011) mělo v roce 1994 mezi patnáctiletými chlapci a děvčaty zkušenost s pohlavním stykem 26 %, mezi šestnáctiletými 50 %, mezi sedmnáctiletými 64 % a mezi osmnáctiletými 75 % respondentů [Weiss, Kučera, Svěráková 1995]. Podle přehledové statě Weisse, Urbánka a Procházky [1996] o sexuálních začátcích české mládeže jsou v adolescentním sexuálním chování hlavními trendy klesající věk prvního pohlavního styku, především mezi dívkami, a sblížování věku prvního pohlavního styku chlapců a děvčat.

V roce 1997 jsme mezi brněnskými studenty navštěvujícími 3. ročník středních a učňovských škol (N = 805)⁵ zjistili, že v šestnácti letech mělo zkušenost s pohlavním stykem 38 % chlapců a 33 % děvčat (celkem 36 % respondentů této věkové kategorie), v sedmnácti letech 44 % chlapců a 43 % děvčat (celkem 44 %) a v osmnácti letech 56 % chlapců a 52 % děvčat (celkem 54 % respondentů). Z těchto sexuálně aktivních, jichž bylo celkem 44 % (tj. 45 % chlapců a 44 % děvčat), byl průměrný věk v době prvního pohlavního styku 15,7 roků u chlapců a 15,8 roků u děvčat. To, že brněnský výzkum za-

⁴) Tuto skutečnost potvrzují i nejnovější trendy šíření HIV v západní Evropě, které ukazují na zvýšenou incidenci především v mladé a nejmladší populaci [Brůčková et al. 1999].

⁵) Výzkum proběhl na jaře roku 1997 pod názvem *Youth and AIDS* v rámci mezinárodního srovnávacího šetření ve velkých městech zemí bývalého sovětského bloku. Účastnili se jej Bulharsko (Sofie), Česká republika (Brno), Chorvatsko (Záhřeb), Polsko (Varšava), Slovinsko (Lublana) a Slovensko (Bratislava). Objektem dotazování byl v každé zemi reprezentativní soubor studentů 3. ročníků učňovských a středních škol vybraný vícetupňovým náhodným výběrem. Data byla získána prostřednictvím rozdaného a sebraného dotazníku, jeho vyplňování probíhalo ve vyhrazeném čase v době výuky ve třídách škol za přítomnosti výzkumníků, avšak bez učitelů. V Brně jsme takto po očištění dat získali 993 dotazníků, věk respondentů se pohyboval mezi šestnácti až osmnácti lety.

znamenal poněkud méně intenzivní sexuální aktivitu adolescentů než výzkumy ostatní odpovídá zjištění Krause, Tomka a Velebila [1996], že dívky v Čechách začínají být sexuálně aktivní o něco dříve než děvčata moravská.

Navzdory obecně platnému objektivnímu faktu, že informace o tom, jak se vyhnout nákaze, je dostupná, počet nových případů nakažení virem HIV neklesá. Logika našeho modelu nás tudíž musí vést k domněnce, že příčinou tohoto neúspěchu je, že se zatím nedaří proměnit chování individuí. A příčinu, proč jedinci své chování nemění, bychom mohli spatřovat v tom, že existující informace buď nejsou v dané populaci dostatečně šířeny a zdůrazňovány, nebo nejsou danou populací přijímány a vstřebávány.

Ve vyspělém světě na rozdíl od světa méně vyspělého existují příhodné podmínky pro organizaci informačních kampaní. Masová komunikace není problémem, naprostá většina populace je gramotná a kampaní proti AIDS proběhlo již relativně dostatek. Proto nedostatečné šíření informací můžeme jako příčinu spolehlivě vyloučit. Pak ovšem zůstává již jen jediný důvod, proč se nedaří chování jedinců měnit, a tím je nedostatečná internalizace těchto informací.

Empirická data získaná ve vyspělých zemích prostřednictvím sociologických a epidemiologických šetření nás přesvědčují o tom, že míra znalostí o způsobech přenosu viru HIV a celková znalost problematiky AIDS je v těchto populacích poměrně dobrá.⁶ Také výzkumy provedené na různých segmentech české populace adolescentů vykazují poměrně uspokojivé výsledky (viz tab. 2 a 3).

Tabulka 2. Znalosti o AIDS v souboru brněnské mládeže podle věku v %

Znalosti o AIDS (procento správných odpovědí)	Věk v letech		
	16	17	18
AIDS nelze vyléčit	85	85	86
Někdo může mít virus HIV a nemusí vypadat nemocný	100	100	100
Člověk může mít virus HIV dlouhé roky, než onemocní	96	95	96
Infekce HIV nemůže být zjištěna ihned po přenosu	78	74	76
Člověk může mít pozitivní test HIV a přitom nemusí být nemocný AIDS	77	74	75

Pramen: Rabušic – datový soubor *Mládež a AIDS* (N = 993), 1997.

Nicméně i v naší populaci musíme konstatovat to, na co poukazují zahraniční studie, totiž, že „existují empirické důkazy o tom, že úroveň znalostí a postoje k bezpečnému sexu vykazují jen malou nebo vůbec žádnou přímou souvislost se skutečným chováním“ [Ingham a van Zessen 1997: 86]. Podobně Moatti, Hausser a Agrafiotis [1997] tvrdí, že je sice zřejmé, že nejrozličnější vzdělávací a mediální kampaně zvyšují úroveň znalostí o HIV/AIDS a o možnostech rizika a že také zvyšují míru solidarity a empatie s těmi, kdo touto chorobou onemocněli, avšak je prakticky nemožné prokázat, že opatření tohoto druhu signifikantně ovlivňují chování. Guizzardi, Stella a Remy [1997] přiznávají médiím velkou zásluhu v tom, že učinily AIDS sociálně viditelným. Varují ovšem před přílišným optimismem a ukazují, že mezi obsahem sdělovaným a obsahem přijímaným není jednoznačná korespondence, neboť mezi záměrem sdělovatele a interpretací příjematele probíhá mnoho transformačních procesů.

⁶) Viz např. tab. 6.1 v nesmírně inspirativní stati Moattiho, Haussera a Agrafiotise [1997].

Tabulka 3 Podíl správných odpovědí (v %) o cestách přenosu HIV v české populaci (1994) a podíl brněnských respondentů, kteří připisují daným situacím vysoké riziko nákazy (1997) podle věku

Možnosti infekce	Věk v letech					
	ČR (správné odpovědi)			Brno (vysoké riziko nákazy)		
	16	17	18	16	17	18
souloží	97	98	98	99	99	100
infikovanou jehlou	88	93	91	100	100	100
líbáním	79	78	85	14	12	11
komářím bodnutím	81	76	75	-	-	-
společným WC	90	91	93	-	-	-
podáním ruky	94	94	98	-	-	-
při pettingu	-	-	-	26	21	19
pitím ze stejné sklenice jako člověk s HIV	-	-	-	3	4	6
na plovárně, kde se koupá člověk s HIV	-	-	-	3	3	4
při ošetřování nemocného AIDS	-	-	-	19	18	14
při pohl. styku chráněném kondomem	-	-	-	28	14	12
soužitím ve společné domácnosti s HIV+ osobou	-	-	-	8	10	10

Pramen: ČR: Weiss, Kučera, Svěráková [1995]; Brno: Rabušic – datový soubor *Mládež a AIDS* (N = 805), 1997.

Čeští adolescenti jsou tak o cestách nákazy HIV dobře informováni. Bohužel při svém sexuálním chování se, jak uvidíme dále, neřídí zásadami bezpečného sexu. Navíc jsou, zdá se, poněkud promiskuitnější než populace v západních zemích. Jak zjistili Weiss, Kučera a Svěráková [1995], zatímco z mladých sexuálně aktivních Američanů ve věku 15-18 let mělo čtyři a více sexuálních partnerů jen 14 % děvčat a 23 % chlapců, v české populaci to bylo 34 % dívek a 37 % hochů (viz tab. 4). Brněnští adolescenti – především však chlapci – jsou na tom podobně: čtyři a více sexuálních partnerů mělo 17 % děvčat a 36 % hochů.

Tabulka 4. Počet partnerů u sexuálně aktivních adolescentů v roce 1994 v ČR (podsoubor 15-18letých) a v roce 1997 v Brně (soubor 16-18letých) podle pohlaví (v %)

Počet partnerů	ČR (N = 356)			Brno (N = 309)		
	chlapci	dívky	celkem	chlapci	dívky	celkem
1	25	29	27	24	48	36
2	19	23	21	18	18	18
3	19	15	17	22	16	19
4	11	15	13	11	5	8
5-7	17	14	15	13	7	10
8 a více	9	5	7	12	5	8

Pramen: ČR: Weiss, Kučera, Svěráková [1995]; Brno: Rabušic – datový soubor *Mládež a AIDS* (N = 805).

Sexuální promiskuita by ještě nemusela být problémem, pokud by byla v kontextu nebezpečí nákazy virem HIV kompenzována dodržováním zásad bezpečného sexu, především používáním kondomu. Česká situace není v tomto ohledu nijak příznivá. Například

v reprezentativním výzkumu českých adolescentů ve věku 15-18 let z roku 1994 uvedlo používání kondomu při každém pohlavním styku jen 8 % sexuálně aktivních chlapců a dívek a téměř třetina (31 %) uvedla, že kondom nepoužívají nikdy [Weiss, Kučera, Svěráková 1995]. Při prvním pohlavním styku použilo podle výzkumu z roku 1993 kondom pouze 15 % Pražanů ve věkové kategorii 15-29 let [Weiss a Zvěřina 1994]. Data z dalšího výzkumu z roku 1994 jsou poněkud příznivější: ve věkové skupině 15-17 let použilo při prvním koitu kondom 21 % dívek a 52 % chlapců.⁷ Ovšem při pohlavním styku s náhodným partnerem jej vždy použijí necelé dvě třetiny respondentů (65 %) a až 31 % dívek a 16 % chlapců jej s náhodnou známostí nepoužije nikdy [Weiss a Zvěřina 1997].

I v našem brněnském výzkumu v roce 1997 jsme zaznamenali již lepší výsledky. První pohlavní styk bez antikoncepce mělo jen 34 % hochů a 35 % děvčat, plné dvě třetiny mladých lidí tak při prvním pohlavním styku, podle jejich výpovědí, použily některou z forem antikoncepce. Na kondom se přitom spolehllo 80 % chlapců a 69 % děvčat z nich. U většiny dívek (80 %) došlo k prvnímu pohlavnímu styku se stálým partnerem, téměř dvě třetiny dívek měly první styk po více než jednoměsíční známosti. Chování chlapců bylo před prvním pohlavním stykem poněkud promiskuitnější: se stálou partnerkou mělo první soulož jen 56 % hochů; 55 % navíc po známosti, která trvala jen 1-4 týdny.

Při posledním sexuálním styku se vzorec v používání antikoncepce proměňuje. Při něm se oproti styku prvnímu podstatně snížil podíl osob, které nepoužily žádnou antikoncepci: pouze 22 % mužů a 20 % žen.⁸ Snížila se ovšem frekvence používání kondomu: chlapci uváděli použití kondomu v 71 % případů, dívky jen v 46 % případů. Výrazné snížení užití kondomu je možno hledat ve dvou důvodech. Předně, děvčata se již více spoléhala na hormonální antikoncepci, což je fakt, který se ostatně podepsal i na snížení používání kondomů u chlapců. Druhým důvodem je asi to, že tento sexuální styk proběhl buď se snoubencem, nebo mezi stálými partnery, popř. s někým, koho respondenti dlouhodoběji znali.⁹ Zahraniční literatura [viz např. Cohen a Hubert 1997] uvádí jako prokázaný fakt, že v dlouhodobějších známostech se míra ostražitosti k nebezpečí infekce HIV snižuje, čemuž odpovídá i sexuální chování, které z hlediska zásad bezpečného sexu vykazuje vyšší míru rizikovitosti.

Jsou tato data z moravské metropole signálem odpovědnějšího chování ve vztahu k epidemii AIDS? Odpověď není jednoznačná. Zdá se totiž, že používání kondomu není příliš pevně spojeno s vědomím prevence HIV/AIDS. Z brněnských dat např. vyplývá, že kondom při pohlavním styku vyžadovalo z důvodu ochrany před AIDS pouze 5 % hochů a 2 % děvčat. Jako důvod ochrany před otěhotněním a současně prevence viru HIV ozna-

⁷) Ve Velké Británii podle údajů z roku 1991 nepoužilo při svém prvním pohlavním styku ve věkové skupině 16-24 let antikoncepci 24 % dívek a 31 % hochů. Finsko uvádí z roku 1992 čísla ještě nižší, platí ovšem pro věkovou skupinu 18-24 let: 13 % děvčat, 17 % chlapců. Ve Francii podle údajů z roku 1993 nepoužilo při svém prvním pohlavním styku žádnou z forem antikoncepce 16 % dívek [Bozon a Kontula 1998].

⁸) Kromě otázky na antikoncepci u posledního pohlavního styku jsme se také u respondentů zajímali o celkovou pravidelnost používání antikoncepce v jejich sexuálním životě. Vždy dosud antikoncepci při pohlavním styku použilo 50 % hochů a 55 % dívek. Naopak zřídka nebo nikdy 22 % chlapců a 18 % děvčat.

⁹) Styk s náhodným partnerem totiž v této otázce přiznalo jen 18 % sexuálně aktivních chlapců a 6 % sexuálně aktivních děvčat.

čilo použití kondomu 27 % chlapců a 32 % děvčat. A použití kondomu vůbec nikdy nevyžadovalo 27 % chlapců a 26 % děvčat.

Podobný trend v (ne)uvědomování si nebezpečí HIV/AIDS jsme zaznamenali i u dalších indikátorů: zdali chlapci a děvčata při prvním nebo i posledním pohlavním styku mysleli na AIDS, zda o AIDS se svým partnerem před pohlavním stykem hovořili a zda z důvodů nebezpečí AIDS dělali něco jinak. Výsledky jsou uvedeny v tab. 5.

Tabulka 5. Úvahy o nebezpečí AIDS před prvním (N = 407) a posledním (N = 363) pohlavním stykem v roce 1997 v Brně (soubor 16-18letých) podle pohlaví (v %) – odpovědi „ne“

odpovědi „ne“	První pohlavní styk		Poslední pohlavní styk	
	chlapci	dívky	chlapci	dívky
Mysleli tehdy na AIDS?	67	68	64	78
Mluvili o AIDS?	63	53	57	46
Dělali něco jinak kvůli AIDS	93	92	86	91

Pramen: Rabušic – datový soubor *Mládež a AIDS*.

Tato data naznačují, že při prvním, ale pak i při regulérním pohlavním styku existuje značný podíl těch, kdo na nebezpečí AIDS vůbec nemyslí, s partnerem o něm před pohlavním stykem nemluví a kdo nepřijímají žádná speciální ochranná opatření.

Proč tomu tak je? Naše další data nám přinášejí odpovědi. Sexuální chování brněnské středoškolské a učňovské mládeže prozrazuje, že AIDS není momentem, který by je nějak zásadním způsobem ovlivňoval. Na tento fakt bohužel upozorňují i jiné výzkumy.¹⁰ Tab. 6 přináší v koncentrované podobě údaje o různých aspektech vlivu existence AIDS na sexuální chování středoškoláků a učňů navštěvujících brněnské školy.

Tabulka 6. AIDS a chování sexuálně aktivní středoškolské a učňovské mládeže v roce 1997 v Brně (soubor 16-18 letých) podle pohlaví (v %) – odpovědi „ne“

Sexuální chování vzhledem k AIDS	Chlapci	Dívky
Je AIDS tématem, kterým se osobně v současné době nějak zabýváte?	57	40
Byli jste v situaci, kdy jste se báli, že se nakazíte virem HIV?	76	77
Podrobili jste se někdy testu na protilátky?	93	97
Požadovali jste někdy od partnera test na HIV protilátky?	98	93
Ptali jste se na to, zdali je partner(ka) HIV pozitivní?	83	76
Omezili jste někdy svůj intimní život kvůli AIDS ?	67	74
Byl by nějaký rozdíl ve vašem pohlavním životě, kdyby nebyl AIDS?	69	78
Myslíte, že nebezpečí AIDS nějak ovlivňuje sexuální chování mládeže?	87	90

Pramen: Rabušic – datový soubor *Mládež a AIDS* (N = 805), 1997.

¹⁰⁾ Např. Ptáčková [1998] zjistila v souboru středoškoláků na trutnovsku velmi podobné chování a postoje jako my v souboru brněnském.

Téma AIDS je u středoškoláků a učňů, kteří navštěvují brněnské školy a učiliště, sice tématem, které není zcela ignorováno (a mnohem více u dívek než u chlapců), avšak vzhledem k tomu, že se podle jejich výpovědí velká většina z nich neocitla v situaci, kdy by hrozilo nebezpečí nákazy virem HIV, neptali se před pohlavním stykem partnera nebo partnerky, zdali je HIV pozitivní a nepožadovali od nich test na AIDS. Sami se také ještě nenechali testovat. Většina našich respondentů se navíc domnívá, že nebezpečí AIDS nijak neovlivňuje sexuální chování mládeže. U respondentů samotných lze jistý vliv hrozby AIDS na konkrétní sexuální chování odhadovat – asi třetina chlapců a čtvrtina děvčat svůj intimní život kvůli AIDS již někdy nějakým způsobem omezila. Asi třetina chlapců a čtvrtina dívek přiznává, že existence AIDS způsobuje rozdíl v jejich sexuálním chování. Pokud by AIDS neexistoval, chovali by se sexuálně jinak.

Z těchto skutečností také vyplývá poměrně značná jistota brněnských sexuálně aktivních respondentů, že oni se virem HIV nakazit nemohou. 88 % sexuálně aktivních hochů a 85 % sexuálně aktivních dívek odhaduje, že šance nakazit se virem HIV je u nich málo pravděpodobná. 41 % hochů a 36 % dívek se domnívá, že ve srovnání s ostatními spolužáky je jejich pravděpodobnost nákazy stejná, a 46 % chlapců a 55 % děvčat si myslí, že jejich pravděpodobnost nákazy je ve srovnání s ostatními spolužáky nižší.

Celkově se tedy na základě všech těchto informací zdá, že sexuálně aktivní respondenti, kteří jsou ve věku 16-18 let studenty brněnských středních a učňovských škol, zatím žijí ve světě, v němž si nebezpečí pandemie HIV/AIDS příliš nepřipouštějí. A i když pochopitelně nemůžeme výsledky tohoto nejčerstvějšího výzkumu vztahovat z populace Brna a jeho okolí na celou českou populaci, obsahují podle našeho názoru výrazné symptomy.

Z hlediska našeho modelu jsme tedy v situaci, kterou dobře znají odborníci z jiných zemí: jejich výzkumy docházejí opakovaně k paradoxnímu faktu, že jedinci se budou znovu a znovu vystavovat riziku HIV, i když jsou si naprosto jasně vědomi toho, že toto riziko existuje [Moatti, Hausser, Agrafiotis 1997]. Jak velmi trefně poznamenávají Ahlemeyer a Ludwig: „AIDS toho změnil hodně v hlavách lidí, ale téměř nic v jejich postelích“ [Ahlemeyer a Ludwig 1997: 129].

I v české populaci zjišťujeme, že informace o nebezpečí HIV/AIDS v bohaté míře existují a mohou být kdykoliv a komukoliv po ruce, informovanost o způsobech přenosu viru HIV je dobrá, avšak konkrétní sexuální chování jedinců je takové, že k jednoznačné prevenci pandemie HIV nepřispívá. Pokusme se tedy nalézt odpověď, v čem spočívají možné příčiny takového paradoxu.

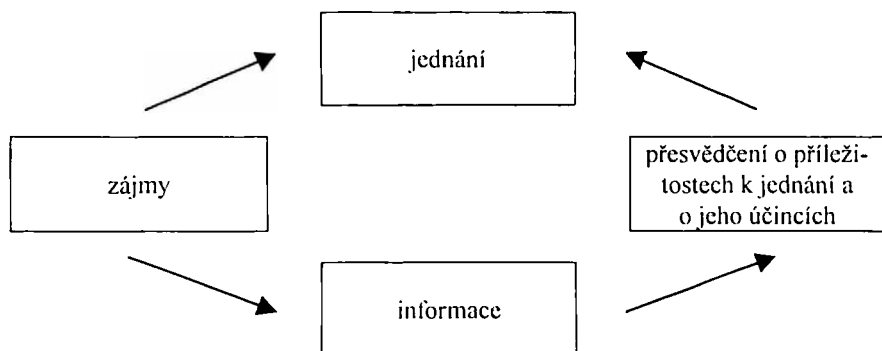
Iracionalita či racionalita jiného typu?

Smyslem existence sociálních věd je vysvětlovat lidské chování v termínech příčin a následků.¹¹ Aby mohly dostat svému cíli, organizují svůj výzkum tak, že deduktivně vytvoří hypotetický kauzální model, v němž nezávisle proměnné nejrůznějšími přímými i zprostředkovanými cestami ovlivňují chování (variabilitu) proměnné závislé. Vlivným heuristickým přístupem v tomto úsilí o vysvětlení chování lidí je teorie racionální volby (*rational choice theory*). Tato teorie jednání, jak známo, v podstatě tvrdí, že sociální život je principiálně vysvětlitelný jako výsledek racionálních voleb individuálních aktérů.

¹¹) Odhlédneme v tuto chvíli od faktu, že postmoderní vědecké paradigma zavedlo spíše non-explanatorní diskurs, v jehož rámci se snaží především o interpretaci sociálních jevů.

Předpokládá se přitom, že v situaci, kdy se aktér rozhoduje, jaký druh z jednání, k nimž má *příležitost*, zvolí, bude se jeho volba obvykle řídit tím, aby toto jednání nejlépe uspokojilo jeho *zájmy*. Vzhledem k tomu ovšem, že se lidé pohybují v situacích, kdy o výběru určitého jednání rozhoduje informace, a vzhledem k tomu, že velmi často je tato informace neúplná, je zřejmé, že aktér jedná na základě *přesvědčení* o možných příležitostech a jejich účincích. Individuální chování je tak třeba vidět jako výsledek působení tří bezprostředních příčin: zájmů, přesvědčení a příležitostí [Hedström, Swedberg 1996] – viz obr. 4.

Obr. 4. Model teorie racionální volby

Je samozřejmé, že teorie racionálního volby (*TRV*) si nedělá nárok, že dokáže předpovědět, co udělá konkrétní jedinec v konkrétní situaci, nýbrž ukazuje, co by udělal typický aktér v typické situaci. Tato teorie může podle Hedströma a Swedberga [1996] zvýšit schopnost sociologa analyzovat klíčový problém sociologie: jak sociální struktura vynucuje a současně umožňuje sociální jednání individuálních aktérů.

Silnou stránkou *TRV* je to, že používá typ vysvětlování, který Elster [1983, cit. dle Hedström, Swedberg 1996] nazval intencionálním.¹² Vysvětlit jednání intencionálně znamená, že ho vysvětlujeme s odkazem na budoucí stav, který toto jednání mělo přinést. To nám dovoluje, na rozdíl od vysvětlení kauzálního, odpovědět na otázku, proč aktér jednal určitým způsobem, a dovoluje nám tak – ve weberovském smyslu – tomuto jednání rozumět [Hedström, Swedberg 1996].

Model racionální volby se používá i ve studiích epidemiologických a medicínských, jakož i ve výzkumech šíření HIV. Dostal v nich podobu modelu *K-A-B-P* (*Knowledge-Attitudes-Beliefs-Practices*), tedy Znalosti-Postoje-Přesvědčení-Praktiky nebo modelu *HBM* – *Health Belief Model*, tedy modelu přesvědčení o zdraví. Oba modely předpokládají, že ve vztahu k chorobě se budou aktéři snažit o optimalizaci výsledků svého chování, přičemž budou vážit náklady a výnosy. V kontextu AIDS tato kognitivní perspektiva předpokládá, že jedinci učiní racionální volbu a budou aplikovat metody bezpečného sexu, jakmile budou vědět, že (1) existuje možnost nákazy HIV, že (2) HIV vede k smrtelnému AIDS, že (3) HIV se lze vyhnout s pomocí praktik bezpečného sexu a že

¹²) Elster říká, že v sociálních vědách používáme buď vysvětlení kauzální, funkcionální nebo intencionální. Nejčastější je ovšem vysvětlení kauzální a intencionální, neboť funkcionální typ vysvětlení může být převeden na kauzální a/nebo intencionální. V sociologii, především v empiricky orientované, jednoznačně dominuje vysvětlení kauzální.

(4) tyto praktiky jsou k dispozici [Cohen a Hubert 1997]. Řečeno jinými slovy, vychází se zde z předpokladu, že znalosti o chorobě ovlivní postoje a přesvědčení individua, které pak v konkrétní situaci racionálně zvolí takové jednání, které je pro ně nejvýhodnější – v kontextu AIDS samozřejmě takové, které bude eliminovat možnost nakažení virem HIV a které je nevystaví riziku nevyhnutelné smrti.

Již v předcházejících odstavcích jsme ukázali, že výsledkem výzkumů o sexuálním chování a AIDS byl překvapivý nedostatek kauzálních propojení mezi přesvědčeními, informovanými vědomostmi a postoji na straně jedné a jednáním, o kterém respondenti referovali svými odpověďmi ve výzkumech, na straně druhé. Nejrůznější výzkumná data z celého světa indikují, že dokonce i informovaný člověk, který se ztotožňuje s preventivními opatřeními, je často v praktickém chování nerealizuje [Bastard a Cardia-Voneche 1997].¹³

Jaké jsou možné důvody tak neracionálního jednání? Jak to, že se mladý člověk ani „tváří tvář smrti“ nerozhoduje racionálně a nejedná logicky? Znamená to snad, že v tomto kontextu musíme znovu klást otázku, do jaké míry je jednání individua v intimní sféře řízeno nekontrolovatelnými silami „id“? Smířit se s Humovým argumentem, že rozum je otrokem vášně?

Odpověď, zdá se, není příliš složitá. I v intimní sféře se člověk chová logicky. Ale v situacích, které jsou plny emocí, sexuální žádostivosti a často i sexuálních fantazií, je třeba pro systematickou analýzu jednání člověka přijmout jiný model explanace, je třeba připustit, jak tvrdí Ahlemeyer a Ludwig [1997], že existuje „racionalita intimity“ (*rationality of intimacy*), která se odlišuje od vědecké „rationality zdravotní“ (*rationality of the health system*). V podobném duchu hovoří i Guizzardi, Stella a Remy [1997], kteří tvrdí, že existují dva druhy racionality – racionalita předepisovaná lékařským věděním a konkrétní, pragmatická subjektivní racionalita, která vzniká v malé síti sociálních vztahů.

Pro pochopení jednání individua při pohlavním aktu z hlediska zásad prevence proti nákaze HIV je tak třeba opustit model jednajícího člověka, který váží všechna rizika a odměny, model, který předpokládá, že prevence AIDS je v sexuálním chování ústřední prioritou. Jak zdůrazňují např. Cohen a Hubert [1997], mnozí aktéři mají mnohem bezprostřednější cíle než se starat o nejisté a vzdálené následky nechráněného pohlavního styku. „Láska a intimita, souhlas partnera a vrstevnické skupiny, jakož i ekonomické po-

¹³) Paradigmatickou ukázkou celého problému přináší ze svého kvalitativního výzkumu Ahlemeyer a Ludwig [1997]. Svobodná 27letá Němka se o dovolené na Korfu setkala s mužem, do něhož se zamilovala a s nímž po několika dnech měla pohlavní styk. Splňovala všechny klíčové předpoklady, kterých je podle literatury zapotřebí pro úspěšné preventivní chování, tj. (1) byla dobře informována o nebezpečí AIDS a možných rizicích (měla *informace*), (2) považovala je za důležité (měla na nich *zájem*), (3) v důsledku toho se chtěla chovat v souladu s nimi, tedy preventivně (měla *úmysl*), (4) proto jednala aktivně a dopředu zakoupila kondomy, neboť věděla, že kondom je adekvátním prostředkem prevence proti viru HIV, takže je chtěla mít po ruce (*dostupnost* adekvátních prostředků prevence), (5) dokonce se ji před samotným pohlavním stykem podařilo zavést na téma AIDS a kondomů řeč (*kommunikace*). Navzdory tomu všemu preventivní jednání nenastalo a kondom zůstal ležet při samotném pohlavním styku v její kabelce. Důvodem, jak výzkumníci v rozhovoru zjistili, bylo, že se mladá žena obávala, že trvat na použití kondomu by mohlo být z její strany chápáno jako nedůvěra – navíc partner jí řekl, že již nějakou dobu s žádnou ženou nespál – a že on jí důvěřuje.

třeby vytvářejí mocné tlaky na ne-bezpečný sex“ [Cohen a Hubert 1997: 208]. Model racionální volby je tedy třeba ve sféře sexuálního jednání poněkud modifikovat.

Z tohoto důvodu Moatti et al. [1997] navrhuji jako adekvátnější ten model, s nímž přišla ekonomická teorie pod názvem teorie očekávaného užitku (*expected utility theory*). Tato teorie vytváří logický rámec pro zodpovězení otázky, jak by se racionální lidé chovali v nejistém světě, a tvrdí, že jednotlivci se budou chovat takovým způsobem, aby maximalizovali očekávaný užitek [Pearce 1992]. Ve světě intimních sexuálních vztahů může snaha maximalizovat užitek (tedy uskutečnit pohlavní styk, udržet si partnera, kterého miluji, a zvýšit si tak naději na další pohlavní styky v budoucnosti) vést jedince k racionálnímu rozhodnutí nechovat se v souladu se zásadami bezpečného sexu. Teorie očekávaného užitku např. potvrdila, že individua mají tendenci snižovat rizikové chování v případě, že v sázce jsou zdravotní rizika, která mohou ohrozit délku života. Avšak v případech, kdy jsou tato rizika nízká, je tato tendence v jednání mnohem méně jasná [Moatti et al. 1997]. A my víme, že v prostředí České republiky je statisticky vzato riziko nákazy heterosexuálních partnerů virem HIV zatím relativně velmi nízké. Iracionalita nebezpečného sexu může tedy být mnohdy pouze zdánlivá. Takto jednající individua mohou být vedena motivy, které jsou plně racionální a logické, avšak z jiného aspektu než zdravotního.

Ve snaze o analýzu bezpečného sexuálního chování musíme také brát v úvahu celý kontext takové situace, s přítomnými sociálními normami a hodnotami, s jejím emotivním nábojem, s individuálními intencemi a cíli partnerů a také složitými mechanismy interakčního procesu a „mocenského“ vyjednávání mezi mužem a ženou.

Každý pohlavní akt je jednáním, které je velmi složitě strukturováno.¹⁴ A u pohlavního aktu adolescentů, kteří jsou teprve na začátku své sexuální „kariéry“ a hledají stálého sexuálního partnera, je vše ještě mnohem komplikovanější. Adolescentní pohlavní styk je především vzorován sociálními normami (které určují, co je při pohlavním styku více méně normální a akceptovatelné, co se ještě „může dělat“ a co je již nepřipustné). Je ovlivněn hodnotami obou partnerů, které v dané chvíli hochům a dívkám určují, jaký význam pro ně tento aktuální styk má (potvrzení vzájemné náklonnosti; prázdninová romance pro jednoho, ale velká láska pro druhého; styk proto, „aby mu udělala radost“ atd.).¹⁵

Pohlavní akt adolescentů je navíc situací, která je intimně nesmírně křehká, a mnohdy stačí jen nepatrný rušivý signál, aby se úplně zhroutila – zazvonění telefonu, zvuky vydávající postel, láhev vína, kterou nelze otevřít. Je to navíc situace, která je u adolescentů především komunikativním aktem. Verbální, ale i neverbální komunikace totiž připravuje psychické systémy na to, aby k fyzickému sblížení vůbec mohlo dojít [Ahlemeyer a Ludwig 1997]. Jakékoliv komunikační „škobrtnutí“ (např. „nevhodná“ poznámka, „divný“ pohled, zmínka o antikoncepci apod.) může vše zhatit. Připravit celou situaci tak, aby adolescentní pohlavní akt probíhal v souladu se zásadami bezpečného sexu, se z tohoto hlediska jeví jako malý zázrak.

Dalším významným momentem, který při pohlavním styku adolescentů „odvádí“ jedince od racionálního uplatňování zásad bezpečného sexu, je tendence aktérů podceňo-

¹⁴) Vycházíme zde z konceptuálního rámce Ahlemeyera a Ludwiga [1997].

¹⁵) Např. u našich respondentů se první pohlavní styk, byť k němu došlo, jak jsme viděli, často mezi stálými partnery, udál neočekávaně pro 74 % chlapců a 61 % dívek.

vat riziko, které hrozí jim samotným – „mně se to přece nemůže stát“. Do hry zde vstupuje faktor vrstevnické skupiny. Vzhledem k tomu, že teprve člověk nemocný chorobou AIDS vykazuje znaky, které jsou pro ostatní dešifrovatelné jako signály AIDS, a vzhledem k tomu, že výskyt nemocných chorobou AIDS je relativně nízký – a mnohem nižší než počet případů žijících s infekcí HIV, není mnoho vrstevnických skupin, které by s tímto nebezpečím měly přímou zkušenost. V takovém případě nastává jeden z nezmýšlených efektů kampaní proti AIDS, které mimo jiné sdělují, že člověk nemá mít příležitostný sex s někým, koho nezná. Jelikož ve vrstevnické skupině se všichni znají a jelikož nikdo nevykazuje znaky choroby, je možno bohužel ve vzájemném pohlavním styku – a ve skupinách adolescentů je zcela běžné, že jejich členové se postupně do sebe vzájemně zamilovávají – být neobezřetný a nepoužívat zásady bezpečného sexu.¹⁶

Vrstevnická skupina se může v adolescenci podílet na ne-bezpečném sexuálním chování ještě dalším způsobem. O výrazném, možná až zásadním vlivu vrstevnické skupiny na sexuální chování v adolescenci, se nepochybuje. Vrstevnická skupina je v adolescenci skupinou referenční, jsou to oni „významní druzí“, kteří formují hodnotové vzorce a sociální normy. Sexuální aktivita, která je obecně řečeno hluboce zakotvena v kultuře, je v jejích konkrétních projevech ovlivňována širším rámcem sociální situace jedince [Alan 1989], jejíž organickou součástí je v době adolescence právě vrstevnická skupina. Vzhledem k tomu, že člověk se ve svém jednání snaží o to, aby došel souhlasu (a vyhnul se nesouhlasu) s těmi, jejichž mínění si cení, což ve věku adolescence platí obzvláště, je zřejmé, že vrstevnická skupina vytváří speciální mikrosvět mužských a ženských rolí, sexuálních ideologií a vzorců intimních vztahů. Tento mikrosvět vstřebává nejrůznější podněty světa širšího, jejichž součástí jsou i podněty kampaní o HIV/AIDS. Způsoby, jimiž jsou zde jejich významy interpretovány, jsou klíčovými prvky pro ustanovení postoju vůči HIV. Právě zde asi leží jeden z důležitých momentů v sexuálním jednání, které se z kognitivního hlediska jeví jako nepochopitelné a iracionální.

Co s tím?

Přijmeme-li jako fakt, že konkrétní sexuální chování je ve vztahu k riziku HIV na hony vzdáleno jednoduchému modelu komunikační racionality typu „Já ti řeknu, co ti může ublížit, a ty se podle toho zachováš“ [Guizzard, Stella a Remy 1997: 168], musíme také – v souladu s empirickými daty – připustit, že rizikové chování a ne-bezpečný sex je víceméně každodenní realitou. Je samozřejmé, že tímto konstatováním nemůžeme celý problém uzavřít, vždyť v sázce jsou přece životy velké části populace. Klíčová otázka proto zní, jakým mechanismem, jakými prostředky je možné přivést adolescentní sexuální aktivní populaci k tomu, aby se chovala v souladu se zásadami bezpečného sexu?

Neděláme si iluze, že dokážeme na tuto otázku jednoznačně odpovědět. V českém kontextu je to navíc obtížné i z toho důvodu, že v oblasti sexuálního chování a rizika HIV nemáme dostatek empirických podkladů kvalitativního typu. Toto téma bylo totiž až dosud výzkumně pojímáno především v rámci tzv. kvantitativního paradigmatu. Českému

¹⁶) Další příklady lze nalézt u Cohena a Huberta [1997]. Např. to, že média vytvořila na počátku existence AIDS stereotyp, že nejrizikovější skupinou je z hlediska AIDS homosexuál nebo intravenózní narkoman, a to způsobilo, že všichni, kdo nebyli ani homosexuálové, ani narkomani, si racionalizovali své sexuální rizikové chování tím, že si řekli – „já k nim nepatřím“. Nebo např. silná mediální kampaň v Austrálii natolik přehnal hrozbu AIDS, že do jisté míry ztratila na věrohodnosti, což mohlo u populace vést k možnému podcenění budoucího nebezpečí.

sociologickému pohledu na fenomén HIV/AIDS však výrazně chybí studie kvalitativní povahy, které by do mechanistických vazeb, jež přinášejí korelační analýzy, vnesly více porozumění a významu,¹⁷ které by přispěly k zachycení toho, co Berthelot [1990, citováno dle Campenhoudt 1997] nazval třemi komplementárními dimenzemi lidských a sociálních fenoménů: struktury, procesu a významu. Z toho, co je dosud o složitém světě žádostivosti a rozkoše známo, se nám zdá, že prvořadým a klíčovým cílem, byť cílem nesmírně obtížným, je změna normy. Jak jsme k tomuto poněkud triviálnímu poznatku dospěli?

Je jasné, že z hlediska rizika HIV je nejbezpečnějším chováním u populace, která není závislá na intravenózních drogách, chování asexuální, abstinence. Tento způsob řešení je ovšem nereálný, a proto ho musíme vyloučit. Sexuální chování méně nebezpečné, avšak ne zcela bezpečné, je chování, které minimalizuje počet partnerů. Vzhledem k faktu „sekulárního trendu akcelerace biologického zrání“ [Říčan 1989: 187], jehož součástí je i akcelerace zrání sexuálního,¹⁸ a vzhledem ke zvyšování věku prvního sňatku (ten se dnes pohybuje průměrně kolem 27 let u mužů a 25 let u žen), musí u mladé populace docházet víceméně zákonitě k předmanželským sexuálním stykům a k jisté sexuální promiskuitě.¹⁹ Tudíž i tento prostředek prevence HIV – tj. minimalizace počtu partnerů – není možno aplikovat absolutně. V takové situaci zbývá jediné řešení: ustanovit sociální normu o důsledné aplikaci kondomu při každém adolescentním pohlavním styku.

Normy jsou jak známo jedním ze stěžejních sociologických konceptů, neboť jako předepsané vzory chování, jež jsou získávány v procesu socializace, tvoří jeden z nejvýznamnějších aspektů kultury. Sexuální chování jako aspekt lidské kultury je normami vázáno rovněž, dokonce snad patří k oblastem lidského chování, jež jsou sociálně regulována nejdetailněji a nejsilněji [Reiss 1986, 1989; Weeks 1986; Ahlemeyer a Ludwig 1997]. Současně ovšem je to chování, které je nejvíce privátní a v němž je dovoleno přijímat normy vlastní.

Z hlediska používání kondomu přechází v mnoha vrstvách české adolescentní populace spíše norma negativní: „s kondomem ne“. O příčinách takového postoje můžeme pouze spekulovat. Podle některých lidí snižuje kondom sexuální dráždivost obou partnerů a brání plnému prožitku sexuálního aktu. Druhá námitka vychází z obavy, že moment přípravy kondomu k použití nevhodně naruší intimní atmosféru okamžiku, „zničí kouzlo sexu“ [Moore et al. 1996: 81] a spontánnost zážitku. Třetí problematickou okolností je nedostatečná anonymita při nákupu této pomůcky. Kvalitativní studie české populace, které by zaznamenaly konotace významu slova kondom nebo popsaly, jak je kondom ve chvílích intimity pohlavního aktu vůbec vnímán, zatím nemáme (což samo o sobě je informace sociologicky relevantní). Ahlemeyer a Ludwig [1997] velmi správně připomíná-

¹⁷⁾ Většina autorů námi často citované knihy [viz Campenhoudt et al. 1997] se shoduje v tom, že survey toho o HIV/AIDS již mnoho nového říci nemůže, neboť ho již v jeho hromadnosti poměrně zevrubně popsal. Ve svých kapitolách pracovali především s daty získanými prostřednictvím kvalitativních metod.

¹⁸⁾ Jak nás informuje Prokopec [1999], byl u českých dívek v roce 1895 střední věk menarché 15,08 roku. V roce 1962 se snížil na 13,08 roku a v roce 1991 byl 13,0 roků. V roce 1997 jsme u našich respondentek zaznamenali průměrný věk v době menarché 12,9 roku.

¹⁹⁾ Sexuální promiskuita není vyhrazena jen pro adolescentní fázi životního cyklu. S její existencí se musí vypořádávat i mnohá manželství. Sociobiologové dokonce kladou otázku, zdali je člověk vůbec uzpůsoben pro život v monogamním vztahu.

jí, že to, zdali je kondom při pohlavním styku použit či nikoliv, závisí na tom, jak je kondom percipován. Pokud nese kondom význam čisté sexuality, je stěží akceptovatelný těmi, pro něž je pohlavní styk výrazem vzájemného odevzdání se a hluboké lásky. Pokud je vnímán jako „sobecký“ nástroj na ochranu sebe sama před tím druhým, těžko nalezneme pochopení u těch, kdo hledají u partnera důvěru. Pokud je symbolem AIDS a smrti, nemůže být akceptován těmi, kdo v sexu hledají zábavu, vzrušení a „život“. Na druhé straně jeho použití může být podle těchto autorů snazší, pokud kondom symbolizuje antikoncepci (i naši respondenti používali při pohlavním styku kondom jako antikoncepci a ne jako prevenci HIV). Strach z otěhotnění může být ve chvílích milostné intimity akceptovatelnějším motivem pro aplikaci kondomu než jako prevence AIDS, která evokuje nemoc, utrpení a smrt. Podobně může být užití kondomu přijatelné i v situaci, kdy je prezentován jako altruistická snaha ochránit partnera („Vezmeme si kondom, abychom tě ochránili, ano?“).²⁰

Z analýz efektů masové komunikace je již dostatečně dlouho známo, že přijímání obsahů příjemci je složitým způsobem strukturováno a že ve snaze dosáhnout nejvyššího účinku komunikace je proto třeba vysílat obsahy cíleně na různé skupiny obyvatelstva. V kontextu rizika HIV je zřejmé, že mezi recipienty informací jsou tři důležité skupiny: kohorty dospívajících dětí, dále kohorta jejich rodičů a v neposlední řadě skupina učitelů základních a středních škol.

Pokud se týče skupiny adolescentů, hlavním obsahem preventivní kampaně by mělo být sdělení, že při pohlavním styku je použití kondomu normální a naopak zcela nenormální je kondom nepoužívat. Kampaň by navíc neměla být orientována na obsahy zdůrazňující utrpení a smrt, neboť těmito symboly je mediální prostor přesycen, takže přestává působit. Účinnější zde mohou být informace, které jsou orientovány pozitivně. Neměly by zmiňovat jen nebezpečí AIDS, ale měly by hovořit o tom, že v mladém věku je kondom tím nejpohodlnějším a nejlevnějším způsobem ochrany před otěhotněním.

Pokud se týče skupiny rodičů, je třeba je přivést k tomu, že budou brát informace o poměrně nízkém věku, v němž jejich „dětí“ začínají sexuálně žít, zcela vážně. Ačkoliv nemáme výzkumná data, jsme přesvědčeni, že rodiče si často vůbec nepřipouštějí, že by jejich šestnáctileté či sedmnáctileté děti už mohly sexuálně žít. Je pak zřejmé, že takovéto vytěšňování faktů je hlavní překážkou v tom, aby rodiče přispívali svým působením k větší ostražitosti vůči HIV a k adekvátnějším formám preventivně sexuálního chování.

Učitelé základních a středních škol jsou svěbytnou skupinou. Potíže se zaváděním moderních forem sexuální výchovy do českých škol jsou dostatečně známy, což indikuje další slabý článek v řetězci faktorů, které rozhodujícím způsobem ovlivní vývoj infekce HIV a AIDS v české kotlině. Zdá se, že při hledání strategií, jak omezit potenciálně značný výskyt této choroby, jsme bohužel opět dospěli k triviálnímu řešení, k němuž se utíkají mnozí analytici nejrůznějších sociálních problémů: zkvalitněme roli rodičů a učitelů a problém bude eliminován. V případě tak intimních forem lidského chování, jako je chování sexuální, se ovšem domníváme, že role sexuální výchovy je klíčová.

²⁰⁾ Tento způsob v sobě obsahuje vzkaz, že partner, který toto navrhuje, měl již pohlavní styky i s jinými. To může být ve společnostech, které si zatím nedělají příliš velké starosti se sexismem, přijatelnější na straně muže, než když takovou větu pronese žena.

Závěr

V této stati jsme se zabývali některými aspekty sexuálního chování adolescentů ve vztahu k riziku šíření infekce HIV a choroby AIDS. Věříme, že na základě empirického výzkumu v moravském velkoměstě jsme dále rozšířili poznatky o sexuálním chování adolescentů. Potvrdili jsme již známá fakta, že sexuálně žít se v České republice začíná poměrně brzy, že z hlediska informací o nebezpečí šíření infekce HIV má česká mládež velmi solidní znalosti, avšak že tyto znalosti nevyužívá v reálných sexuálních situacích. Tento zjevný rozpor jsme se snažili vysvětlit poukazem na dvojí druh racionality – racionality zastávané mimo sexuální situaci a racionality během sexuální situace. Jejich rozdílnost je dána rozdílnými cíli, s nimiž jsou tyto situace spojeny.

Úspěch v prevenci pandemie, který by znamenal také úspěch v prevenci ztráty mladých lidských životů, spočívá očividně v tom, jak tyto dva druhy racionality sladit. To, že řešení nacházíme v jisté „kondomizaci“ adolescentů, k němuž mají přispět média, a patřičná sexuální výchova v rodině a ve škole, není samozřejmě žádné originální řešení. Svým textem jsme však chtěli opětovně na problém HIV upozornit. Jsme toho názoru, že vnímání hrozby HIV/AIDS se v českých zemích neoprávněně zeslabuje. Dosavadní nízké počty registrovaných s touto infekcí nejsou žádnou zárukou toho, že HIV se neregistrovaně nešíří. Exponenciální křivka, podle jejíhož modelu se v každé epidemii počet nakažených (a v případě HIV i fatálně umírajících) rozšiřuje, je, jak dobře víme, zrádná: i velmi nízké počty na počátku epidemie znamenají katastrofu na jejím konci.

LADISLAV RABUŠIC je docentem katedry sociologie a v současné době i proděkanem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Vyučuje kurs o metodologii sociálně vědních výzkumů, dále kvantitativní analýzu dat, populační studia a sociologii populačního stárnutí. Badatelsky se soustřeďuje kromě jiného na sociologické aspekty populačních procesů. Dosud publikoval přes padesát statí doma i v zahraničí, je pravidelným příspěvovatelem Sociologického časopisu a Demografie. Je autorem monografie Česká společnost stárne (1995) a editorem publikace Česká společnost a senioři (1997).

KATEŘINA KEPÁKOVÁ je absolventkou oborů sociologie a sociální politika a sociální práce na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a v současné době je zde zaměstnána jako výzkumná pracovnice. Podílela se mimo jiné na řešení výzkumného projektu Youth and AIDS a je autorkou diplomové práce Sexuální mýty a stereotypy: sexuální chování a postoje české mládeže (1999).

Literatura

- Ahlemeyer, H. W., D. Ludwig 1997. „Norms of Communication and Communication as a Norm in the Intimate Social System.“ Pp. 22-43 in *Sexual Interactions and HIV Risk. New Conceptual Perspectives in European Research*, ed. by L. Van Campenhoudt, M. Cohen, G. Guizzardi, D. Hausser. London: Taylor and Francis.
- Alan, J. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- Altman, L. K. 1998. „AIDS Is on Course To Ravage Africa.“ *International Herald Tribune*, June 24.
- Bastard, B., L. Cardia-Voneche 1997. „From Rational Individual to Actor Ensnared in a Web of Affective and Sexual Relationship.“ Pp. 127-134 In *Sexual Interactions and HIV Risk. New Conceptual Perspectives in European Research*, ed. by L. Van Campenhoudt, M. Cohen, G. Guizzardi, D. Hausser. London: Taylor and Francis.
- Berthelot, J.-M. 1990. *L'intelligence du social*. Paris: PUF.

- Bozon, M., O. Kontula 1998. „Sexual Initiation and Gender in Europe: A Cross-cultural Analysis of Trends in the Twentieth Century.“ In *Sexual Behaviour and HIV/AIDS in Europe*, ed. by M. Huber, N. Bajos, T. Sandfort. London: UCL Press.
- Brůčková, M. 1998. „Současná situace ve výskytu a šíření HIV/AIDS v ČR.“ *AIDS Newsletter* 6: 23-28.
- Brůčková, M., J. Jedlička, M. Malý et al. 1999. „Charakteristiky výskytu a šíření HIV/AIDS v ČR v roce 1998.“ *Zprávy CEM*, č. 1: 20-23.
- Campenhoudt, L. Van 1997. „Operationalizing Theories for Further Research.“ Pp. 181-187 in *Sexual Interactions and HIV Risk. New Conceptual Perspectives in European Research*, ed. by L. Van Campenhoudt, M. Cohen, G. Guizzardi, D. Hausser. London: Taylor and Francis.
- Campenhoudt, L. Van, M. Cohen, G. Guizzardi, D. Hausser (eds.) 1997. *Sexual Interactions and HIV Risk. New Conceptual Perspectives in European Research*. London: Taylor and Francis.
- Cohen, M., M. Hubert 1997. „The Place of Time in Understanding Sexual Behaviour and Designing HIV/AIDS Prevention Programs.“ Pp. 196-222 in *Sexual Interactions and HIV Risk. New Conceptual Perspectives in European Research*, ed. by L. Van Campenhoudt, M. Cohen, G. Guizzardi, D. Hausser. London: Taylor and Francis.
- Elster, J. 1983. *Explaining Technical Change: A Case Study in the Philosophy of Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guizzardi, G., R. Stella, J. Remy 1997. „Rationality and Preventive Measures: The Ambivalence of the Social Discourse on AIDS.“ Pp. 159-180 in *Sexual Interactions and HIV Risk. New Conceptual Perspectives in European Research*, ed. by L. Van Campenhoudt, M. Cohen, G. Guizzardi, D. Hausser. London: Taylor and Francis.
- Hedström, P., R. Swedberg 1996. „Rational Choice, Empirical Research, and the Sociological Tradition.“ *European Sociological Review* 12: 127-146.
- Ingham, R., G. van Zessen 1997. „From Individual Properties to Interactional Processes.“ Pp. 83-99 in *Sexual Interactions and HIV Risk. New Conceptual Perspectives in European Research*, ed. by L. Van Campenhoudt, M. Cohen, G. Guizzardi, D. Hausser. London: Taylor and Francis.
- Kraus, J., I. Tomek, P. Velebil 1996. „Výsledky průzkumu reprodukce a zdraví, ČR 1993, 2. část.“ *Demografie* 38: 181-193.
- Moatti, J.-P., D. Hausser, D. Agrafiotis 1997. „Understanding HIV Risk-related Behaviour: A Critical Overview of Current Models.“ Pp. 100-126 in *Sexual Interactions and HIV Risk. New Conceptual Perspectives in European Research*, ed. by L. Van Campenhoudt, M. Cohen, G. Guizzardi, D. Hausser. London: Taylor and Francis.
- Moore, S., D. Rosenthal, A. Mitchell 1996. *Youth, AIDS and Sexually Transmitted Diseases*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Pearce, D. W. (ed.) 1992. *Macmillan Dictionary of Modern Economics*. London: The Macmillan Press.
- Prokopec, M. 1999. „Antropologické změny obyvatelstva České republiky ve 20. století.“ *Demografie* 41: 24-37.
- Říčan, P. 1989. *Cesta životem*. Praha: Panorama.
- Reiss, I. 1986. „A sociological journey into sexuality.“ *Journal of Marriage and the Family* 48: 233-242.
- Reiss, I. 1989. „Society and sexuality: A sociological explanation.“ Pp. 3-29 in *Sexuality in Close Relationship*, ed. by K. McKinney and S. Sprecher. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Rockett, I. R. 1994. „Population and Health: An Introduction to Epidemiology.“ *Population Bulletin* 49: 47-69.
- Weeks, J. 1986. *Sexuality*. New York: Ellis Horwood and Tavistock Publications.

- Weiss, P., Z. Kučera, M. Svěráková 1995. „Sexuální chování českých adolescentů a jeho rizikovost z hlediska infekce HIV/AIDS: výsledky národního výzkumu.“ *Československá psychologie* 39: 425-432.
- Weiss, P., V. Urbánek, I. Procházka 1996. „Koitalní debut.“ *Československá psychologie* 40: 138-145.
- Weiss, P., J. Zvěřina 1994. „Sexuální chování obyvatel ČR.“ Praha: DEMA.
- Weiss, P., J. Zvěřina 1997. „Sexuální postoje obyvatel České republiky: výsledky národního výzkumu.“ *Československá psychologie* 41: 208-215.

Summary

To date, 392 HIV-infected persons have been registered in the Czech Republic. Compared with the 30 million HIV-positive people world-wide, the figure might appear quite low. However, the sexual practices of Czech youth might worsen the situation in the future. Despite having solid knowledge about HIV/AIDS, Czech adolescents do not apply it in their sexual practice. Research data show that while a large part of the Czech adolescent population is sexually active and even somewhat more promiscuous than adolescents in Western countries, condom use is not consistent and is not sufficiently associated with the awareness of HIV/AIDS. In other words, the level of knowledge and attitudes towards safer sex shows little or no direct connection to behaviour.

It thus seems evident that we must reject the original rationale underlying HIV/AIDS preventive efforts which assumed that easily available and fully internalised information about HIV transmission will facilitate duly responsible behaviour. This rationale was supported by *rational choice theory* (also called the *knowledge-attitudes-beliefs-practices model* or the *health belief model*) according to which individuals will make rational decisions and practise safer sex once they are well informed about HIV infection and are aware of the ways to protect themselves.

It appears that even in the realm of intimacy people behave rationally, however, they often aim at goals other than just staying healthy. The *theory of expected utility* provides the needed model of explanation. It allows for the existence of a 'rationality of intimacy' which differs from the scientific 'rationality of the health system' and maintains that within the realm of intimate relationships it might appear rational to practice unsafe sex if this is compensated by other benefits, such as confirmation of mutual love, peer approval, and so forth.

In order to be able to reconcile the two rationalities and understand unsafe sexual behaviour, the general context of an intimate situation must be analysed, including the social norms and values involved, peer group pressure, the emotional load, individual intentions and goals of the partners, and also the complex mechanisms of interaction and 'power' negotiation between the male and the female. This applies particularly to such a fragile situation as adolescent sexual intercourse.

In an effort to facilitate safer sex, our primary and key goal must be a change of norms, particularly those social norms which demand consistent application of condoms during all adolescent sexual contact. Therefore, the connotations of the word condom should be analysed, condom campaigns should be positively oriented and directed at three groups of the population: parents, teachers, and adolescents.

*DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 2/1999

ČLÁNKY

Eva Čáková: Šetření rodiny a reprodukce

Jitka Rychtaříková: Sociální a biologické faktory kojenecké úmrtnosti

Felix Koschin: Jak vysoká je intenzita úmrtnosti na konci lidského života?

Árpád Mészáros: Romské obyvatelstvo v Maďarsku v 90. letech

DISKUSE

Vladimír Roubíček: O terminologii aneb o hrubých a obecných mírách porodnosti, plodnosti a úmrtnosti a také o filozofické dichotomii obecný-specifický

Felix Koschin: Ještě jedna poznámka ke střední délce života

Zdeněk Pavlík: Znovu o demografické terminologii

SČÍTÁNÍ LIDU

Josef Škrabal: Zjišťované údaje o osobách v připravovaném sčítání 2001

RECENZE

Tisíc let obyvatelstva českých zemí (Alena Šubrtová)

Rodina a měnící se gender role – sociální analýza české rodiny (Eliška Rendlová)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Demografie v pediatrických časopisech – Sebevražednost v Číně

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci:

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Adorno a Lazarsfeld: setkání skeptika a těšitele*

O výzkumech rozhlasového vysílání vážné hudby v rámci Lazarsfeldova
„Princeton Radio Research Project“

IRENA REIFOVÁ**

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

Adorno and Lazarsfeld: An Encounter of the Apocalyptic and the Integrated

On studies of radio broadcasted classical music in the framework of Lazarsfeld's
"Princeton Radio Research Project"

Abstract: This is a theoretical essay which explores the contribution of Theodor Wiesengrund Adorno to Paul Lazarsfeld's "Princeton Radio Project" – one of the 'archetypal' empirical research endeavours in the field of media studies. The essay reviews a series of conflicts between Adorno and Lazarsfeld, discrepancies between their style of work and the abrupt termination of Adorno's co-operation with Lazarsfeld at the beginning of 1941. The principal point is the search for the reasons of conflict between Adorno and Lazarsfeld. A clash of attitudes towards the role of social science in society is described as the main reason along with paradigmatical differences and psychological features of Adorno's distinguished but problematic personality. Adorno's devotion to the social criticism of the Frankfurt School and its requirement that social science is a persistent threat to the *status quo* (with media as an important part of it) and Lazarsfeld's devotion to empirical media research as a tool of improving functions of the social system are highlighted as the main reason of their conflict, also referred to as a controversy between the critical (Adorno) and the administrative (Lazarsfeld) approach. Adorno's and Lazarsfeld's dispute is then recognised as an anticipation of conceptual conflict between 'the apocalyptic and the integrated', two basic groups of media scholars defined by Umberto Eco twenty-five years later.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 2: 181-191)

I. Setkání

V roce 1938 zaznamenal Lazarsfeldův výzkumný tým, jenž krátce po té již natrvalo přesídlil na Columbia University do New Yorku, nepřehlédnutelný přírůstek. Do odborné sestavy Paula Felixe Lazarsfelda v tomto roce přichází jeden z klíčových představitelů Frankfurtské školy a její kritické teorie společnosti – Theodor Wiesengrund Adorno. Zatímco sám Adorno pravděpodobně chápal účast v Lazarsfeldově výzkumu spíše jako povinnost, kterou si musí „odkroutit“, aby jeho zaoceánská kariéra mohla pokračovat směrem do Berkeley za jeho přítelem a vrchním patronem Frankfurtské školy Maxem Horkheimerem, Lazarsfeld zpočátku vkládal do Adorna velké naděje [srv. Morrison 1978: 336]. V zevrubné analýze publika různých rozhlasových žánrů, na níž Lazarsfeld

*) Tato práce vznikla v rámci lazarsfeldovské přednášky doc. Hynka Jeřábka, který je v českém kontextu prvním badatelem v oblasti Lazarsfeldova života a díla a také tím, kdo u nás poprvé poukázal na kontroverzní vztah Adorna a Lazarsfelda.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Irena Reifová, katedra masové komunikace, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Smetanovo nábřeží 6, 110 01 Praha I.

pracoval od roku 1937 (kdy Rockefellerova nadace přislíbila finanční podporu výzkumnému programu „Princeton Radio Research Project“ a Lazarsfeld získal místo jeho ředitele) dosud zbývala nezmapovaná oblast pořadů klasické hudby a Adorno – osobnost s širokým rozhledem dějinami kultury, s náruživým zájmem o kulturní analýzu a s faktickou znalostí struktury hudebního díla – se zdál být ideálním vedoucím hudební sekce Lazarsfeldovy dílny [srv. Jeřábek 1997: 78]. Po třech letech (Adorno definitivně opouští projekt začátkem roku 1941 a nabírá kurs na Berkeley) však z velkých nadějí zůstalo jen rozhodnutí Rockefellerovy nadace „otočit kohoutkem“ a zastavit sponsoring výzkumu hudební složky rozhlasového vysílání, několik velmi kontroverzních a jen po mnoha úpravách a s těžkým srdcem ostatních členů princetonského semináře publikovaných Adornových studií a pravděpodobně i úleva nejednoho z Adornových kolegů nad tím, že „je ten vzteklý podivín pryč“.

Tak jako existovala různá „pro“, která Lazarsfelda a Adorna svedla dohromady (oba byli například evropští emigranti ze společného kulturního okruhu), tak také existovala mnohá „proti“, jež od začátku předurčovala a v důsledcích také způsobila krach tohoto pokusu o vědecké partnerství. S použitím dostupných zdrojů (např. Jeřábek, Morrison, Lazarsfeldovy memoáry nebo vzpomínky ředitele Rockefellerovy nadace Johna Marshalla) můžeme napočítat minimálně tři příčiny, které od počátku nevěštily pro budoucnost tandemu Lazarsfeld-Adorno nic dobrého.

1. *Intrapsychologické rysy Adornovy osobnosti.* Podle vzpomínek pamětníků se Adorno v Lazarsfeldově týmu choval jako arogantní, netolerantní člověk, který nacházel zalíbení jen sám v sobě a ostatním dával najevo svou povýšenost, nebo dokonce pohrdání. Neuměl naslouchat dobře míněným výtkám a ignoroval připomínky k příliš neproniknutelnému slohu či vedení argumentace. Přímou obětí beránkem Adornovy podrážděnosti se údajně stal jeho asistent Gerhart Wiebe, jehož Adorno považoval za esenci amerického barbarství [srv. Morrison 1978: 335]. Můžeme se domnívat, že zmíněné záporné rysy Adornovy povahy zdůraznila i shoda okolností, jež způsobila, že období spolupráce s Lazarsfeldem bylo současně obdobím Adornovy aklimatizace v prostředí americké kultury. Adorno se tak ocitnul v poněkud schizofrenní situaci: stal se existenčně závislým na systému, jež bytostně nenáviděl, jež považoval za úpadek lidského ducha a jehož kritice věnoval podstatnou část svého života. Jakožto představitel tisícileté evropské tradice a německé *kultury* cítil nad Amerikou – symbolem *civilizace* – kulturní převahu a vyjadřoval ji ostentativním ignorováním amerických norem chování, např. formální americké zdvořilosti nebo asertivity.

2. *Paradigmatická odlišnost.* V osobnostech Adorna a Lazarsfelda se sešli zapřísáhlý teoretik s přesvědčeným empirikem a došlo tak k setkání dvou diametrálně odlišných paradigmat: *scientistického* paradigmatu (Lazarsfeld) a toho, čemu se dnes s odstupem času říká paradigma *narativní* (Adorno). Adorno projevoval vyloženou nechuť k práci s faktografickými daty a k metodám jejich sběru, většina jeho studií rozhlasové reprodukce vážné hudby byla založena na filozofických spekulacích a spíše než sociologii, podobala se beletrii či esejistice. To bylo přirozeně sousto, které Lazarsfeldův tým, kde metodologické inovace a statistické zpracování dat (např. metoda „focused interview“ nebo problém šestnáctipolní tabulky) tvořily nedílnou součást analýz, nemohl strávit.¹

¹) Přesto lze předpokládat, že Adornův nedostatek zkušeností s klasickým empirickým výzkumem nemusel být tak vážnou překážkou. Lazarsfeld od Adorna pravděpodobně očekával spíše invenci a

Adorno pravděpodobně metodologicky pracovat s empirií neuměl a ani umět nechtěl. Není vyloučeno, že při své první obchůzce Lazarsfeldovou dílnou dokonce utrpěl šok, když viděl, jak se rodí sociologie na matematické bázi [srv. Morrison 1978: 336].²

3. *Rozdílné pojetí postavení sociální vědy ve společnosti.* Lazarsfeld s Adornem se zásadně rozcházel v názorech na to, jaký vztah má mít sociologie k sociální realitě, v níž působí. Lazarsfeld byl prototypem vědce usilujícího o poznávání společenských fenoménů (např. prostředků masové komunikace) s cílem odhalit jejich dysfunkce, přispět k možnosti jejich eliminace a zdokonalit chod stávajícího systému. (Například určující otázka výzkumu rozhlasového vysílání vážné hudby se měla podle Lazarsfelda ptát na to, jak zajistit, aby se kvalitní hudba po rozhlasových vlnách dostala k co největšímu okruhu posluchačů.) Adornův názor na poslání sociologie a také jeho postoje, které jako solitér zaujímal v Lazarsfeldově „brigádě“, jsou dány jeho příslušností ke kritické teorii Frankfurtské školy. Neomarxisticky založená Frankfurtská škola ani v nejmenším netoužila přinášet poznatky prospěšné stávajícímu (kapitalistickému) zřízení a usilovala naopak o jeho všestrannou kritiku a o jeho transformaci v lidštější, sociálně spravedlivější a kulturně vznešenější sociální řád. Frankfurtská škola vešla do dějin sociálních teorií jako nejucelenější kritika moderní, buržoazní, průmyslové společnosti ve dvacátém století a u kořenů frankfurtské kritiky stojí především antagonismus výsledků moderní racionality. Technovědecký, průmyslový a komerční princip na jedné straně přinesly nepřehlédnutelný technický rozvoj a zvýšení životní úrovně, ale tytéž síly na druhé straně rozpoutaly proces účinné manipulace vědomí zbavující jedince svobody myšlení, a vedoucí ke kulturní devastaci. Tento systém se udržuje při životě zejména prostřednictvím manipulačních aparátů, jejichž úkolem je anihilace a prevence každého pomýšlení na změnu, konzervování daného *statu quo*. A právě tento moment – totální schopnost indoktrinace spokojenosti s převládajícím *statem quo* – je zásadním zdrojem kritiky moderní společnosti v sociologické naraci Frankfurtské školy, a tedy i kritiky rozhlasu jakožto jednoho typu manipulačního aparátu u Adorna. Masová média totiž podle přesvědčení Frankfurtské školy zbavují kulturu její základní – kritické – funkce. Kultura má stát neustále v opozici proti moci, má být zdrojem trvalé hrozby a neustálého zpochybňování všeho, co se zdá být neměnné. Masová média však místo toho produkují masovou kulturu, jejíž charakter není kritický, ale naopak prudce afirmativní. Kultura, jež by měla společnost impregnovat proti hegemonii peněz, technokracie a průmyslové mechanické reprodukce [srv. Benjamin 1979], začala naopak tyto postupy kopírovat, stala se kulturním průmyslem a umělecké dílo bylo degradováno na zboží jako každé jiné. „Společenským důsledkem technologizované estetiky jsou pak masy lidí integrované do jednotné struktury vědomí“ [Friedman 1981: 160]. Adornově místy téměř hys-

neotřelost nápadu s tím, že operacionalizaci a statistickou verifikaci provedou jiní členové týmu. Lze tak alespoň usuzovat z Lazarsfeldovy pozdní lítosti nad tím, že Adornův příspěvek k formování slavného konceptu fašistické osobnosti během jeho pozdějšího působení v Berkeley („authoritarian personality“) nebyl o nic méně spekulativní, a přesto se Horkheimerově skupině podařilo převést jej na prokazatelné ukazatele, zatímco jeho tým v této oblasti selhal [Lazarsfeld 1964].

² Je třeba si uvědomit, že empirický výzkum v tehdejší době nebyl takovou samozřejmostí jako dnes, kdy statistické výsledky různých průzkumů veřejného mínění pronásledují i laika téměř na každém kroku. V době Adornova příjezdu do Ameriky však ještě neuplynulo ani deset let od vydání jedné z prvních učebnic statistiky na evropském kontinentě – mimochodem šlo o Lazarsfeldovo „Statistisches Praktikum für Psychologen und Lehrers“ z roku 1929 [Jeřábek 1997: 19].

terické kritice devalvování vážné hudby v rozhlasových programech tedy můžeme přiměřeně porozumět až ve světle obecného pohledu Frankfurtské školy na masová média, která jsou zde chápána jako nový masivní prostor, kde každodenně dochází k umrtvování základní – kritické – funkce kultury, a tak vlastně i k reprodukci zavrženého systému.

II. Adornovy studie rozhlasových hudebních pořadů

Již v roce 1938 zpracoval Adorno na Lazarsfeldův popud pro jeho projekt rozsáhlou studii „Music in Radio“, kterou pak v mnohem kratší verzi pod názvem „On a Social Critique of Radio Music“ přednesl na pracovním semináři princetonského projektu dvacátého šestého října 1939 [srv. Jeřábek 1997: 78, Morrison 1978: 340]. Jelikož Adornovy neamericky ostré formulace, pesimistická tvrzení a absence empirických dokladů vyvolaly mezi účastníky projektu téměř skandál, podařilo se publikovat (v jedné z válečných ročníků) kratší článek „The Radio Symphony“ [Adorno 1941].

„The Radio Symphony“ vychází s podtitulem „experiment na teoretické úrovni“ a můžeme se domnívat, že toto neobvyklé vymezení Adornova článku mělo být úlitbou potřebě alespoň jakéhosi metodologického zakotvení. Ve skutečnosti se přirozeně nejedná o žádný experiment, ale o typickou Adornovu slovní ekvilibristiku – podnětnou a originální, leč faktograficky zcela nepodloženou. Adorno se zde pokouší kumulovat argumenty ve prospěch teze o úpadku vážné hudby v rozhlase a ilustruje tento jev příkladem osudu konkrétního žánru – symfonie – a ještě přesněji beethovenovské symfonie. Volba padla na beethovenovskou symfonii, neboť tento typ díla v sobě podle Adorna obsahuje a „v nejčistší podobě odhaluje znaky, jež jsou rozhlasovou transmisí znetvořeny nejvíce“ [Adorno 1941: 113].

Aby si autor připravil půdu pro kritiku rozhlasové symfonie, vypočítává nejprve znaky, jimiž se podle něj vyznačuje symfonie v autentické, nereprodukované podobě. Jsou to především:

- *Integrita a celistvost*: Každý detail je v symfonii součástí celku, má své místo v rámci její struktury a pouze tak může být plnohodnotně vnímán. „První tón slyšíme teprve tehdy, až zazní tón poslední“ [Adorno 1941: 116].
- *Absolutní dynamika*: Estetický význam symfonie je zachován jen při zachování určitých proporcí, provázanosti a následnosti jednotlivých částí, vnitřního pohybu díla od jedné části ke druhé.
- *Síla zvuku* je dostředivou silou symfonie, zakládá její schopnost vtahovat jednotlivé části do sebe.
- *Prostor symfonie*, pro apercpci zcela nepostradatelný, neboť umožňuje, aby symfonie na čas posluchače zcela obklopila a stala se takřkajíc jeho životním prostředím.

Všechny tyto kvality pak podle Adorna při přenosu éterem podléhají erozi. Optimistické předpoklady větší demokratizace vážné hudby v éře rozhlasu mají v zásadě pravdu, symfonie si podle Adorna opravdu nachází cestu k většímu počtu lidí, ale zatímco kvantita posluchačů stoupá, *kvalita poslechu a porozumění dílu klesá* a to je pro Adorna rozhodující. Hudba je ponížena na kus pokojového nábytku [srv. Adorno 1941: 120].

Kromě úrovně vnímání dále rozhlasová interpretace znehodnocuje i *samotnou strukturu symfonického díla*. Prezence symfonie v rozhlase totiž znemožňuje prožít vývoj díla – gradace hudebního děje se tu mění v pouhé mechanické opakování těch nej-

lívivějších pasáží. Symfonie má podle Adorna jednoduchou epiku a složitou strukturu jemných nuancí. Rozhlas však to nepodstatné (epičnost) podporuje a podstatné (jemné nuance, které vystoupí na povrch jedině při poslechu kompletního díla) stírá. Při poslechu rozhlasových úryvků tak zcela zanikají například proměny rozložení nástrojů či předávání melodie mezi různými nástroji téhož druhu atd. Základem *trivializace* symfonie je dle Adorna zejména technika citací vytržených z kontextu celé skladby. Rozhlas přitom cituje především líbivé a snadno zapamatovatelné fragmenty – posluchač je tak může „uložit do paměti a zařadit mezi svůj majetek jako zboží značky ‚kultura‘“ [Adorno 1941: 131]. Mezi rozhlasově reprodukováné pasáže se podle Adorna rovněž dostává jen to, co vyhovuje většinovému vkusu. Vinou techniky citací pak dochází k naprostému překroucení významu symfonie. Rozhlas se soustřeďuje na melodická, snadno identifikovatelná a bez obtíží vnímatelná témata. Hodnotu symfonie však neudává samo téma, ale teprve jeho metamorfózy a zákonitosti vývoje v rámci celé skladby. Takový poslech však rozhlasová selekce fragmentů symfonie neumožňuje. V referátu „A Social Critique of Radio Music“ Adorno dodává, že se jedná o „regresi sluchu“ [Adorno 1953: 313].

Dalším hříchem rozhlasu proti autenticitě symfonie je její *romantizace*. Rozhlas podle Adorna nakládá se symfonií podobně jako období hudebního romantismu. Přesunuje důraz z celku na detail a tento postup je v Adornových očích něčím typicky lyrickým a sentimentálním. Od posluchače se nežádá chápání logické výstavby celku, neboť vy-preparované hudební detaily oslovují spíše emoce a prožívání než rozum a analytické schopnosti mozku. V ěře rozhlasu tedy takřka mizí potřeba hudebního myšlení a vzdělání, i když konzumace hudby v absolutních číslech stoupá. Rozhlas transformuje symfonii do série lehce stravitelných soust, až se z ní stane polotovar, který lze vychutnávat bez jakékoli intelektuální námahy.

a) Adornovy studie vážné hudby v kontextu myšlení Frankfurtské školy

Adornova pojednání o devalvaci vážné hudby v rozhlase nesou zřejmou pečeť jeho školy. Značná část referátu „A Social Critique of Radio Music“ je založena na premise o existenci kulturního průmyslu, ačkoli se zde tento termín explicitě nevyskytuje. Spíše než kritiku rozhlasu tu Adorno provozuje kritiku společnosti, která podobný úpadek kulturních institucí dovoluje, ba co více – dokonce i schvaluje, podporuje a těší se z něj [srv. Jeřábek 1997: 79, Morrison 1978: 343]. Je to společnost zboží („society of commodities“), která nevyrábí za účelem uspokojování lidských potřeb, ale výhradně pro rozmnožení zisků. Zde se tedy nachází další průsečík Adornovy argumentace s myšlením jeho frankfurtských kolegů – diktát zisku patří k základním terčům frankfurtské kritiky. Diktát trhu tedy proniká i do oblasti kultury a koncentrace kapitálu vede ke standardizaci a uniformizaci kulturních výrobků. Standardizace a indifference kulturního zboží je přitom nejen důsledkem, ale i podmínkou přetrvání společnosti orientované na výkon a zisk. Například vážná hudba je degradována na zábavu, které se lidé věnují ve volném čase, v čase odpočinku. Sféra volného času však v buržoazní společnosti neslouží k odpočinku *per se*, ale k načerpání nových sil, jež budou později opět investovány do výroby a rozmnožování statků. Volný čas tedy není ničím jiným než přípravou na další pracovní den a volnočasové aktivity, například poslech hudby, musí mít proto přísně relaxační a rozptýlující charakter. Nesmějí zatěžovat myšlení a odčerpávat energii. A proto je také rozhlasové hudební vysílání poznamenáno standardizací pořadů, opakováním stále týchž lehce stravitelných ukázek. Jednotlivé programy se nesmějí od sebe příliš odlišovat, aby poslu-

chač nepropadl panice z něčeho neznámého, nad čím by musel přemýšlet, ale současně nesmějí být ani zcela totožné, aby se nezačal nudit [srv. Morrison 1978: 345].

Další Adornova výtky na adresu rozhlasu neodkazuje jen k jeho rodnému neomarxismu, ale dokonce k původnímu Marxovi. Adorno vidí v rozhlasových programech jakési sociální narkotikum, jež udržuje publikum ve stavu mírného somnambulismu, odvádí jeho pozornost od neradostné společenské reality a brání tak propuknutí vážné společenské kritiky [Adorno 1953: 312]. Jak uvádí David Morrison, Adornovo pojetí rozhlasu (a zřejmě i masových médií obecně) nemá daleko k Marxově výkladu náboženství jako „opia lidstva“ [Morrison 1978: 346].

b) Adornovy studie vážné hudby v kontextu myšlení o médiích a masové kultuře

Z perspektivy sporu o roli médií ve společnosti, jenž v počátcích Frankfurtské školy ve vytříbené podobě dosud neexistoval a jenž nebyl ostře formulován před tím, než na mediální scénu vstoupila televize,³ tedy z perspektivy sporu mezi „skeptiky“ a „těšiteli“ [Eco 1995], patří Adorno jednoznačně mezi pravověrné skeptiky. Diferenciálem, podle něhož se ti, kteří promlouvají o masových médiích, třídí na skeptiky a těšitele, je dle Umberta Eca názor na to, komu patří kultura. Skeptikové jsou pak platónskými idealisty, kteří svěřují správu nad věcmi veřejnými včetně kultury úzké elitní vrstvě vybraných jedinců a „pouhá idea kultury sdílené bez rozdílu všemi a vyráběné tak, aby všem vyhovovala a všem byla šita na míru, je pro ně prostě zruďný nonsens“ [Eco 1995: 7]. Ecova charakteristika těšitelů pak nikoli náhodou odpovídá názorům těch, s nimiž se Adorno (i v rámci princetonského projektu) nemohl shodnout. Těšitelé nevnímají média jako zhoubu či pauperizaci posvátné vysoké kultury, ale jako možnost kultivace lidových vrstev. Vždyť jaký jiný motiv lze připsat například Lazarsfeldově výzkumu hudebního vysílání, který měl – dokud se do něj nevložil skeptik Adorno – pátrat po tom, zda rozhlas otvírá dveře k poslechu vážné hudby i těm, kteří k ní dříve přístup neměli z důvodů finanční či sociální defavorizace? Těšitelé Lazarsfeldova typu nemusejí nutně tvrdit, že všechna média přispívají k všeobecné osvětě. Vždyť i Lazarsfeldův tým poté, co byl výzkum hudebního vysílání po Adornově odchodu převeden na empirickou bázi, potvrdil, že rozhlas působí jinak, než by si optimisté přáli. Těšitelé však neshledávají závalu v základním principu existence médií, ale jen ve způsobu jejich provozování. Nemusejí tvrdit, že média vždy a všude působí blahodárně, ale věří, že by tak působit mohla. V zásadě je však mezi skeptiky a těšiteli – a potažmo mezi Adornem a Lazarsfeldem – rozdíl v názoru na směr kulturního vlivu médií. Zatímco těšitelé mají za to, že média povznášejí (nebo mohou povznášet) lidové publikum zespoda nahoru k vysoké, kvalitní kultuře, skeptikové jsou přesvědčeni, že média srážejí vysokou kulturu seshora dolů k nízkému vkusu lidového publika. V Adornových textech o vážné hudbě v rozhlase můžeme nalézt mnoho nářeků na to, jak rádio ve snaze vyhovět jakémusi „mediánovému vkusu“ svých posluchačů klasickou hudbu ponižuje a degraduje [srv. např. Adorno 1941: 130-131 nebo Adorno 1953: 313]. Jak bylo již výše uvedeno, například rozhlasové provedení symfonického díla Adorno vytýká fragmentárnost a zaměření na libivé a snadno stravitelné pasáže. Základním rysem rozhlasové symfonie je tedy důraz na citové prožívání okamžitého detailu a absence požadavku na to, aby posluchač o hudbě přemýšlel a rozuměl jí, tedy požadav-

³) S nástupem televize Adorno přirozeně přesedlal z kritiky rozhlasu na kritiku televize, jež se mu stala velmi vděčným terčem, jak dokumentují například Adornovy články o televizi „Prolog k televizi“ [Adorno 1965a] a „Televize jako ideologie“ [Adorno 1965b].

ku na vynaložení sebemenší intelektuální námahy. Tato argumentace se velmi podobá Flusserovu vymezení kulturních pásem, od pásma vysoké kultury až po pásmo kýče. Rozcestníkem, podle něhož poznáme, zda dílo směřuje nahoru k umění nebo dolů ke škváru, je podle Viléma Flussera právě míra pohodlí, s jakým lze sdělovanou informaci přijmout. Určitá dávka pohodlí je nutná, neboť to, co je příliš nové a neobvyklé, to, co tu ještě nebylo a nic povědomého nám nepřipomíná, spadá do pásma „čistého děsu“ a nemůže být vůbec vnímáno. Pokud však dávka pohodlnosti překročí určitou kritickou hranici na opačné straně škály, dostáváme se do pásma kýče [Flusser 1996]. Adornovy filipiky proti rozhlasu bychom tedy mohli přetlumočit také tak, že rozhlas vytlačuje vážnou hudbu do emigrace, jež se nachází právě za touto kritickou hranicí.

III. Výzkum Edwarda A. Suchmana

Adornova osobitá, leč nepodložená tvrzení se nepodařilo operacionalizovat na měřitelné proměnné, takže se nakonec paralelně s jeho bádáním pod střešou Lazarsfeldova projektu rozbíhá klasický výzkum reakcí publika na rozhlasové programy vážné hudby podle ověřeného a vyzkoušeného modelu. Vedením výzkumu, jehož závěrečná zpráva byla publikována v ročence z roku 1941 pod názvem „Invitation to Music: Study of the Creation of New Music Listeners by the Radio“, byl pověřen Edward Suchman [Suchman 1941: 140-188]. Ačkoli organizace a metodika Suchmanova výzkumu s Adornovými postupy prudce kontrastovala, ve svých závěrech empiricky potvrdila některá Adornova tvrzení, jež Adorno ve svých studiích ponechával ve formě hypotéz či spekulací. Přestože v pointě Suchmanových a Adornových studií nebyl nijak výrazný rozdíl, Suchmanova zpráva byla pro vedení a sponzory projektu mnohem přijatelnější, neboť byla zpracována konvenční formou a ani v nejmenším nepřipomínala Adornovy drakonické formulace.

Suchmanův výzkum se odvíjel ve standardních fázích empirického výzkumu: stanovení výzkumného tématu a výzkumné otázky, určení techniky výběru, volba výzkumné metody, sběr dat, zpracování dat a jejich interpretace.

Určující otázka výzkumu je formulována v podtitulu závěrečné zprávy – vytvořil rozhlas nové posluchače vážné hudby, rozmnožily se díky rozhlasu řady posluchačů vážné hudby? Na rozdíl od Adorna, jenž považoval výzkum recepce za irrelevantní a propagoval analýzu obsahu reprodukováného díla [Adorno 1953: 310], Suchman se pustil do klasického výzkumu reakcí rozhlasového obecnstva. Zkoumanou populaci hledal mezi posluchači newyorské městské rozhlasové stanice WNYC, na jejímž programu byl populární hudební pořad „The Masterwork Hour“, a vzorek respondentů pak vyplynul z výběru přibližně každého desátého předplatitele programového magazínu *Masterwork Bulletin*. Náklad této tiskoviny dosahoval tehdy přibližně 9 000 výtisků, takže Suchman získal zhruba tisíc respondentů, jimž byl zaslán dotazník a celkem čtyři žádosti o jeho navrácení. Výzvy k odeslání vyplněného dotazníku krom toho opakovaně vysílala i dotyčná rozhlasová stanice, takže výzkumníci nakonec dosáhli účtyhodné návratnosti 95,1 % zaslaných dotazníků. Dalším zdrojem dat se kromě dotazníku staly individuální rozhovory, v nichž se Suchmanovi tazatelé zaměřili především na respondenty, kteří v dotaznících odpovídali nepřesně nebo rozporuplně.

Problém vzniku nových posluchačů vážné hudby Suchman operacionalizoval pomocí proměnné „*iniciace zájmu o vážnou hudbu*“. Odpovědi na otázku, co podnítilo (iniciovalo) zájem o klasickou hudbu, se měly stát základem pro roztřídění posluchačů „The Masterwork Hour“ na ty, kteří by se bez rozhlasu k vážné hudbě vůbec nedostali („iniciování“), na ty, kteří se s vážnou hudbou seznámili díky jiným zdrojům, ale bez rozhlasu by

se jejich zájem nerozvinul („podporování“), a konečně na ty, kteří vážnou hudbu aktivně poslouchali už před rozšířením rozhlasu a v rozhlasu získali jen další ze zdrojů poslechu („doplňkoví“). Správné sebezaražení posluchačů do jednotlivých kategorií se stalo základem validity výzkumu a mnoho individuálních rozhovorů se proto soustředilo právě na verifikaci odpovědi na tuto otázku [srv. Suchman 1941: 149].

Hypotéza o vzniku nových zájemců o vážnou hudbu pod vlivem rozhlasu se potvrdila – 15 % posluchačů se zařadilo mezi „iniciované“, 38 % mezi „podpořené“ a 47 % mezi „doplňkové“ posluchače vážné hudby v rozhlasu. „Jinými slovy, u každého druhého posluchače hrál rozhlas významnou roli při rozvoji zájmu o vážnou hudbu“ [Suchman 1941: 148].

Suchmanův výzkum se dále zajímal o sociální profil posluchačů jednotlivých kategorií a zjišťoval korelace mezi příslušností k určité kategorii a pohlavím, věkem, vzděláním a ekonomickým statutem. Vyšlo tak najevo, že mezi „iniciovanými“, tedy těmi, kteří za svůj zájem o vážnou hudbu vděčí výhradně rozhlasu, se vyskytují převážně muži starší třiceti let s minimálně středoškolským vzděláním a nižšími příjmy. Podrobně se pak výzkum věnuje interpretaci těch nejméně vyvážených rozložení určité vlastnosti, především pak výrazné převaze mužů a vyšších věkových kategorií mezi „iniciovanými“ posluchači. Suchmanovu týmu se rovněž podařilo detekovat tři hlavní situace, jež „iniciované“ přivedly k rozhlasovému poslechu vážné hudby. Někteří z nich objevili v melodiích linoucí se z rozhlasu svět, kam je možné utéci před tvrdou realitou a osobní ekonomickou, společenskou nebo intelektuální frustrací, pro další se stal rozhlas příležitostí, jak zlomit averzi k vážné hudbě vypěstovanou v dětství povinnými výchovnými koncerty, a poslední skupina měla za to, že orientace v oblasti vážné hudby jaksí patří k jejich společenskému postavení. K závažným zjištěním Suchmanova výzkumu patří také to, že rozhlas sice u 53 % respondentů inicioval zájem o vážnou hudbu, ale pravděpodobně by se tak nestalo, kdyby u toho neasistovaly ještě další vnější okolnosti, predispozice a touhy. U většiny „iniciovaných“ posluchačů dal rozhlas pouze průchod či směr již dříve existující potřebě. Suchman tedy nakonec konstatuje, že „rozhlas funguje spíše jako spouštěcí mechanismus, nástroj či nosič, jenž může dodávat stimul, ale samotnou motivaci a zájem vytvářet nedovede“ [Suchman 1941: 167].

Suchmanův výzkum se tedy do jistého bodu odvíjel jako zcela neutrální deskriptivní analýza, která nemá s příčinami Adornovy kritiky žádný styčný bod. V závěrečné fázi se však Suchmanovi lidé začali zajímat nejen o kvantitativní poměry mezi jednotlivými kategoriemi posluchačů a o číselně vyjádřený přírůstek ve skupině „iniciovaných“ posluchačů, ale také o způsob, jakým „iniciování“ rozhlas poslouchají a o kvalitu jejich poslechu. Odpovědi na tyto otázky jsou Adornovým tezí až k nevíře podobné a snad jsou ve své konkrétnosti mnohdy dokonce ještě pesimističtější.

Úroveň a náročnost poslechu u „iniciovaných“ posluchačů byla zjišťována poměrně složitou metodou pomocí seznamu nejhranějších skladatelů, jež několik hudebních expertů nezávisle klasifikovalo do skupiny vysoké úrovně a do skupiny nízké úrovně.⁴

⁴) Skladatelé, jejichž oblibu u rozhlasových posluchačů Suchman sledoval, byli rozděleni na „plusové“ (vysoká úroveň) a „mínusové“ (nízká úroveň). Klasifikace skladatelů byla provedena technikou hledání intersubjektivního konsensu ve věci zařazení určitého skladatele do určité skupiny mezi 25 hudebně vzdělanými lidmi. (Suchman neuvádí žádný jednotící znak těchto hudebních expertů, nevíme tedy, zda se jednalo o kritiky, jiné skladatele, učitele hudby apod.) Jméno skladatele bylo zařazeno na seznam do příslušné kategorie pouze v případě, že se na jeho evaluaci shodlo

Výsledky odhalily, že posluchači, které k poslechu vážné hudby „vychoval“ rozhlas, mají mnohem níže posazený hudební vkus než ostatní kategorie. „Téměř polovina ‚iniciovaných‘ posluchačů označila za své nejoblíbenější skladatele jména ze skupiny nízké úrovně, zatímco z ‚doplňkových‘ posluchačů si z této skupiny vybíral až každý čtvrtý“ [Suchman 1941: 175]. V průběhu individuálních rozhovorů na sebe také „iniciovaní“ posluchači prozradili, že hledají v hudebním vysílání především romantiku, vzrušení a zábavu. O snaze po porozumění dílu či hudebnímu kontextu skladby se nikdo z nich nezmínil. Část „iniciovaných“ posluchačů sice rozhlas navedl či „naladil“ i na jiné zdroje hudebních informací, především na poslech gramofonu, návštěvu koncertů a četbu životopisů hudebních skladatelů. Ukázalo se však, že za těmito behaviorálními projevy stojí opět motiv hledání zábavy nebo uspokojení zvědavosti. O hudbu samotnou, o její teorii a chápání různých žánrů posluchačům nešlo. Do koncertní síně je přiváděla zvědavost, jak vypadají živí hudebníci nebo jejich nástroje, a ve čtení o hudbě se soustřeďovali spíše na dramatické osudy umělců. Suchman tedy uzavírá: „Objevují se i jisté pochybnosti, zda rozhlas opravdu vytváří nové zájemce o vážnou hudbu. Důkazy naznačují, že rozhlas v nich buduje jakýsi „pseudozájem“. Chybějí známky skutečného chápání hudby a výsledkem se zdá být určitá obeznámenost bez důkladného porozumění“ [Suchman 1941: 179].

Závěrem

Položíme-li tedy vedle sebe empirické závěry Suchmanovy a dedukce Adornovy, zjistíme, že jsou téměř totožné. Přestože Adorno studoval obsah média a Suchman jeho auditorium, oba docházejí k tomu, že kvalita a hloubka rozhlasového hudebního zážitku je přinejmenším nevalná. Místo hudebního myšlení rozvířené emoce a místo zájmu o hudbu samotnou spíše vzrušení z jejího atraktivního doprovodného koloritu – v tom se Adornova i Suchmanova zjištění překrývají, ačkoli Suchman je odečítá přímo z výpovědí rozhlasových posluchačů, Adorno spíše spekuluje: musí to tak být, protože rozhlas je takový. Jisté podobnosti najdeme i v analýze důvodů, které posluchače vážné hudby k rozhlasu přitahují. Adorno poukazuje na její komodifikaci – konstatuje, že rozhlas reprodukuje jen snadno „požitelné“ hudební fragmenty a prakticky tak posluchačům umožňuje, aby je bez větší námahy ukládali do paměti a posléze se k nim vztahovali a používali je jako jiné druhy zboží. Ani Suchman není tomuto názoru příliš vzdálen, a to zejména tam, kde mezi motivacemi k poslechu vážné hudby nachází v silném zastoupení mj. eskapismus a filistrovství či šosáctví, jak říkala Hannah Arendtová [1994: 125], tedy snobismus, jak říkáme dnes my (jde o situaci, kdy je určitá orientace ve vysoké kultuře stavěna na roveň novému typu automobilu nebo konzumaci drahých francouzských vín, patří to ke společenskému postavení).

Po takovém zjištění je snad čas znovu se zeptat, jaké byly příčiny soustavných neshod mezi Lazarsfeldovým týmem a Adornem, jestliže mezi samotnými výsledky jejich studií žádná vážná neshoda nepanuje.

alespoň 75 procent hudebních expertů. Z celkového množství 38 skladatelů jich 20 ohodnotili experti zcela jednomyslně a pouze ve třech případech byla shoda menší než 75 procent. Suchman nezveřejňuje celý seznam skladatelů, který touto metodou vzniknul. K dispozici je pouze ukázka. Jako plusoví skladatelé byli tedy chápáni například Bach, Brahms a Mozart, jako minusoví například Rimskij-Korsakov, Dvořák a Rachmaninov [srv. Suchman 1941: 174-175].

Analýzu svého konfliktu vlastně provedli oba pánové sami a shrnuli ji do protikladu mezi *administrativním* typem výzkumu (jehož reprezentantem byl Lazarsfeld) a *kritickým* typem analýzy (který zastupoval Adorno). Lazarsfeld – na rozdíl od Adorna – nechápal administrativní a kritický přístup jako dva neslučitelné póly a snažil se navrhnout jakousi komplementární dělbu práce. Administrativní výzkum nechť se zabývá popisem skladby publika a navrhuje, jak mají masová média sloužit jako prostředky dosahování určitých vzdělávacích či kulturních cílů, a kritický výzkum nechť se soustředí na obecnou roli komunikačních médií ve společnosti, na to, jak mohou média působit proti základním lidským hodnotám, na techniky manipulace ve společnosti reklamy nebo na to, co se pod vlivem cenzury do komunikačních kanálů nedostalo [Lazarsfeld 1972: 155-167].

Adorno však zůstal nesmiřitelný. Napsal o administrativním výzkumu, že jeho vzorec v každém případě připomíná průzkum trhu, a to i když si ani v nejmenším neklade za cíl zvýšit odbyt nějakého výrobku. V rámci administrativního výzkumu byl maximálně ochoten rozlišovat mezi „exploatačním“ administrativním výzkumem, za nímž přímo stojí obchodní zájmy konkrétního výrobce a „benevolentním“ administrativním výzkumem, prováděným jaksí pouze z dobré vůle a s cílem prospět nikoli jen určitému komerčnímu subjektu, který si výzkum objedná a zaplatí, ale společnosti jako takové [srv. Adorno 1953: 309]. Pro Adorna, hájícího barvy Frankfurtské školy, však byla představa, že by se stávajícímu zřízení, systému či *statu quo* mělo prospívat a pracovat na jeho zdokonalení, zcela nepřijatelná. Výraz „administrativní“ výzkum byl v jeho pojetí jen eufemismem, Adorno rozuměl administrativním výzkumem vlastně výzkum režimní. Viděl v něm ztělesnění vědy, jež pracuje ve službách stávající moci a podporuje zavedené pořádky, vědy „zaprodané“ systému. Společenský analytik, stejně jako například tvůrce kulturních statků, by měl v pojetí Frankfurtské školy stát stranou režimu a lazarsfeldovský administrativní výzkum se nacházel v Adornově vidění na straně právě opačné. Administrativní výzkum se podle Adorna pohybuje v mezích režimu, neboť ke zkoumaným fenoménům sociální reality přistupuje jako k danosti, nad níž se není třeba pozastavovat, jako k samozřejmosti, po jejíž legitimitě se není třeba dále tázat. Administrativní výzkum podle Adorna zkrátka bez řeči přijímá svět takový, jaký je, a na otázku po sociální změně nejenže neodpovídá kladně, ale dokonce takovou otázku vůbec nezná. Zná jen jedinou základní otázku „Jak lze za daných podmínek co nejefektivněji dosáhnout určitých cílů?“ Otázky konkrétních výzkumů jsou pak jen různými obměnami této společné modelové otázky, jako je například Lazarsfeldovo známé „Jak dosáhnout toho, aby se vážná hudba dostala k co nejširšímu okruhu posluchačů?“ Administrativní výzkum, a tedy i Lazarsfeld neusilují o revoluční proměnu společnosti, nechťejí stávající poměry – ony „dané podmínky“ – svrhnout, ale zdokonalit, nesní o jiné společenské scéně, ale bez reptání se spokojují a pracují s kulisami již jednou rozestavěnými. Jejich přístup ke skutečnosti je tedy afirmativní a neutralitou svých statistických výsledků pouze stvrzuje *status quo*. Takový postoj je ovšem pro každého sympatizanta školy frankfurtského či jiného neomarxismu – a pro Adorna obzvláště – neodpuštělným hříchem.

Na úplný závěr si ještě můžeme položit otázku, jak se promítají Adornovy a Lazarsfeldovy půtky a neshody ve věci sociálního poslání sociální vědy (Adornova kritická teorie a Lazarsfeldův funkcionalismus) do jejich paradigmatické a metodologické volby. Adorno preferoval narativní postupy a skutečně se věnoval takřka výhradně analýze obsahu (ať už přemítal o rozhlase, filmu či později o televizi) – na rozdíl od Lazarsfelda,

jehož dílna produkovala obsahové analýzy i dotazníková či jiná dotazovací šetření populací a ještě častěji rozmanité metody kombinovala.

V tomto směru se nabízí hypotéza, že Adorno dostal onen metodologický monoteismus jaksi do svého „neomarxistického vínku“. Studujeme-li totiž zacházení s trojčlenkou „masová kultura“–„masová média“–„masová společnost“, můžeme vypořádat dva výlučné přístupy, založené na dvou specifických konfiguracích těchto prvků. Jsou tu jedni, kteří spatřují zdroj masové kultury v masových médiích, a druzí, podle nichž je masová kultura emisí masové společnosti. Prvně jmenovaní (mj. např. Macdonald nebo Postman) uvažují na základě teze „lidé ,to‘ dostávají, a proto ,to‘ chtějí“, zatímco druzí (např. Arendtová a celá kritika masové společnosti) pracují podle vzorce „lidé ,to‘ chtějí, a proto ,to‘ dostávají. Neomarxisté, včetně Adorna, se potom řadí k prvně jmenovaným a snad od tohoto bodu lze odvíjet vysvětlení jeho orientace na obsah médií. Jsou to právě média – kulturní soustrojí režimu, systému či establishmentu nebo Althusserův „ideologický státní aparát“ – , která vyrábějí falešné potřeby a falešné vědomí, svou nabídkou svádějí člověka a predestinují jeho vkus. Proto je třeba na prvním místě soustředit kritickou pozornost právě na mediální obsahy, nikoli na publikum. Pachatelem jsou totiž právě média. Publikum, to je „jen“ jejich obětí.

IRENA REIFOVÁ vystudovala Fakultu sociálních věd UK v Praze. Pracuje jako odborná asistentka Centra mediálních studií při FSV UK.

Literatura

- Adorno, T. W. 1941. „The Radio Symphony.“ Pp. 110-139 in *Radio Research 1941*, ed. by P. F. Lazarsfeld, F. Stanton. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Adorno, T. W. 1953. „A Social Critique of Radio Music.“ Pp. 309-316 in *Reader in Public Opinion and Communication*, ed. by B. Berelson, M. Janowitz. New York: Free Press.
- Adorno, T. W. 1965a. „Prolog k TV.“ *Divadlo*, č. 3: 30-33.
- Adorno, T. W. 1965b. „TV jako ideologie.“ *Divadlo*, č. 3: 62-67.
- Arendtová, H. 1994. *Krize kultury*. Praha: Mladá fronta.
- Benjamin, W. 1979. *Dílo a jeho zdroj*. Praha: Odeon.
- Eco, U. 1995. *Skeptikové a těšitelé*. Praha: Svoboda.
- Flusser, V. 1996. *Moc obrazu*. Praha: Výtvarné umění.
- Friedman, G. 1981. *The Political Philosophy of the Frankfurt School*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Jeřábek, H. 1997. *Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu*. Praha: Karolinum.
- Lazarsfeld, P. F. 1972. *Qualitative Analysis. Historical and Critical Essays*. Boston: Allyn and Bacon Inc.
- Morrison, D. 1978. „Kultur and Culture: The Case of Theodor W. Adorno and Paul Lazarsfeld.“ *Social Research* 45: 331-355.
- Suchman, E. A. 1941. „Invitation to Music: A Study of the Creation of New Music Listeners by the Radio.“ Pp. 140-188 in *Radio Research 1941*, ed. by P. F. Lazarsfeld-Stanton. New York: Duell, Sloane and Pearce.

NOVÉ KNIHY O EKOLOGII

Erazim Kohák: Zelená svatozář

Právě se Vám dostává do rukou kniha o ekologické etice, jejímž obsahem je přehled otázek spolu s možnými odpověďmi na ně. Autor knihy vychází z předpokladu, že lidstvo je dnes příliš početné, náročné a mocné, než aby mohlo bezmyšlenkovitě podřizovat potřeby mimolidského světa svým přáním. Sebelepší technická řešení ekologických problémů jsou marná, pokud nevznikne občanská vůle k udržitelnosti. Budoucnost lidstva tedy především záleží na tom, zda se lidé naučí přistupovat k přírodě s úctou a budou chtít žít na Zemi s menšími nároky.

Kniha je určena pro odbornou i širší veřejnost, kterou chce seznámit se směry a problémy, jimiž se ubírá ekologické myšlení. Na závěr kniha podává základní charakteristiku vývoje v České republice.

Vydalo nakladatelství **SLON**, p.p. 36, 156 80 Praha 516, 203 str. Cena 119 Kč

Jan Keller: Naše cesta do prvohor (O povaze automobilové kultury)

Nejnovější kniha známého sociologa je polemikou s názory, podle nichž automobil přináší rozvoj pro celou společnost. Autor naopak dokládá, že rozvoj automobilismu vytváří více problémů, než kolik jich naše společnost dokáže řešit. Kniha se zabývá problémem automobilu a automobilové kultury, zkoumá krajně problematické dopady masového automobilismu na veřejný prostor měst, na podobu venkovské krajiny, na kvalitu života i na kvalitu životního prostředí.

Vydalo nakladatelství **SLON**, p.p. 36, 156 80 Praha 516, 170 str. Cena 129 Kč

Rudolf Kolářský, Oleg Suša: Filosofie a současná ekologická krize

Autoři se snaží objasnit otázku, zda současnou ekologickou krizi považovat za filosofickou krizi se zřetelem k jedinečné povaze současné ekologické krize a k vývoji ekologických koncepcí, které vznikají jako odpověď na tuto krizi. Pozornost věnují tematizaci problému panství nad přírodou ve filosofii ekologické krize, analyzují důvody svědčící o neudržitelnosti panského vztahu k přírodě, jakož i důvody o jeho nepostradatelnosti v současné civilizaci.

Vydalo nakladatelství **FILOSOFIA**, Jiřská I, 110 00 Praha 1. 176 str. Cena 120 Kč

Analyza sociálních sítí*

LENKA BUŠTIKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Social Network Analysis

Abstract: This article is an overview of social network analysis, which is viewed as a highly contextual study of social structure. Its development stems from three sources: (1) the sociometry of Moreno, (2) the Harvard School of the 1930s and 1940s, and, lastly, (3) the Manchester School of the 1950s and 1960s. In addition to a survey of the analytical terminology, the distinction between strong and weak ties is underlined as a factor that determines social mobility. Two methodological tools of social network analysis are presented: the positional and the relational. Finally, the concept of weak determinism is compared with two concepts of a dual social order.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 2: 193-206)

Článek je přehledovou statí o konceptu sociálních sítí a je určen pro ty, kteří hledají základní informace o daném tématu. Nejprve se zmiňuje o oblastech, kde lze analýzu sociálních sítí uplatnit. Pak je popisován vývoj koncepce sociálních sítí v čase a je podán přehled o základním pojmovém aparátu analýzy sociálních sítí.

Analýza sociálních sítí je situačně více podmíněným rozbořením sociální struktury. Koncept sociálních sítí prošel vývojem od statických řezů malých skupin, malých komunit i organizací a ego-centricky orientovaných sítí; přes statisticko-matematické zpracování stejných témat v kvantitativně větším rozsahu; po současný důraz na to, aby byl zachycen vývoj sociálních sítí v čase, s ohledem na sociokulturní podmíněnost takového vývoje.

Soustavy reciprocitních sociálních vztahů¹ mezi třemi a více lidmi a interakce z nich vzešlé s šancemi a omezeními, která přinášejí, jsou nazývány *sociálními sítěmi*.²

*) Článek vznikl v rámci grantu AV ČR č. A8028703 „Sociální síť v lokálním politickém systému“.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Lenka Buštková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1, 110 00, tel. (02) 90 00 53 79, fax (02) 24 22 02 78, e-mail bustikova@soc.cas.cz

1) Knoke a Kuklinski [1991] rozlišují tyto typy vztahů v sociálních sítích: vztahy, kde dochází ke směně statků a médií, komunikační vztahy směny zpráv, instrumentální vztahy, vztahy mezi členy překrývajících se organizací, vztahy, kde jsou vyjadřovány city, vztahy moci a autority a příbuzenské vztahy.

2) Emirbayer a Goodwin [1994: 1448] definují síť jako skupinu sociálních vztahů nebo sociálních vazeb mezi skupinou aktérů, které je vzájemně propojují. Ve vazbě symetrické je její forma a náplň totožná pro oba spojené aktéry. V textech s tematikou sociálních sítí se velmi často jedinec označuje jako „aktér“ (*actor*). Ponechávám stranou diskusi o sítích – (makro)aktérech, tj. masinériích lidí, věcí, technologií, metod a etnometod na výrobu a obhajobu vědění a následného si užívání výhod, jež vyplývají z jeho držení [bližší viz Callon 1992, Konopásek 1996].

Užít metod, které nabízí analýza sociálních sítí, lze:

- při výzkumu fungování rodin a příbuzenských svazků [Bott 1977, Flap 1997];
- při studiu sítí přátelství a známých v pracovním prostředí nebo při výzkumu toho, jak lidé shánějí práci [Burt 1995; Granovetter 1977; Flache a Macy 1997; Forsé 1997];
- dále se analýzy sociálních sítí užívá při výzkumu sociální opory, kterou tvoří lidé vně rodiny, včetně sousedů, přátel, známých a spolupracovníků, poskytující materiální, kognitivní nebo emocionální pomoc či podporu nebo při výzkumu skupin přátelství [Degenne a Lebeaux 1997; Doreian et al. 1997; Freeman a Ruan 1997; Leenders 1997; Volker a Flap 1995; Zeggelink, Stokman a Bunt 1997];
- při analýze komunit nebo společenství v lokalitách, při výzkumu vztahů mezi organizacemi, firmami nebo formálními institucemi, resp. vztahů jejich významných zástupců [Barnes 1977; Breiger a Ennis 1997; Laumann a Pappi 1977; Mizruchi, Han a Dordick 1995; Pappi a Konig 1995; Stokman a Zeggelink 1997].

V České republice se výzkumem sociálních sítí jako systému příbuzenských vztahů, který poskytuje svým členům oporu a citovou vřelost, a je proto mobilizován v krizích a zátežových situacích, zabýval Kabele [1987]. Sýkorová [1996: 55], která zkoumala příbuzenství jako záchranné a podpůrné síť sociálních vztahů jak v krizových situacích, tak v každodenním životě, napsala: „V české sociologii není fenomén sociálních či úžeji vymezených rodinných sítí empiricky dokonale zachycený, ani samotný pojem ‚sítě‘ se ještě nevžil“.

Strukturální analýza sociálních sítí

Středem zájmu analýzy sociálních sítí jsou neformální svazky [Degenne a Forsé 1994] mezi lidmi a pro vzory jejich ustavování si analýza vytvořila vlastní pojmový aparát, v jehož rámci přeformulovává strukturálně funkcionalistické zacházení s pojmy jako sociální struktura, role a stratum.

- Sociální struktura je v pojetí analýzy sociálních sítí po delší dobu přetrvávajícím vzorem sociálních vztahů mezi sociálními pozicemi [Laumann a Pappi 1977]. Vazby mezi individui přitahují více pozornosti než charakteristiky – kvality, kterými jedinci disponují, protože způsob uspořádání sociálních vztahů vymezuje možnosti jednání.
- Role jsou seskupeními recipročních očekávání a dva lidé, kteří mají tato očekávání vzájemně podobná, si jsou strukturálně ekvivalentní. Vztah držitelů dvou sociálních pozic zahrnuje sdílení a závislost na podobných orientacích, aktivitách, úkolech a zodpovědnosti.
- Lidé v podobných pozicích jsou v analýze sociálních sítí seskupováni do klastrů (nikoliv do strat), vytvářejí husté sítě a v rámci sociální struktury se nalézají blízko sebe. Mocenská nadřazenost se zkoumá pomocí konceptu centrality a intermediátorů vlivu. Kritériem třídění sociálních skupin je koheze, identita a komplementarita rolí členů skupiny.

Generalizace vlastností vztahů (které vypovídají i o sítích zpletených z těchto vztahů) omezeného počtu členů autonomní množiny slouží k interpretaci sociálního jednání zkoumaných osob. Degenne a Forsé [1994] odlišují analýzu struktury od analýzy sociálních sítí. Ta první *a priori* definuje třídící sociodemografické charakteristiky zkoumaných agregátů, ta druhá je induktivní metodou, která popisuje vztahy v cílové populaci *a posteriori*.

Syntetizující pojetí: strukturální analýza sociálních sítí [Degenne a Forsé 1994] se snaží vyrovnat s tradicí holismu a individualismu pomocí konceptu *slabého determinismu*. Sociální struktura vykonává nátlak na individuum a omezuje ho, ovšem jedinec je považován za svobodného racionálního aktéra, který sleduje své zájmy a maximalizuje užitek. Omezení jednání mají institucionální nebo strukturální povahu a zpětně vstupují do kalkulů individua. Struktura pak vyvěrá z interakcí, které respektují limity jednání. Otázka po tom, jakým způsobem je utvářen konsensus, solidarita a sociální řád, je řešena v kontextu výzkumů mechanismů difúze (zejména informací [Coleman, Menzel a Katz 1964]), modelů kolektivního rozhodování a procesů strukturaace malých skupin.

Vývoj analýzy sociálních sítí

Do 70. let byl pojem sociální síť spíše metaforou. Průlom, který umožnil začít uvažovat o analýze sítí jako o nově se rozvíjejícím paradigmatu [Leinhardt 1977] představuje jednak práce N. Leeové o způsobu, jakým ženy v USA hledaly lékaře pro ilegální potrat. Dalšími významnými příspěvky je studie E. Bottové o vlivu typu sociálních sítí na způsob dělby práce a trávení volného času dvaceti manželských párů; a studie M. Granovettera o úspěšných strategiích, jak nalézt práci v americkém Bostonu.³

Již Durkheim při zkoumání sociálního řádu odvozoval od typů vztahů mezi lidmi strukturální charakteristiky sociálních skupin, které ovlivňují jednání členů skupin. Integrita skupin je zajišťována pravidelnými interakcemi. Simmel pak vyzdvihl vliv každodennosti na utváření charakteru formálních institucí (např. armády). Pro Radcliffa-Browna [1977] bylo předivo sociálních vztahů metaforou sociálního života. Vzorce jednání odvoditelné ze sociálních vztahů jsou vepsány v etice, morálce a právu. Sociální instituce jsou standardizovanými mody jednání, které udržují sociální strukturu v chodu. Samy sociální vztahy jsou dle Radcliffa-Browna vedeny účelovými zájmy. Analýza sociálních sítí, ovlivněná prací Radcliffa-Browna, čerpá ze tří hlavních zdrojů: Morenovy sociometrie 30. let, harvardské školy 30. a 40. let a manchesterské školy 50. a 60 let.

– Zakladatelem sociometrie byl psychiatr Jacob L. Moreno⁴ [Petrusek 1969, Scott 1991]. Sociometrie se vyvíjela jako teorie lidského chování.⁵ Za nejmenší analytickou jednotku považoval Moreno *sociální atom*,⁶ což je systém socioemocionálních vztahů, které si vytváří individuum vůči jiným a jiná individua vůči němu [Petrusek 1969]. Pro experimentální výzkum malých neformálních skupin vyvinul sociometrický test založený na rozkrytí struktury výběru přátel⁷ a vzájemné přitažlivosti osob. Zajímaly ho toky vlivu

³) Lee, N. H.: *The Search for an Abortionist* (1969), Bott, E.: *Family and Social Networks* (1971), Granovetter, M.: *Getting a Job* (1974).

⁴) J. Moreno se narodil roku 1892 v Bukurešti, ve Vídni studoval medicínu, roku 1925 odešel do USA. Termínu sociometrie použil poprvé v roce 1916. Vedle objevu sociometrických technik a sociometrického testu vyvinul i techniky psychodramatu a sociodramatu užívané při skupinové terapii. Jeho základním dilem je „Who Shall Survive“ (1934), v roce 1936 vyšla pod jeho vedením *Sociometrická revue* [Petrusek 1969].

⁵) Ve 30. letech byla sociometrie a výzkumy skupinové dynamiky ovlivněny gestalt psychologii W. Köhlera (1925) [cf. Scott 1991], podle níž je naše vnímání strukturováno holistickými vzory a objekty světa jsou konstituovány našimi mentálními schémata.

⁶) Pojmu sociální atom užíval již G. Simmel.

⁷) Dle Scotta [1991: 4] lze zjistit výběr přátel otázkou: „Prosím vyjmenujte vaše nejbližší přátele.“ Nejčastější spontánní odpověď zahrnuje většinou čtyři lidi, i přesto se však odpovědi špatně srov-

mezi osobami nebo to, kdo komu může předávat informace. Vytvořil analytický diagram (*sociogram*), v němž zobrazil individua jako body a jejich sociální vztahy jako čáry.

S tezí, že bychom neměli pozorovat individuum, ale celek, který vytváří s prostředím, přišel v teorii sociálního pole Lewin (1936) [cf. Petrusek 1969]: jednání je v jeho pojetí determinováno interakčním polem sociálních sil a sociálním prostorem skupiny, kde je jedinec lokalizován, individua-body vytvářejí silové pole svými cíli a aktivitami.

- Ve 30. a 40. letech se na Harvardské univerzitě ustavila skupina vědců se zájmem o to, jak lze ve větších sociálních uskupeních nalézat kliky, klastery a bloky. W. L. Warner a E. Mayo vedli v té době výzkum v továrnách na výrobu elektrických spotřebičů.⁸ Zkoumali vliv pracovních podmínek a vliv neformálních vztahů na produktivitu práce a vytvořili první studii, kde byly použity sociogramy k popisu mezilidských vztahů v reálné pracovní situaci. Na jejich základě a na základě pozorování pak byli dělníci rozřazeni do souborů označených jako kliky.

Výzkum v továrně přerostl v komunitní studii Warnera a Lunta „Yankee City“.⁹ Podle nich sestává moderní komunita nejen z podskupin typu rodiny, církve, třídy, zájmových sdružení, ale i z *klik*.¹⁰ Studie prokázala, že hned po rodině jsou kliky důležitým referenčním rámcem sebezaražení se v komunitě. Členství v překrývajících se klikách a vztahy mezi klikami¹¹ vytváří síť vztahů, které strukturují celou komunitu.

- Třetím inspiračním zdrojem analýzy sociálních sítí byla škola sdružená kolem katedry antropologie na Univerzitě v Manchesteru. Působil na ní Max Gluckman, který se zabýval výzkumem afrických společností a tvrdil, že konflikt a moc hraje důležitou úlohu v udržování a transformaci sociální struktury. Proto kladl důraz na studium praktik vyjednávání a nátlaku v procesu sociální integrace a vymezoval se tak vůči tehdejšímu převládajícímu parsonsovskému pojetí pohnutek k činům jako výrazu internalizovaných hodnotových orientací a lokalizace individua ve struktuře sociálních vztahů. V centru zájmu manchesterské školy (J. Barnes, E. Bott, C. Mitchell) byl proto zájem o *individuálně ukotvené parciální sítě*, nikoliv o formálně institucionalizované vztahy. Studovali aktuální struktury sociálních vztahů (organizované především kolem rodin) s přihlédnutím k mocenským střetům zájmů.

návají. Alternativou může být otázka, která vyžaduje předchozí pilotáž: „Které z následujících lidí byste označil za své přátele?“ Výhodou je, že můžeme respondenty požádat, aby u jednotlivých jmen současně udali jak blízká je jim daná osoba, jak je pro ně významná nebo jak často se s ní stýkají. Pojem preferenční vztah zavedla až v 50. letech následovnice Morena H. H. Jenningsová, aby odlišila význam jednotlivých osob pro zkoumanou osobu.

⁸) Hawthorne electrical factory, Western Electric Company v Chicagu.

⁹) Přezdívka pro malé město Newburyport v Nové Anglii, terénní výzkum probíhal v letech 1930-1935.

¹⁰) Kliky jsou dle Warnera a Lunta (1941) [cf. Scott 1991] neformální uskupení lidí, mezi nimiž byly ustaveny skupinové normy chování a kteří spolu soucítí. Klika je důvěrná nepřibuzenská skupina, její počet členů variuje od dvou do třiceti a více lidí. V „Yankee City“ identifikovali 31 typů klik a 6 sociálních tříd.

¹¹) V roce 1936 navázali na Warnerovy výzkumy jeho kolegové Davis a kol. (1941) [cf. Scott 1991] v práci „Old City“. V klikách odlišili jádro a periferii a při jejich definování přihlíželi k prostorovému členění města.

Barnes [1977] při pokusu o nalezení třídní struktury rybářské vesnice¹² rozlišil tři sociální pole. Stacionární pole na bázi teritoriality s administrativními jednotkami, zájmovými organizacemi a sousedstvím. Fluidní pole tvořené rybářským průmyslem, kam spadaly rybářské lodě, továrny, obchodní společnosti atd., ve kterých pracovali místní muži a zastávali v nich různé funkce. Třetím polem, které předchází dvě spojovalo dohromady, bylo pole tvořené příbuzenstvím, známostmi a přátelstvími ve vesnici. Většina vazeb v tomto poli byla tvořena lidmi statusově si adekvátními. Farnost popsal jako síť sociálních vazeb organizovanou na bázi konsensu, ve které muselo rozhodování vyplynout z kolektivní akce.

Podle Mitchella (1969) [cf. Scott 1991] konstituují sociální síť dva ideální typy jednání. Vedle instrumentálního jednání (transfer služeb a statků) je to komunikace jako zprostředkovatelka informací, která ustavuje sociální normy a vytváří konsensus. Společnost považuje za totální síť, tedy všeobjímající uskupení vztahů, zahrnující jak komunity, tak organizace. Pro výzkum je nutno abstrahovat část totální sítě, parciální síť. Tu lze vyčlenit buď na základě obecně definovaných znaků vazeb jedince (politické kontakty, pracovní vztahy, příbuzenské závazky), nebo je parciální síť výsekem ego-centrovaných sítí sociálních vztahů jakéhokoliv druhu.

Až do obratu k matematickému modelování, který započal v 60. letech, měly studie sociálních sítí kvalitativní ráz. V průběhu vývoje se zájem o menší skupiny popsitelné sociogramem přesunul k popisu větších skupin a k analýze sociomati. Podobně byl Heiderův koncept kognitivní rovnováhy (jakýsi první popis tranzitivní triády) rozšířen na skupiny a míra konsensu v ní, či mocenská vyváženost klik v ní obsažených, se dnes poměřuje mírou strukturální rovnováhy (rovnováhy modelu).¹³ Kritériem, na jehož základě lze provést dekompozici sítí (například dle koheze klik nebo strukturální ekvivalence rolí), je sociabilita aktérů (povaha družných vztahů, vliv lokálních podmínek na utváření sítí, s přihlédnutím k jejich hustotě a multiplexitě).¹⁴ Dekompozici sítí lze formálně matematizovat pomocí teorie grafů.¹⁵

Metodologie analýzy sociálních sítí, tak jak je v rozvinutější podobě užívána dodnes [cf. Doreian a Stokman 1997], byla vypracována v 60. letech na Harvardově univerzitě. Harrison White [Lorrain and White 1971] obohatil pozorování sociální struktury matematickým modelováním.¹⁶ To se opíralo o multidimenzionální škálování, které pře-

¹²⁾ Farnost Bremnes v západním Norsku s 4 600 obyvateli.

¹³⁾ Heiderovu koncepci *kognitivní rovnováhy* (1946) [Heider 1977] zobecnili Cartwright a Harary (1956) [Cartwright a Harary 1977] na celé skupiny. Heider tvrdil, že psychická rovnováha osoby je podmíněna jejími kongruentními postoji s jinými lidmi ve skupině. Cartwrightova a Hararyho teze *strukturální rovnováhy* se snažila dokázat, že model vztahů ve skupině je vyvážený, pokud lze zkoumanou skupinu označit jako homogenní kliku nebo dvě kliky v opozici. Tvrdili, že skupiny mají tendenci se uvádět do stavu rovnováhy, a proto můžeme očekávat, že se každá skupina bude po čase dělit do dvou odporujících si frakcí. Davis (1967) [Davis 1977] ve snaze vyvrátit jejich závěry přišel s tezí, že skupiny mají tendenci se štěpit do více podskupin.

¹⁴⁾ Multiplexita je počet odlišných druhů směřovaných zdrojů.

¹⁵⁾ Teorie grafů je nástrojem zkoumání vztahů a vzorů mezi body a spojnicemi bodů a je schopna je graficky i matematicky vyjádřit.

¹⁶⁾ Modelování bloků má svůj předobraz v pracích Homanse z pozdních 40. let. Tvrdil, že základními pohnutkami mezilidských vztahů jsou interakce mezi nimi, které se liší svým „trváním, frek-

kládalo vztahy do sociálních vzdáleností a mapovalo je v sociálním prostoru. Vedle modelování byl druhým stimulem rozvoje analýzy sítí jako rozboru struktury návrat k teoriím grafů.¹⁷ Analýza sociálních sítí je především rozsáhlou sadou metod a je nepravděpodobné, že by se mohla vyvinout v novou teorii sociální struktury.

Pojmový aparát analýzy sociálních sítí

V současné době je analýza sociálních sítí¹⁸ značně matematizovaná, data jsou zpracovávána počítačovými programy.¹⁹ Nejsložitější analýzy se zabývají formalizovanými dynamickými modely procesu vzniku sociálních sítí, a to i na bázi simulovaných dat [cf. Doreian a Stokman 1997]. K analýze sociálních sítí slouží relační data (tj. kontakty, vazby a spojení dvou jedinců) uspořádaná do sociogramů a matic. V prvních sociometrických výzkumech výběru přátel používal Moreno (1934) [cf. Scott 1991] dotazníky a překročil tak omezení výzkumu skupin pozorováním. Základní sociometrická *matice* v sobě obsahuje zjištění, s kým je (nebo se považuje být) každý jednotlivý z n aktérů spojen nebo ne-spojen vazbou. Teorie grafů, která používá algoritmy, umožňuje z výpočtů údajů v maticích stanovit obecné charakteristiky sociální sítě (konexita, vzdálenost), soubory homologických pozic (kliky, třídy ve stejné strukturální úrovni) nebo odhalit zaznamenaníhodné body v síti (centralitu, mosty). Mitchell (1969) [cf. Scott 1991] považuje za tři hlavní proměnné popisující vlastnosti a typ vztahů v sociální síti *reciprocitu*, *intenzitu* a *stálost*²⁰ vztahů.

Diagramy sociálních sítí, které znázorňují vzory spojení mezi body, mohou být popsány dle Scotta [1991] těmito základními pojmy:

venčí a směrem“. Bez použití matematických metod přeskupoval tak dlouho matice jmen nebo událostí, kterých se zkoumané osoby zúčastnily, až v datech našel vzory – kliky.

¹⁷) Teorie grafů především zkoumá, zda sociální síť dosáhla stavu ekvilibria. Teorie grafů [Scott 1991] sestává z matematických axiomů a formulí, které popisují vlastnosti modelu utvořeného spojnicemi mezi body. Spojnice mohou indikovat, zda je vztah pozitivní či ne (např. + pro „má rád“), mohou mít směr (A považuje za dobrého kamaráda B, ale B osobu A ne). Komplexní sociální struktura je složena ze vzájemně se překrývajících triád, které kondenzují poznatky o vztazích. Jednoduché struktury triád tvoří bloky. Sociální síť ve stavu rovnováhy je taková, kde vztahy v podskupinách sítě jsou pozitivní, ale vztahy mezi jednotlivými podskupinami negativní; anebo taková, která sestává ze dvou vzájemně antagonistických soudržných podskupin.

¹⁸) Institucionální zázemí mají dnes lidé zabývající se analýzami sociálních sítí v mezinárodní asociaci – International Network for Social Network Analysis (INSNA), která byla založena B. Wellmanem v Torontu v roce 1977. Sociologii tato asociace vnímá jako pozitivistickou a kumulativní vědu. INSNA vydává časopis *Connections* (dostupný na internetové adrese <http://www.analytictech.com/connections/>) a spolupodílí se na vydávání časopisu, který vychází čtyřikrát do roka, *Social Networks* (An International Journal of Structural Analysis) pod vedením L. C. Freemana (<http://eclectic.ss.uci.edu/~socnets/snjhome.html>).

¹⁹) Pro analýzu sociálních sítí bylo vyvinuto mnoho programů, například Ucinet, Structure (dostupný od roku 1975), Gradap (PC verze od roku 1988).

²⁰) Míra reciprocit vztahů ovlivňuje transakční náklady směny. Stálost vztahu je dána tím, jak často se lidé v něm vázaní kontaktují (aktivací vazby). Příbuzenské závazky trvají kupříkladu po celý život, jiné závazky jsou časově limitovány. Intenzita vztahu je mírou síly závazku ve vztahu. Nebo je intenzita mírou multiplexity vztahu, pak jsou rozvětvené vztahy intenzivnější, protože mají difuznější charakter.

- Orientovaný graf (digraf)²¹ znázorňuje šipkou orientovaná spojení od jednoho aktéra (zde bodu v grafu) k druhému a směr šipky indikuje orientaci vztahu. Dva body spojené vazbou jsou považovány za přilehlé a tvoří sobě navzájem rozličně velké sousedství.
- Body mohou být spojeny různým způsobem, i zprostředkovaně. Sekvence vazeb – spojinic, které vedou a zprostředkovávají vztah jednoho bodu s druhým, se nazývá cesta a délka²² cesty se měří počtem vazeb, které tvoří spoj.
- K celkovému popisu studovaného grafu slouží proměnná *hustota* [Bott 1977]²³ a centralita nebo centralizace. Pojem „hvězda“ pochází se sociometrie, je to osoba ve skupině nejvíce oblíbená, jež je středem pozornosti. Centrální bod může mít lokální nebo globální charakter. Bod je centrální lokálně, jestliže je spojen větším počtem vztahů s jinými body v jeho nejbližším okolí. Bod globálně centrálně je takový, který má strategickou pozici v celkové struktuře sítě a zároveň leží v krátké vzdálenosti²⁴ od ostatních bodů. Body s více centrální povahou ve srovnání s těmi, se kterými jsou spojeny, jsou vrcholy; *mosty* [Granovetter 1977] jsou pak centrální body, které spojují dva nebo více vrcholů.

Strukturovat sociální síť lze dle klik nebo kohezních podskupin (např. klastrů, komponent, kruhů). Komponenta je izolovaná skupina i zprostředkovaně spojených bodů v síti. *Klika*²⁵ je podmnožina bodů, kde každé dva body jsou přímo spojeny, jsou tedy přilehlé. Vzájemně se překrývající kliky (jejichž hranice lze vymezit snowballingem) mohou být agregovány do kruhů. Klastř je husté uskupení sobě si podobných bodů, které nemá jasné hranice. Na principu podobnosti lze pak v dendrogramech seskupovat klastry do stejných hladin. Body (aktéři) se třídí do aglomerací podle toho, s kým sousedí s přihlédnutím k tomu, zda jsou nositeli předem definovaných atributů.

Vedle popisu vzorů uspořádání přímých a nepřímých vazeb lze i detailněji analyzovat vztahy mezi aktéry ve stejných pozicích. Problém srovnatelnosti sociálních pozic těch, kteří jsou seskupeni do klik nebo klastrů, se řeší konceptem *strukturální ekvivalence* [Degenne a Forsé 1994, Doreian a Stokman 1997, Emirbayer a Goodwin 1994, Laumann

²¹) Numerické hodnoty u každé spojinice vedoucí mezi dvěma body, které vyjadřují intenzitu vztahu, nalezneme u ohodnoceného grafu.

²²) Vzdálenost mezi dvěma body je délkou nejkratší cesty, která je spojuje. Dosažitelnost je mírou toho, jak snadno se mohou lidé v síti kontaktovat skrze omezený počet kroků (např. jak snadno se šíří klevěty).

²³) Hustota je podíl počtu spojení z maximálního možného počtu spojení v grafu. V úplném grafu je každý bod přímo spojen s každým dalším bodem. Inkluzivita je poměr spojených bodů (oproti bodům izolovaným, nespojeným s druhými) v grafu k celkovému počtu bodů v grafu.

Analýzu hustoty provedl ve studii městské čtvrti v Torontu, East Yorku, Barry Wellman (1979, 1982) [cf. Scott, 1991], který si kladl otázku, jestli vazby v „osobní komunitě“ (tj. sociální sítě zkoumaných osob) překračují hranice lokálního sousedství. Dospěl k závěru, že lidé mají většinu blízkých vztahů ve městě, ale málo vztahů je vázáno na samotnou čtvrt. Důležitými zdroji pomoci jsou příbuzní, naopak osobami důležitými pro společenský život jsou většinou spolupracovníci nebo lidé bydlící ve stejné čtvrti.

²⁴) Mezilehlost je mírou toho, jak daleko leží bod mezi různými jinými body. Některé body nebo jejich skupina může být „lokálně závislá“, vedou k nim cesty pouze skrze jeden bod. Jiné body mohou ležet na periférii grafu. Mírou centralizované struktury grafu je jeho strukturální centrum, tedy jeden bod nebo klastř bodů, které jsou ústředním bodem nebo osou grafu.

²⁵) Viz. pozn. 10, 11, 13, 16.

a Pappi 1977].²⁶ Dle Scotta [1991: 127] mají strukturálně ekvivalentní aktéři podobné strukturálně determinované zájmy a životní šance v porovnání s členy jiných tříd, disponují podobnými ekonomickými zdroji a mají stejný typ vazeb na držitele jiných pozic a v tomto smyslu jsou identičtí. Lidé jsou na základě kritérií podobnosti z matic modelováni do bloků.²⁷

O celkové úrovni organizace sítě a o způsobech, jak jsou utvářeny sociální vazby, vypovídá census *triád*.²⁸ Triáda (graficky znázorněná jako trojúhelník) B-A-C sestává ze zřetězení dvojic vztahů mezi A-B a A-C, kde A je buď intermediátorem (aspoň v počátku vztahu mezi B-C) vazby zbývajících dvou, nebo se B a C mohou znát nezávisle na A. Vazby, vliv a kontrola jsou zřetězeny. Výpovědi o velkých celcích by měly být slučitelné s poznatky ze studia mikrosvětů. Analýzy sociálních sítí proto porovnávají, je-li jimi navrhovaný obecný model uspořádání vztahů kompatibilní s empirickými distribucemi různých typů triád. Triáda je ještě natolik přehledně uspořádaný způsob organizace vztahů, že na ní lze testovat, zda je obecný popis větší sítě, jejíž je součástí, slučitelný s poznatky o ní získaných.

Slabé a silné vazby

Vedle rozvoje matematického modelování bylo silným podnětem pro rozvoj analýzy sociálních sítí rozlišení dyadických vazeb na silné²⁹ (kontakty s rodinou, blízkými přáteli, spolupracovníky) a slabé (známosti). Granovetter [1973] vytvořil difúzní model šíření informací. Informace prochází řetězci vazeb a možnost získat ji závisí na pozici v sociální síti. Okruhy lidí spojených silnou vabou se vzájemně překrývají, a proto mezi nimi obíhají víceméně stále stejné informace. Nové poznatky proto zprostředkovávají vazby *slabé*,³⁰ které mohou zprostředkovat kontakt mezi větším počtem lidí.

Durkheim při odlišení dělby práce vázané mechanickou a organickou solidaritou tvrdil, že ve společnosti s rozvinutou dělbou práce a individualizací rolí má každý z prvků společnosti více vlastních zdrojů hybnosti. Odlišením dělby práce se zabývala i Bottová [1977], která sledovala sociální síť londýnských manželských párů. Manželské páry s vysokou mírou oddělení mužských a ženských rolí byly svázány v *husté* propojenou sociální síť a volný čas trávili v sítích, které se vzájemně nepřekrývaly. Druhý typ man-

²⁶⁾ Viz. pozn. 17.

²⁷⁾ Při modelování bloků lze dle Scotta [1991: 134-148] použít dvou základních algoritmů, CONCOR nebo BURT. Ten první pracuje se sociometrickou maticí afiliací, ten druhý bere v potaz nepřímá spojení mezi body; čím jsou si body vzdálenější, za tím slabší považuje algoritmus BURT jejich spojení. Tyto algoritmy se nejvíce používají k identifikaci pozic strukturální ekvivalence v síti, například v 80. letech je použil Burt [cf. Scott 1991], který zkoumal vzájemně se překrývající managementy 250 největších britských obchodních společností.

²⁸⁾ Viz. pozn. 13, 17.

²⁹⁾ Síla vazby je dána množstvím času, emocionální intenzitou, mírou důvěry a recipročními službami mezi dvojicí ve vazbě [Granovetter 1977: 348].

³⁰⁾ Granovetter [1973] na základě rozhovorů s 100 respondenty v manažerských, technických a expertních pozicích, kteří změnili práci za posledních pět let, zkoumal, jakým způsobem si sháněli informace o pracovních příležitostech. Ti, kdo jim zprostředkovali kontakt na novou práci, byli většinou jejich známi jiných profesí, než byli oni sami. Nejstrategičtější místo, které umožňuje tansmisi informací, jsou slabé vazby – mosty. Most je typ vazby v síti, která jediná účelně zprostředkovává vazbu mezi dvěma body. Tak se mohou dostávat informace do dvou oddělených světů.

želských párů trávil volný čas více spolu, jejich osobní sítě byly vzájemně více propojené, jako pár byli svázáni v rozptýlené sociální síti a neměli přesně odlišené mužské a ženské práce v domácnosti. První typ manželských párů byl typický pro rodiny dělníků vázané na lokální komunitu, druhý typ rodin žijících v *rozptýlené* sociální síti (v síti s větším počtem slabých vazeb) reprezentovaly rodiny více autonomní a prostorově mobilní.

Na význam slabých vazeb jako možného nástroje mobilního růstu ve společnosti poukázal i Lin [1995] v návaznosti na Bourdieův koncept převlékání zdrojů v ekonomický, kulturní či sociální kapitál. Sociální zdroje (bohatství, status, moc), které stratifikují společnost, jsou vtěleny ve vazbách sociálních sítí. Sociální interakce expresivního charakteru jsou povětšinou *homofilní*, tj. jsou směnou lidí na stejné úrovni sociální hierarchie. Instrumentální interakce *heterofilní* si kladou za cíl získat přístup k výhodným odlišným zdrojům držitelů vyšších sociálních pozic, než jsou ty, kterými osoba, jež kontakt iniciovala, disponuje. Schopnost navazovat tento typ interakcí je pak přímo úměrná možnostem akumulovat zdroje. Schopnost a možnost navazovat slabé vazby, tedy možnost navazovat vztahy výběrově, pragmaticky a ven z příbuzenských figurací, je výrazem diverzifikace moderní společnosti a podmínkou jejího fungování.³¹

Závěr

Sociální síť může být adaptabilním nástrojem využívání potenciálu sociálních vztahů, které mohou být mobilizovány³² jak ve stavu nouze, tak ve snaze kumulovat moc nebo získat přístup do koalic.³³ Analýza sociálních sítí dobře postihuje důležitost vlivu způsobu uspořádání neformálních svazků na životní šance lidí.³⁴ Její slabosti (odhlédneme-li od nároku, aby byla kompaktní teorií) spočívají v následujícím:

- Jako současná vysoce matematizovaná disciplína se pohybuje v uzavřeném okruhu problémů (vývoj nových algoritmů, testování předchozích modelů). Nicméně v posled-

³¹) Fukuyama [1997] podmiňuje ekonomický růst schopností kvalifikovaných zaměstnanců sdružovat se a komunikovat v rozvětvených zaměstnaneckých sociálních sítích, které existují paralelně vedle formálních hierarchií. Dovednosti takové neformální sociální komunikace jsou vázány na schopnost budovat vztahy důvěry mimo rámec nejbližších spolupracovníků a přátel. Možný [1991: 63] tvrdí, že jedním z důvodů sametové revoluce byla snaha establishmentu vymanit se ze silných příbuzenských sítí, protože to omezovalo jejich akční radius.

³²) – Využívání vazeb a zdrojů vtělených v sociálních sítích ovlivňuje mobilitu (prostorovou a sociální) a autonomii při utváření „obrazu světa“ [Jasper, Poulsen, 1995].

– Sociální sítě jsou podhoubím klientelismu a korupce v zbyrokratizovaných systémech, neformální mody směny rostou jak s mírou neefektivnosti systému, tak mohou být vtěleny v symbolické kultuře společností [Lomnitz 1988].

– V situacích krizí, změn a revolucí se mohou stát sítě náhražkou institucí, případně základem nově utvářených institucí. Sociální sítě silných vazeb mohou být pro své členy emocionální oporou, zdrojem kontinuity (předávání rodinných tradic) a ochranou před nárazy odosobněného světa [Kusá 1994, 1995; Keller 1995].

³³) Lemieux [1997] ztotožňuje koalici se sítí, kde každý její člen může komunikovat s každým a jsou si vzájemně dobře dostupní. Naopak hierarchie je svou formou stromovitý útvar, kde minimálně jedna dvojice není propojena cestou.

³⁴) Norbert Elias [1994: 510] v tomto smyslu poznamenává: „Ne všechny formy sociálního útoku jedné skupiny druhou mají formu třídních vztahů“.

ní době se objevují pokusy propojit analýzu sociálních sítí s teorií „rational choice“ [Doreian, Stokman 1997].

- Přehlíží, že geometrie uspořádání sítí nemusí vypovídat o důležitých věcech, které se v síti odehrávají.
- Nese v sobě Parsonsovo dědictví pohledu na společnost jako na konsensuálně uspořádaný stroj o mnoha částech. O vztazích nepřátelství uvažuje jen v termínech strukturálních děr vzájemně nepropojených klik a na úrovni dyády lze dohledat pouze vazbu *přítel-nikoliv přítel*. Analýza sociálních sítí se nezaměřuje na konkrétní rozbor mechanismů bojů o nadvládu a zisk prestižních pozic v sociálních sítích.

Analýza sítí [Emirbayer a Goodwin, 1994: 1419] vysvětluje omezení daná sociálními sítěmi pro různé způsoby sociálního chování pomocí dvou přístupů k analýze sociální struktury: *relačním a pozičním*. Poziční přístup [Ibid.: 1422] se zaměřuje na vzorce vztahů, které definují pozici osoby vzhledem k ostatním v sociálním systému. Tento typ přístupu zkoumá strukturální ekvivalenci osob – situaci, kdy dvě osoby sdílejí podobný vztah ke třetí osobě. Nejsou zkoumány přímé vazby k sobě navzájem, ale podobnost pozic jedinců v sociální struktuře a jejich potenciál pro tvorbu klik. Relační přístup [Ibid.: 1419] k rozkrytí sociální struktury se zaměřuje na přímé a nepřímé vazby mezi osobami. Zkoumá sociální kohezi, hustotu a dostupnost v rámci sítě, která může být ovlivněna množstvím slabých vazeb, které mohou překlenout v síti si vzdálená místa.

Dva vyhraněné metodologické přístupy k analýze zkoumané jednotky nalezneme i ve studiích lokálních společenství.³⁵ Pohled pod formální institucionální povrch lokálního života (například lokálního politického systému) může odhalit svět neformálních sociálních vztahů mezi klíčovými osobnostmi lokality, které mohou mít na politický systém vliv, případně mohou ovlivňovat samotný chod formálních institucí.³⁶

Dualita analytických přístupů k rozkrytí sociální struktury se teoreticky zrcadlí v Kabeleho [1998] duálním konstruování sociálního řádu a Giddensově [1982, 1983] teorii dvojí strukturační. Sociální řád je dle Kabeleho současně konstituován jak narativně (přesahem každodennosti žité v relacích), tak institucionálně (v pravidelnostech utváření pozic ve struktuře). Giddens rozlišuje sociální systém lokalizovaný v čase a prostoru, který je tvořen sociálními vztahy a reflexivními sociálními praktikami; a časoprostorově neurčenou sociální strukturu jako soubor pravidel, která organizují sociální systém. Strukturační je proces strukturování sociálních vztahů ve struktuře, která je duální:

³⁵ Metoda pozičního přístupu (Hawley 1963) [cf. Vajdová, 1992] slouží k určení toho, „kdo má v lokální komunitě moc“, a jedná se o osoby, které zastávají významné pozice v organizacích lokálního společenství. Přístup reputační (Hunter 1953) [cf. Vajdová 1992] označuje za významné osobnosti ty, které jsou za významné danou komunitou považovány, aniž by nutně zastávaly nějaký vysoký post v místních organizacích (ve slovníku sociálních sítí bychom hovořili o přístupu relačním). Vedle přístupu reputačního a pozičního, jako nástrojů identifikace významných osobností komunity, existuje také přístup problémový (Dahl 1961) [cf. Vajdová 1992], kdy se na rozboru konkrétních rozhodnutí zkoumá, kdo měl na jejich výslednou podobu rozhodující vliv.

³⁶ V devadesátých letech byly v Sociologickém ústavu AV ČR v Praze provedeny výzkumy, které se zabývaly politickou a společenskou přeměnou české společnosti na lokální úrovni po roce 1989 [Baldersheim, Illner et al. 1996; Heřmanová et al. 1992; Illner 1992; Illner a Hanšpach 1994; Hanšpach a Vajdová 1996; Vajdová 1995a, 1995b]. Tyto výzkumy, které zmapovaly základní obrysy změn lokálních společenství, se hlouběji nezabývaly soustavou sociálních vztahů mezi lidmi ve zkoumaných lokalitách.

„strukturální vlastnosti sociálních systémů jsou jak prostředkem-médiiem, tak i produktem sociálních činností, které sociální systémy vytváří“ [Giddens 1983: 69]. V tomto smyslu se obě pojetí podobají koncepci slabého determinismu analýzy sociálních sítí, kdy sociální struktura může být jak závislou, tak vysvětlující proměnnou³⁷ dění v sociální síti.

LENKA BUŠČÍKOVÁ vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd UK. Je odbornou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR v Praze. Zabývá se sociálními sítěmi v lokálním politickém systému.

Literatura

- Baldersheim, H., M. Illner et al. 1996. *Local Democracy and the Process of Transformation in East-Central Europe*. Boulder, CO: Westview Press.
- Barnes, J. 1977 (1954). „Class and Committees in a Norwegian Island Parish.“ Pp. 233-252 in *Social networks. A Developing Paradigm*, ed. by S. Leinhardt. New York: Academic Press, Inc.
- Bott, E. 1977 (1955). „Urban Families: Conjugal Roles and Social Networks.“ Pp. 253-292 in *Social Networks. A Developing Paradigm*, ed. by S. Leinhardt. New York: Academic Press, Inc.
- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Breiger, R., J. Ennis 1997. „Generalized Exchange in Social Networks: Statistics and Structure.“ *L'Année sociologique* 47: 73-89.
- Burt, R. 1995. „Le capital social, les trous structuraux et l'entrepreneur.“ *Revue française de sociologie* 36: 599-628.
- Callon, M. 1992. „Techno-economic Networks and Irreversibility.“ Pp. 132-161 in *Technology, Power and the Modern World*, ed. by J. Law. Keel: Sociological Review Monographs.
- Cartwright, D., F. Harary 1977 (1956). „Structural Balance: A Generalization of Heider's Theory.“ Pp. 9-26 in *Social Networks. A Developing Paradigm*, ed. by S. Leinhardt. New York: Academic Press, Inc.
- Coleman, J., H. Menzel, E. Katz 1964 (1959). „Social Process in Physicians' Adoption of a New Drug.“ Pp. 439-454 in *Social Change*, ed. by A. Etzioni and E. Etzioni. New York: Basic Books.
- Davis, J. 1977 (1967). „Clustering and Structural Balance in Graphs.“ Pp. 27-34 in *Social networks. A developing paradigm*, ed. by S. Leinhardt. New York: Academic Press, Inc.
- Degenne, A., M. Forsé 1994. *Les réseaux sociaux. Une analyse structurale en sociologie*. Paris: Armand Colin.
- Degenne, A., M.-O. Lebeaux 1997. „Qui aide qui, pour quoi?“ *L'Année sociologique* 47: 117-142.
- Doreian, P., R. Kapuscinski, D. Krackhardt, J. Szczypula 1997. „A Brief History of Balance Through Time.“ Pp. 129-148 in *Evolution of Social Networks*, ed. by P. Doreian, F. Stokman. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- Doreian, P., F. Stokman, (ed.) 1997. *Evolution of Social Networks*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- Elias, N. 1994. *The Civilizing Process*. Oxford: Blackwell Publishers.

³⁷) Tento problém řeší analýza sociálních sítí [Doreian a Stokman 1997] modelováním procesů vzniku sociálních sítí (přičemž jednou jsou tyto procesy nahlíženy jako výsledek organického sebestrukturujícího se pohybu jedinců, jehož vnitřní zákonitosti lze při bližším ohledání odhalit, a podruhé je impulsem vzniku sociální sítě sociální struktura).

- Emirbayer, M., J. Goodwin 1994. „Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency.“ *American Journal of Sociology* 99: 1411-1454.
- Flache, A., M. Macy 1997. „The Weakness of Strong Ties: Collective Action Failure in a Highly Cohesive Group.“ Pp. 45-72 in *Evolution of Social Networks*, ed. by P. Doreian, F. Stokman. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- Flap, H. 1997. „The Conflicting Loyalties Theory.“ *L'Année sociologique* 47: 183-215.
- Forsé, M. 1997. „Capital social et emploi.“ *L'Année sociologique* 47: 143-183.
- Freeman, L., D. Ruan 1997. „An International Comparative Study of Interpersonal Behavior and Role Relationship.“ *L'Année sociologique* 47: 89-117.
- Fukuyama, F. 1997. *The End of Order*. London: The Social Market Foundation.
- Giddens, A. 1982. *Profiles and Critiques in Social Theory*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. 1983. *Central Problems in Social Theory*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Granovetter, M. 1977 (1973). „The Strength of Weak Ties.“ Pp. 347-367 in *Social Networks. A Developing Paradigm*, ed. by S. Leinhardt. New York: Academic Press, Inc.
- Hanšpach, D., Z. Vajdová 1996. „Český Krumlov: Housing Policy, Privatization and Local Development.“ Pp. 163-176 in *Transformation from Bellow*, ed. by J. Gibson, P. Hanson. Cheltenham (UK): Edward Elgar Pbl. Ltd.
- Heider, F. 1977 (1946). „Attitudes and Cognitive Organization.“ Pp. 3-8 in *Social Networks. A Developing Paradigm*, ed. by S. Leinhardt. New York: Academic Press, Inc.
- Heřmanová, E. et al. 1992. „Politické jaro 1990 na českém venkově a v maloměstě.“ *Sociologický časopis* 28: 528-542.
- Illner, M. 1992. „Continuity and Discontinuity. Political Change in a Czech Village after 1989.“ *Czechoslovak Sociological Review*, Special Issue: 79-91.
- Illner, M., D. Hanšpach 1994. „The New Local Politics after the 1990 Local Reform: Councillors, Mayors, Citizens.“ Pp. 95-109 in *Territory, Society and Administration*, ed. by M. Barlow et al. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Jasper, M., D. Poulsen 1995. „Recruiting Strangers and Friends. Moral shocks and social networks in animal right and anti-nuclear protests.“ *Social Problems* 42: 493-512.
- Kabele, J. 1987. „Rodinné sítě.“ Pp. 84-100 in *Výzkum rodiny I*. Praha: VÚPSR.
- Kabele, J. 1998. *Přerody, principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum.
- Keller, J. 1995. *12 omylů sociologie*. Praha: SLON.
- Knoke, D., J. H. Kuklinski 1991 (1982). „Network Analysis: Basic Concepts.“ Pp. 173-181 in *Markets, Hierarchies and Networks*, ed. by G. Thompson, J. Frances, R. Levačic, J. Mitchell. London: SAGE.
- Konopásek, Z. 1996. „Sociologie jako power play.“ *Sociológia* 28: 99-125.
- Kusá, Z. 1994. „Sociálne siete a mocenské poriadky.“ Pp. 103-111 in *Slovensko v 90. rokoch: Trendy a problémy*. Bratislava: Slovenská sociologická spoločnosť.
- Kusá, Z. 1995. „Buržoazný pôvod – neprekonateľná stigma?“ *Biograf* 3: 20-32.
- Laumann, E., F. Pappi 1977 (1973). „New Directions in the Study of Community Elites.“ Pp. 447-465 in *Social Networks. A Developing Paradigm*, ed. by S. Leinhardt. New York: Academic Press, Inc.
- Leenders, R. 1997. „Evolution of Friendship and Best Friendship Choices.“ Pp. 149-164 in *Evolution of Social Networks*, ed. by P. Doreian and F. Stokman. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- Leinhardt, S. (ed.) 1977. *Social Networks. A Developing Paradigm*. New York: Academic Press, Inc.

- Lemieux, V. 1997. „Réseaux et coalitions.“ *L'Année sociologique* 47: 55-73.
- Lin, N. 1995. „Les ressources sociales: une théorie du capital social.“ *Revue française de sociologie* 36: 685-704.
- Lomnitz, D. 1988. „Informal Exchange Networks in Formal Systems. A theoretical model.“ *American Anthropologist* 90: 42-55.
- Lorrain, F., H. White 1971. „Structural Equivalence of Individuals in Social Networks.“ Pp. 67-98 in 1977. *Social Networks. A Developing Paradigm*, ed. by S. Leinhardt. New York: Academic Press, Inc.
- Mizuchi, M., S. Han, G. Dordick 1995. „Flux des ressources et réseaux inter-organisationnels.“ *Revue française de sociologie* 36: 655-684.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno*. Praha: SLON.
- Pappi, F., T. König 1995. „Les organisations centrales dans les réseaux du domaine politique.“ *Revue française de sociologie* 36: 725-742.
- Petrusek, M. 1969. *Sociometrie*. Praha: Svoboda.
- Radcliffe-Brown, A. 1977 (1940). „On Social Structure.“ Pp. 221-232 in *Social Networks. A Developing Paradigm*, ed. by S. Leinhardt. New York: Academic Press, Inc.
- Scott, J. 1991. *Social Networks Analysis. A Handbook*. London: Sage.
- Stokman, F., E. Zeggelink 1997. „Is Politics Power or Policy Oriented?“ Pp. 93-128 in *Evolution of Social Networks*, ed. by P. Doreian and F. Stokman. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- Sýkorová, D. 1996. „Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a podpory.“ *Sociologický časopis* 32: 51-66.
- Vajdová, Z. 1992. „Situační zpráva o komunitních studiích.“ *Sociologický časopis* 28: 493-507.
- Vajdová, Z. 1995a. „The Power Structure at the Local Level.“ Pp. 20-25 in *Localities and Politics in the Transformation Process*, ed. by L. Malíková, S. Miháliková. Bratislava: Slovak Political Science Association.
- Vajdová, Z. 1995b. „Transformace místní správy a samosprávy.“ *Cahier du CEFRES*, No. 9. 195-200.
- Volker, B., H. Flap 1995. „Amitié et inimitié sous communisme d'Etat. Le cas de l'Allemagne de l'Est.“ *Revue française de sociologie* 4: 629-654.
- Zeggelink, E., F. Stokman, G. Bunt 1997. „The Emergence of Groups in the Evolution of Friendship Networks.“ Pp. 45-72 in *Evolution of Social Networks*, ed. by P. Doreian and F. Stokman. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.

Summary

This article is an overview of social network analysis, viewed here as a highly contextual study of social structure. Network analysis combines an interest in the hierarchization of individuals according to the role they have and the resources of which they dispose with an interest in the non-hierarchical analysis of coalitions based on social relations rather than on social attributes. Network analysis emerged from three sources: (1) the sociometry of Moreno, (2) the Harvard School of the 1930s and 1940s, and, lastly, (3) the Manchester School of the 1950s and 1960s. Moreno's experimental sociometric techniques inspired the Harvard School's studies on cliques in real communities. The Manchester School focused its efforts on ego-centered networks and power negotiations.

Social network analysis measures the degree of consensus within the network under discussion according to the triad census rating of the structural equilibrium. Social mobility is determined by the capacity to form weak ties out of strongly tied configurations, such as those of relatives, neighborhoods and close friendships. The concept of weak determinism (where social

structure could be an explanatory or explained value) is grasped by the two social network analysis methodologies: the positional and the relational. These two empirical approaches reflect the duality of social order.

Rodina a obec ve střední Evropě

Informace z výzkumu

DANA SÝKOROVÁ*

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

The Family and Community in Central Europe

Information from the Survey

Abstract: The author summarises the results of an empirical inquiry carried out in the years 1996-1997 in selected municipalities of Northern Moravia as a part of the international project "Family and Community in Central Europe". Alongside the Czech Republic, Poland and the Slovak Republic equally participated in the research. It was focused on the special problems of the family and family life at present, on the strategies of family behaviour in the new conditions of the transforming society, on surveying the local and family contexts of the inhabitants' adaptation to the social changes, and on comparing family behaviour and declared values and standards in municipalities with different parameters of population social structure. The content of the article is based above all on the statements of the 'representatives' of households, which illustrate: (1) an evaluation of today's family situations as compared with the period before 1990 (more specifically financial situation, housing, household equipment, professions and jobs of the family members, leisure time, state of health, mutual relations within the family) and the means by which the family tries to maintain or raise its standard of living and resolve day-to-day problems, (2) an evaluation of life in the municipality (activities of the municipal offices and services, the standard of cultural life and sport facilities, interpersonal relations in the municipality, the engagement of its citizens), and (3) the value hierarchy (basic life values, attitudes towards marriage, the family, parenthood, towards relations between men and women). Finally, there is a comparison of the character of family behaviour in so-called traditional and modern municipalities, defined by specific demographic and socio-cultural features.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 2: 207-218)

Snahou přispět k poznání transformujících se společností, k porozumění probíhajícím procesům a jejich vlivu na rodinu byla motivována řada výzkumů. Mezi nimi i empirické šetření *Rodina a obec ve střední Evropě* realizované v rámci mezinárodního projektu *Možnosti a limity rodiny v současné Evropě*. Za finanční podpory Voluntary Found of the International Year of the Family a odborné garance Mezinárodního centra pro studium rodiny v Bratislavě (BICSF) na něm participovaly Česká republika,¹ Polsko a Slovensko.

Společenská situace modelovaná probíhající transformací s sebou nese zátěž zřejmě jen pomalu se měnících *minulých* způsobů chování a jednání, norem, postojů, hodnot, hodnotových hierarchií a životních strategií. Protože spoluurčují optiku, již je současné dění vnímáno a hodnoceno, mohou být příčinou konfliktů vyvěrajících z tenze mezi odlišnou úrovní institucionálních změn a existující úrovní sociokulturního zázemí. Vnější

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dr. PhDr. Dana Sýkorová, katedra sociologie a andragogiky FF UP, Wurmova 7, 771 80 Olomouc, tel. (068) 5434 835, e-mail dasy@atlas.cz

¹) V České republice za výzkum odpovídala katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci.

tlak společnosti, makrospolečenských procesů se „lomí“ na úrovni lokální. Obec pak je přirozeným a nejbližším prostředím, v němž se odehrává život rodiny více či méně zaštiťené příbuzenskou solidaritou. Naznačené souvislosti spolu s faktickou převahou menších obcí v sídelní struktuře jmenovaných zemí podtrhují význam „analýzy a identifikace *sociokulturního zázemí* a (...) *sociálního potenciálu* ekonomické transformace“. Zároveň zdůvodňují orientaci citovaného výzkumného projektu na (1) speciální problémy rodin a rodinného života, (2) strategie chování rodin v nových podmínkách, (3) lokální a rodinné „okolnosti“ adaptace obyvatel na celospolečenské změny, (4) srovnání rodinného chování, resp. deklarovaných hodnot a norem v obcích s odlišnými parametry sociální struktury populace [Filadelfiová, Guráš a Ritomský 1994, Szomolányiová 1994, Sýkorová et al. 1997a].

Příprava jednotlivých etap šetření v České republice předpokládala upřesnění projektu mezinárodního komparativního výzkumu ve vztahu ke specifickému „národním“ prostředí a realizaci kroků nezbytných pro následný sběr dat v terénu. Ve výzkumu byla aplikována *matematicko-statistická, srovnávací* metoda, okrajově i historická. V jejich rámci pak techniky *studia dokumentů* (statistických, resp. demografických dat ze sčítání lidu, obecních matrik, záznamových listů,² historiografických prací a kronik), *nestandardizovaného rozhovoru* se starosty (k upřesnění a doplnění údajů o obci) a s „experty“ – kronikáři, staršími občany. Rozhovor s pamětníky měl charakter volného vyprávění „o minulosti a současnosti obce“, stimulovaného písemnou osnovou a otázkami tazatele. Ve vybraných rodinách se uskutečnil *rozhovor standardizovaný*, který svým obsahem pokrýval okruh názorů, postojů a hodnot obecních a tzv. rodinných (baterie základních životních hodnot byla převzata z Evropského dotazníku hodnot). Strukturované interview se dotýkalo podmínek života rodiny: bydlení a vybavenosti domácností, zaměstnání, majetkové a finanční situace, životních a rodinných strategií, reakcí na společenské změny a jejich důsledků v každodenním životě, reflexe vlastní životní situace, hodnocení různých aspektů života obce, potřeby pomoci a způsobů řešení životních těžkostí obecně.³

Na Slovensku se empirické šetření opíralo o závěry výzkumné etapy zaměřené na vzájemné souvislosti kulturních a demografických znaků obce a výsledného charakteru rodinného chování jejích obyvatel, na jejichž základě byly konstruovány *tradiční a moderní typy obcí a rodinná mapa* Slovenské republiky [Filadelfiová, Guráš a Ritomský 1996].⁴ „Díky“ absenci této typologie nebyla v ostatních participujících zemích zadána

2) Záznamový list vznikl pro potřeby daného výzkumu. Byl vyplněn pracovníky obecních úřadů a shromažďoval dostupné informace z oblasti demografické, pracovní, sociální a kriminální statistiky, údaje o domovním fondu a vybavenosti obce, životě a klimatu v obci ap.

3) Přípravná fáze probíhala od září do poloviny listopadu 1996. V listopadu a na počátku prosince se uskutečnilo terénní šetření a do konce roku byla získána rovněž data demografické, pracovní a sociální statistiky obcí. Taktéž byly uskutečněny nestandardizované rozhovory s pamětníky. Statistické zpracování pomocí programu SPSS na úrovni prvního třídění zajistilo BICFS v lednu a únoru 1997. Třídění vyšších stupňů s předcházející úpravou znaků a zpracování dat vícedimenzionálními metodami bylo ukončeno na katedře sociologie a andragogiky FF UP Olomouc v květnu 1997 [Loučková 1997]. Následující měsíce byly věnovány analýze a interpretaci dat, resp. práci na závěrečné výzkumné zprávě.

4) *Tradicionalita* nebo *modernita rodinného chování* v obci byla určena třemi kritérii: podílem úplných, resp. neúplných rodin, vícegeneračního soužití a strukturou rodin podle počtu dětí. Vyšší podíl úplných, vícedětných rodin a multigeneračních domácností, než je republikový standard, a

komparace *lokalit* s ohledem na národnostní a konfesijní difference a na charakter sídla v plném rozsahu a dané kritérium výběru obcí bylo garantem vyloučeno. Zkoumané obce tudíž nemusely rigorózně reprezentovat komunity s tzv. tradičním a moderním rodinným chováním a výběr u nás směřoval k získání dvou párů obcí s 500 až 1 500 obyvateli, s maximálně rozdílnou národnostní a náboženskou skladbou populace. Výzkumný soubor vznikl pomocí smíšeného výběrového postupu, resp. stratifikovaného výběru. Zvolené straty tvořily obce určitého typu: (a) s vyšší mírou religiozity, (b) s převahou obyvatel bez vyznání, (c) ryze české a (d) národnostně smíšené. Uvnitř strat byla náhodným prostým výběrem určena vždy jedna obec, z ekonomických a personálních důvodů se geografický prostor zúžil pouze na Severomoravský kraj. Počet obcí byl koordinátorem mezinárodního výzkumu stanoven na čtyři, s cílem dospět k souboru čítajícímu 300-400 rodin. Vybrané obce Bohuslavice, Grygov, Milíkov a Přáslavice jsou vzájemně srovnatelné z hlediska struktury obyvatel podle pohlaví, věku a rodinného stavu. Difference v porodnosti a koneckonců i v bilanci přirozené měny sdružují do dvojic Milíkov spolu s Bohuslavicemi a Přáslavice s Grygovem. K vyšším mírám porodnosti a přirozené přírůstkivosti v Milíkově a Bohuslavicích než ve druhém páru obcí se řadí i vyšší podíl úplných rodin mezi censovými domácnostmi, které jsou v průměru početnější, dále větší počet závislých dětí připadajících na jednu rodinnou domácnost a naopak nižší míra rozvodovosti. Častěji zde také bydlí několik rodinných generací pohromadě. Vzdělanostní úroveň obyvatel Milíkova a Bohuslavic je méně příznivá než v Přáslavicích a Grygově. Obě obce však charakterizuje vysoký stupeň religiozity (95,5 % věřících v Bohuslavicích, výhradně římsko katolického vyznání, a 92 % v Milíkově, spíše vyznání evangelického). Přáslavice a Grygov náležejí svým téměř polovičním podílem osob bez vyznání k obcím výrazněji sekularizovaným. Kromě národnostně heterogenního Milíkova, jsou všechny obce „české“. Obce dále charakterizuje srovnatelné zastoupení ekonomicky aktivního obyvatelstva. Ve všech převládá jeho začlenění do průmyslové sféry, zřetelnější v Milíkově, odkud také vyjíždí denně za prací podstatně více osob (90 %, jinde 4/5 pracujících). Zemědělské obyvatelstvo všude tvoří jen 10 % ekonomicky aktivní populace. Vzhledem k předpokládané převaze tradičních vzorců rodinného chování odvozené od demografických ukazatelů obcí můžeme přiřadit Bohuslavice a Milíkov k obcím spíše „tradičním“, Přáslavice a Grygov k obcím spíše „moderním“.⁵

naopak menší podíl rodin neúplných definuje *tradiční vzorce* rodinného chování. Zvýšený počet neúplných rodin, podstandardní zastoupení úplných, vícedětných a společných domácností charakterizuje vzorce *moderní* [Ibid.].

⁵) Výběr obcí vycházel z úplného seznamu severomoravských sídel obsahujícího údaje o podílu jednotlivých národností a skupin obyvatelstva podle náboženského vyznání (primární data za Sčítání lidu, domů a bytů 1991 poskytlo pracoviště ČSÚ v Olomouci). Ze seznamu byla vyčleněna určená velikostní skupina obcí s výrazným podílem obyvatel jiné národnosti (v konkrétních podmínkách Severomoravského kraje se jednalo o národnost polskou). Nejvyšší zjištěný podíl Poláků činil kolem 2/5 obyvatelstva obce – z obcí, které dosáhly tohoto podílu, byla losováním vybrána jedna: Milíkov v okrese Frýdek-Místek. Jako *pendant* byla obdobným způsobem získána obec „ryze česká“: Grygov či Přáslavice v okrese Olomouc. Postup byl aplikován i na výběr obcí dle náboženské struktury. Základem výběru byly obce do 1 500 obyvatel s vysoce nadstandardním zastoupením věřícího obyvatelstva (nad 95 %), z nichž byly náhodně vybrány Bohuslavice (okres Opava). Současně byla ze skupiny obcí s nejnižší úrovní religiozity (méně než 40 % věřících) opět náhodně vybrána obec. Jednalo se konkrétně o Přáslavice v okrese Olomouc. Z výběru „vypadly“ obce správně přiřčené k jiné obci, bez vlastního obecního úřadu. Přáslavice byly vylosovány

Při výběru konkrétních rodin v obcích byl uplatněn systematický postup: Výběrový krok nás v seznamu domů, resp. bytových domácností dovedl k rodinám, které byly (pokud splňovaly podmínku aktuální existence rodičovského vztahu a uzavření manželství před rokem 1989) zahrnuty do zkoumaného souboru.⁶ Výzkumné výsledky lze považovat

napodruhé a nahradily obec Libavou, která leží ve vojenském újezdu a jejíž život tato skutečnost významně determinuje (viz fungování újezdního úřadu, abnormální migrace obyvatel-vojáků z povolání ap.).

6) Výzkumný soubor tvořily rodinné domácnosti z jednotlivých obcí tak, aby byly zastoupeny rovnoměrně (tj. tvořily vždy jeho čtvrtinu). Konečný podíl participujících domácností dosáhl čísla 391. Respondenty poskytujícími informace o zkoumané rodině byly převážně ženy, v průměru čtyřicetileté. (Obecně: respondentem v nukleární rodině mohl být kdokoli z manželského páru, ve vícegeneračním soužití buď muž, či žena z rodičovské generace „středněvěkových“ nebo v manželství žijící dospělé děti.) Deklarované názory, postoje, hodnocení tak zřejmě silněji ovlivnila „ženská optika nahlížení věci“. O souboru můžeme uvažovat jako o souboru *monogamních* párů. Více než 90 % žije ve svém prvním manželství trvajícím průměrně dvacet let. (Stabilita venkovské rodiny bývá spojována jak se setrvačností tradiční morálky vesnice, odsuzující mimomanželské kontakty a nezodpovědnost v péči o děti, tak s ekonomickou funkcí rodiny – snahou udržet životní standard, zajistit chod domácího hospodářství a značným rozsahem materiální podpory ze strany prarodičovské generace, resp. s působením rodinné sociální kontroly [Šindlářová 1997, Slepíčka 1989].)

V souboru dominuje dvoudětný model rodiny a ačkoli bychom s ohledem na relativně vysokou míru religiozity zdejšího venkovského obyvatelstva očekávali výraznější zastoupení vícedětných rodin, tři děti má „jen“ pětina respondentů, čtyři a více dětí statisticky zanedbatelný podíl. V necelé pětině rodin s jedním dítětem však mohou být zastoupeny páry s dosud neukončenou plodností. (Průměrný počet dětí v rodinách byl 2,15.) Tendence snižování počtu dětí, která se na venkově obecně prosazuje, spadá i na vrub značně vysoké zaměstnanosti vesnických žen [viz např. Koudelka 1989]. Informace získané rozhovory se týkaly až na čtyři případy rodinných domácností, nejčteněji totožných s úplnou nukleární rodinou. Podíl vícegeneračních domácností byl však o pouhých 11 % nižší. Což ostatně odpovídá struktuře bydlení na vesnici. Ze srovnání počtu nukleárních rodin a tzv. společně hospodařících domácností vyplývá navíc zanedbatelný podíl vícegeneračních soužití, v nichž domácnosti „prorůstají“. Poměrně malé, statisticky nevýznamné procento neúplných rodin s dětmi přičítáme opět ke specifickým rysům vesnice a zvláště vysoké religiozitě dvou ze sledovaných obcí.

Sociální status rodiny respondenta jsme posuzovali na základě vzdělanostního typu rodiny zkonstruovaného podle nejvyššího dosaženého vzdělání v páru. V souboru jednoznačně převažovaly rodiny středoškolsky vzdělaných osob (polovina) a vyučených bez maturity (třetina), každá desátá rodina sestávala z vysokoškoláků, ještě řidčeji z partnerů se základním vzděláním. Ve více než 3/5 domácností byli oba partneři ekonomicky aktivní, zhruba čtvrtina závisela pouze na jednom ekonomicky aktivním členu. Téměř 6 % rodin tvořil ekonomicky neaktivní pár. V rámci národnostně heterogamních domácností, představujících pětinu z celkového počtu, se nejčastěji jednalo o smíšená česko-polská manželství. Ostatní páry deklarovaly shodnou národnost, povětšinou českou. V souboru vystupovaly do popředí domácnosti věřících: ve 4/5 z nich byli oba partneři nábožensky orientováni, v každé desáté rodině věřil alespoň jeden. Teprve další desetina souboru zahrnovala domácnosti „ateistů“. Typickou domácností tak byla domácnost středoškoláků, ekonomicky aktivních, shodné národnosti (české) a věřících.

Se způsobem bydlení na vesnici rovněž koresponduje převaha respondentů žijících v rodinném domku (4/5 domácností), z nichž pouhá třetina obývá dům „mladší“ deseti let. K základní technické vybavenosti náleží již samozřejmě vodovod a WC uvnitř domu, koupelna, ústřední etážové topení apod. Na byt, ať v bytovce či rodinném domě, připadá v průměru téměř pět místností.

za reprezentativní pro obce, v nichž šetření proběhlo. Možnosti jejich širší generalizace, byť jen v republikovém rámci, jsou omezené.⁷ Tuto skutečnost máme na mysli, přestože nadále hovoříme o „venkovské populaci“, „venkovských rodinách“.

V další části textu prezentujeme souhrn nejdůležitějších zjištění z uvedeného výzkumu.

Hodnocení aktuální situace rodin

Situace většiny sledovaných venkovských rodin se v průběhu devadesátých let změnila. Srovnání rodinných poměrů s obdobím před rokem 1990 vyznělo sice mírně pesimisticky, ovšem výzkumné výsledky nepodporují extrémně formulované předpoklady dramatických až katastrofických dopadů společenské transformace na životní situaci domácností.⁸ Vnější společenským tlakům odolávají na venkově zřejmě nejvíce vztahy v rodině. Zřetelněji byla zasažena sféra práce, ať v pozitivním, či negativním smyslu. Zásadně se zúžil rozsah volného času, resp. rozšířil počet osob, které jeho nedostatek pociťují. (Dříve pro venkov netypická hodnota volného času má již svoji pevnou pozici mezi prvořadými nemateriálními hodnotami venkovského obyvatelstva. Z jiných výzkumů je patrné, že značný prostor v něm zaujímá pasivní odpočinek a sociální kontakty v rámci domova a sousedské společenosti. Často ustupuje tzv. nutnému času zbytnělému dojížděnkou za prací a kompenzováním nižší dostupnosti a kvality zařízení sociální infrastruktury [Koudelka 1989, Šindlářová 1997].)

Předlistopadové sociologické výzkumy hodnotových preferencí venkovské populace poukazovaly na postupné zvyšování významu bydlení, vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby, posilování hodnoty pohodlí, komfortu a na prestižní funkci bydlení [Koudelka 1989, *Změny...* 1978, Šindlářová 1997]. Úroveň bydlení a vybavenosti, které dosáhly české domácnosti na konci osmdesátých let, zůstala v letech devadesátých přinejmenším zachována. V našem souboru byly změny v bydlení vnímány relativně nejlépe. Protože bytová výstavba v obcích poklesla, soustřeďuje se pozornost nejspíše na rekonstrukce domů, jejich přizpůsobení potřebám vícegeneračního soužití apod.

Vývoj spotřebitelských cen, inflace a reálných mezd přispěl k očekávanému zhoršení finanční situace značného počtu rodin. Obyvatelé vesnic a v širším regionálním pohledu obyvatelé Moravy mají tendenci hodnotit vlastní rodinné příjmy relativně nejnižší. Se subjektivní interpretací posunů v příjmech je přitom v naší společnosti těsně svázáno posuzování celkové životní úrovně. Dle názoru respondentů především neodpovídá dynamika vzestupu mezd růstu cen, podstatně řidčeji bylo zhoršení dáváno do souvislosti s konkrétní rodinnou situací – ztrátou příjmu některého člena rodiny (v důsledku mateřské dovolené ženy či odchodu do důchodu). V méně příznivém světle se vidí mladé rodiny, díky nárokům spojeným s manželským a rodičovským startem zvýšeně citlivé na jakékoli příjmové výkyvy. Dále pak rodiny staršího středního věku, pro které je sklon k pesimistickému hodnocení finančních poměrů a obavy o životní úroveň typický, para-

⁷) Viz sociodemografickou charakteristiku Severomoravského kraje a sledovaných okresů [Andrle 1995, Bartoňová 1996, *Sčítání...* 1993, Schmeidler 1995, Sýkorová et al. 1997a, 1997b].

⁸) Uvědomme si časový odstup sběru dat v terénu od publikace výsledků šetření. Nepříznivý ekonomický vývoj České republiky v letech 1997 a 1998, který přinesl znatelný pokles reálných příjmů a koupěschopnosti obyvatelstva, pravděpodobně prohloubil pocit zhoršení spotřebních možností, životní úrovně a mohl posílit skeptické vidění individuální a rodinné situace.

doxně k často stabilní a vzhledem k ostatním fázím rodinného cyklu relativně nejlepší ekonomické situaci.

K eventuálnímu zlepšení finančních poměrů interviewovaných domácností přispělo zvýšení příjmů nebo snížení počtu závislých členů rodiny (tj. získání lépe placeného zaměstnání, podnikání, ukončení mateřské dovolené, ekonomické osamostatnění dětí). Za zdroj ekonomické prosperity rodin byl považován zejména „podnikatelský duch“ spolu s dobrým zdravotním stavem. Relativně nízká míra nezaměstnanosti nejspíše snižuje význam předpokladu „být zaměstnán, mít práci“. Dosud nedoceňovaná je role vzdělání a zcela v pozadí se ocitl sociální kapitál. Ve většině domácností se faktický příjem nekryl s částkou uznanou respondenty za potřebnou. Zdá se, že ekonomicky výhodnou možnost sdružování prostředků na zabezpečení chodu domácnosti nabízí její vícegenerační uspořádání (je-li výsledkem oboustranně dobrovolné volby, lze je hodnotit pozitivně). Celkově byla aktuální příjmová situace zkoumaných rodin charakterizována jako uspokojivá – za předpokladu úsporného hospodaření.⁹

Hodnocení finanční situace vlastní rodiny probíhá v určitém sociálním kontextu, na základě reflexe ekonomických podmínek v rámci příbuzenstva a bližší či vzdálenější lokality. Kromě deprivace plynoucí z poklesu reálných příjmů se zřejmě projevuje deprivace relativní, tj. zhoršené vnímání vlastní životní úrovně na pozadí pokračující příjmové diferenciaci domácností [viz Machonin, Tuček et al. 1996 aj.]. Ve sledovaném výzkumu vyzněla poněkud lépe komparace s průměrnou českou rodinou než s rodinami příbuzných. V obou vztažných rámcích však převládlo přesvědčení o srovnatelnosti vlastní rodiny s „okolím“.

Většina rodin ve vybraných venkovských obcích si nadále a v nezměněném rozsahu zajišťuje vlastními silami menší opravy v domácnosti, úpravy interiéru bytu, či dokonce, i když méně často, výrobu drobného zařízení. Jen pětina domácností se zvětšil rozsah obdělávané půdy. Rozhodně však nedošlo k redukci již dříve značně rozšířeného chovu drůbeže, pěstování zeleniny, brambor a ovoce.¹⁰ Značná část domácností je tak téměř „soběstačná“. Znovuzískání výrobní funkce rodiny v rámci rodinného hospodaření jsme zaznamenali jen ojediněle. Podnikání na půdě vyžaduje příliš zásadní změnu životního způsobu a v kontextu legislativní, ekonomické, finanční nejistoty přináší více rizik než v jiných odvětvích [Šindlářová 1997].

⁹) Díky úspornému hospodaření saturují všechny své potřeby více než 2/5 domácností. Při výraznějším omezení si finančně náročné věci pořídí další třetina. Razantnější redukce výdajů se týkala sotva každé desáté rodiny. Ty se při nákupech orientují na nejlevnější zboží. Naprosto nevýznamný podíl rodin se přiřadil k chudobným či nucným. Ze svého příjmu kupují jen nejlacinější potraviny, popř. i s tím mají problémy. Třetina rodin přiznala potřebu pomoci při zvládání finančních těžkostí – jednalo se zejména o rodiny mladší, závislé na jednom příjmu, ekonomicky slabší. Disponibilní příjem odpovídá „potřebné“ částce v necelé třetině domácností, desetině poskytují malou rezervu. U více než čtvrtiny není disproporce v neprospěch faktického příjmu ještě tak velká, ve 2/5 rodin se silně zvětšuje. S vysoce nadstandardním příjmem ve vztahu k potřebám hospodaří pouhá 2 % rodin („bohaté“ rodiny byly v našem souboru zastoupeny zhruba 5 %). Subjektivní hodnocení finanční situace rodin z menších obcí se jeví oproti republikovému obrazu ekonomické diferenciaci domácností lepší. Ovšem v souboru byly marginálně zastoupeny, anebo chyběly sociálně ohrožené neúplné rodiny a domácnosti jednotlivců.

¹⁰) Na velice nízké úrovni naopak stagnuje chov koz a koní, domácností chovajících hovězí dobytek přibýlo minimálně. Znatelně ubylo hospodářství s vepří, králíky a husami.

Kromě osvědčených strategií ekonomického chování, tj. úsporného hospodaření a naturalizace domácnosti, využívají rodiny rovněž dalších „adaptačních schopností a dovedností z minulosti“ – vzájemné spolupráce rodin, sociálních sítí lokálních komunit.

V předchozích několika letech potřebovaly rodiny pomoci nejčastěji se stavbou nebo přestavbou domu a s realizací větších oprav. Poměrně frekventovaná byla i pomoc s péčí o dítě. Jejimi adresáty jsou spíše partneři s vyšším vzdělanostním statutem, problematičtější harmonizující rodinné a profesní role. Na pomoc byli více odkázáni i rodiče, kteří získali „lepší“ zaměstnání, vyžadující asi větší časové investice. Ve stejném rozsahu uváděli respondenti pomoc s překonáním finančních potíží, poněkud méně často s domácím hospodářstvím, se zemědělskými pracemi a ještě řidčeji potřebovali pomoc v nemoci. Mezi subjekty podpory nejčastěji figurovali blízcí příbuzní: Rodiče dospělých dětí opatrují vnoučata, pomáhají v nemoci, při finančních problémech. Dospělé děti se angažují v pomoci nemocným členům rodiny, při zemědělských a domácích pracích. Pomoc ostatních příbuzných, podobně jako přátel, je vyžadována zejména při stavebních pracích, větších opravách a v domácím hospodářství. Širší rodina představuje potenciální zdroj pomoci zejména pro mladé rodiny, pro rodiny na nízké vzdělanostní úrovni, ekonomicky slabší a neúplné. Vícegenerační soužití příbuzenskou solidaritu evidentně posiluje. Přátelé hrají poněkud zřetelnější roli až ve středním věku, a pokud pomáhají sousedé, pak nejspíše se zemědělskými a domácími pracemi.¹¹

Hodnocení života v obci

Jedinou oblastí, kterou při hodnocení života v obci posuzovali její obyvatelé ve srovnání s předrevolučním obdobím příznivěji, byla práce obecního úřadu a samosprávy. Aktuální úroveň kulturního života a sportovního vyžití přirovnávala většina obyvatel přinejlepším (!) k osmdesátým letům, nebo ji dokonce považuje za horší. Méně osob poukazovalo na „ochlazení“ sociálního klimatu v obci – ač přetrvává a zřejmě se i prohlubuje tendence uzavírat se do soukromí rodiny, typická pro předchozí desetiletí. Značná část obyvatel si stěžovala na pokles participace spoluobčanů na akcích realizovaných ve prospěch obce. Snížení veřejné angažovanosti postihlo všechny obce bez rozdílu. Zdá se být reakcí na tlak, jež byl za minulého režimu na občany vyvíjen. Přednostní orientace na vlastní zájmy je snad důsledkem vypjatějšího individualismu, působení konkurence, prosazování snahy o „návratnost vynaložených investic“, možná i předpokladem úspěšné adaptace na nové společenské podmínky.

Základní hodnotové hierarchie

Setrvání rodiny na vrcholu hodnotových hierarchií dokládají vedle četných výzkumů i výsledky našeho šetření. Předpokládaný vysoký prestiž rodiny se v prostředí menších, značně religiózních obcí potvrdil, stejně jako silná podpora manželské instituce. V názorech na postavení muže a ženy v rodině je patrný sklon ke konzervativismu, resp. k tradičnímu pohledu na vztahy obou pohlaví. Poměrně výrazně akceptují respondenti priority

¹¹⁾ Potřeba všech druhů pomoci byla relativně nejvýraznější v Milíkově (obci spíše „tradiční“). Její protiklad v tomto smyslu představovaly domácnosti v Grygově, „moderní“ obci v blízkosti hanácké metropole. Nabízí se vysvětlení, že rozdíly mezi obcemi podmiňují vedle objektivního rozsahu potřebné pomoci, daného ekonomickou situací rodin, fázi rodinného cyklu apod. také odlišná očekávání, normy a vzorce příbuzenské a sousedské solidarity ovlivněné náboženstvím či národností.

mateřské funkce ženy a nikterak razantně neodmítají tezi „o větší důležitosti profese pro muže než pro ženu“. Poněkud schizofrenně tak působí současná podpora rovnoprávného charakteru socializace chlapců i dívek, zcela samozřejmý souhlas se zaměstnáním ženy a vyváženým, spravedlivým rozdělením domácích povinností mezi partnery pracujícími na plný úvazek.¹²

Také práce je v životních drahách obyvatel obcí silně zakotvena, přestože rodině významněji nekonkuruje a narozdíl od ní záviselo její hodnocení na demografických a sociálních charakteristikách respondentů. Nárůst důležitosti seberealizace v profesi a aktivního životního stylu, patrný z komparace výsledků před- a polistopadových výzkumů, se na venkově projevuje méně nápadně vedle viditelnějšího příklonu k typu hodnotových orientací založených na odpovědnosti, kázni a skromnosti [Srv. Machonin, Tuček et al. 1996].

Konflikt profesních a rodinných rolí umocňuje zpravidla péče o děti a jejich výchova. Děti v českých rodinách vždy představovaly významnou hodnotu, rodiče se s nimi do značné míry identifikují, i když omezují osobní svobodu dospělých. Ani mezi obyvateli obcí se však neprosadili zastánci rodičovského „sebeobětování se“ dětem. Především se od něho distancovaly ženy, pravděpodobně reagující na svou, často výhradní odpovědnost za děti a chod domácnosti. Inkonzistence postojů respondentů odráží komplikovanost rodičovství na pozadí střetu primární orientace na dítě a siliciho individualistického pojetí manželství. Souhlas s bezvýhradnými rodičovskými investicemi byl přece jen poněkud hlasitější v silněji religiózních obcích. V souhrnu můžeme deklarované postoje vyjádřit jako podporu připravenosti a ochoty rodičů pomáhat, existuje-li objektivní, legitimní potřeba na straně dětí.

Jakkoli je povinnost „starat se o dospělé děti“ rodičům připisována nejednoznačně, závazek solidarity dětí se starými rodiči byl formulován naprosto jasně. Vícegenerační domácnosti, v obcích značně rozšířené, integraci starých lidí do života širší rodiny umožňují.

Lze souhlasit s konstatováním, že v názorech lidí se promítá tradiční vidění rodiny a manželství (v šetření venkovských rodin dosti zřetelně), zatímco některé dílčí hodnoty přestávají být akceptovány. Současná rozkolísanost hodnotového a názorového spektra české populace je dáвана do souvislosti s celkovou rozkolísaností hodnot v transformující se společnosti. A také se specifickým způsobem utváření manželského a rodinného života a rolí mužů a žen v minulých desetiletích – v kontextu enormní zaměstnanosti žen, jejich ekonomické emancipace (která ve venkovském prostředí narážela na přísnější sociální kontrolu lokální komunity), státní podpory manželství a rodičovství, absence jiných než rodinných alternativ životní dráhy atd. Nelze pominout, že soubor tradičních hodnot venkovské populace byl ještě dříve formován kolektivizací zemědělství, procesy industriali-

¹²⁾ Souhlas s tvrzením „pro každého je nejvhodnější, když muž vydělává a žena se stará o domácnost a rodinu“, obecně rozšířený především mezi muži, je na venkově spojen s mužskou populací zřejmě ještě výrazněji. Ke klasickému patriarchálnímu schématu se spíše kloní starší lidé z déletrvajících manželství a lidé nábožensky založení. Odstup od tradiční dělby práce, pravděpodobně směrem k egalitárnímu uspořádání, vzrůstá statisticky významně v závislosti na vzdělání. Milíkov a Bohuslavice se opět zřetelně odlišily od Grygova a Přáslavic mnohem silnějším příklonem k tradiční dělbě rolí v rodině. Zejména v Grygově byl podíl zastánců tradičního modelu nižší.

zace a urbanizace [Čermáková, Maříková, Tuček 1995a, 1995b; Čermáková 1996; Křížková 1996; Maříková 1996; Šindlářová 1997].¹³

Závěr

Venkovské rodiny se snaží přizpůsobit novým společenským podmínkám především úsporným hospodařením, orientací na levnější zboží, v případě nouze využívají vlastních uložených prostředků, eventuálně půjček. Nadále se věnují domácímu hospodářství a snaží se zajistit řadu prací „v domě a kolem domu“ svépomocí. Relativně zřídka mobilizují prostředky a schopnosti v rámci podnikání. Zdá se, že posun k těmto *aktivním* strategiím zajišťujícím udržení nebo zvýšení životní úrovně je právě na venkově opravdu jen pozvolný a zřejmě nikdy nepřeváží nad strategiemi *pasivními*, které koneckonců charakterizují venkovský životní způsob a umožňují aktivně využít potenciálu venkova: půdy, zahrady, domácího zvířectva, „tradičně samozřejmější“ výpomoci rodiny a sousedů či sklonu k šetrnosti.¹⁴ Práce na přístavbách, rekonstrukcích, novostavbách navíc implicitně zahrnuje sociální prestiž. Jak vysvětluje Šindlářová [1997], povyšuje člověka mezi praco-

¹³) Pozastavme se u vlastností preferovaných v socializaci dětí, které mimo jiné pomáhají dokreslit hodnotové orientace lidí. Nejvíce žádanými vlastnostmi dětí (předpokládáme, že také obecně ceněnými lidskými vlastnostmi) byly slušnost a pracovitost, poněkud méně často samostatnost, odpovědnost, ohleduplnost vůči jiným a pravdomluvnost. Na hranici statistické významnosti byla zastoupena náboženská víra, ovšem s rozdíly mezi obcemi: v religiózním Milíkově a Bohuslavicích tvořila desetinu z celku všech vlastností, v Přáslavicích a v Grygově jen 1,5 %! Se zvyšujícím se vzděláním mírně klesá důraz kladený na slušnost, víru, případně poslušnost a naopak stoupá akcent na samostatnost, odpovědnost či průbojnost, spjatou také spíše s obyvateli Přáslavic a Grygova než s obyvateli zbývajících dvou obcí. Prosazování samostatnosti jako jednoho z rysů aktivní osobnosti je typické pro mladší věk a první fáze rodinného cyklu. Zajímavé výsledky by jistě přineslo srovnání s městskou populací. Zdá se však, že sociální vztahy, resp. sociální klima menší obce podporují spolu s vyšší mírou religiozity význam sociabilních vlastností – slušnosti, ohleduplnosti, pravdomluvnosti, tradičně pak i pracovitosti. (V České republice se prosazuje vyšší hodnocení samostatného myšlení jako vlastnosti důležité pro život, tudíž zdůrazňované i ve výchově. Výchovný „konzervativismus“ byl v mezinárodním srovnání spojen spíše se zeměmi se zřetelnou náboženskou tradicí. Můžeme ovšem uvažovat o příklonu k výchovnému konzervativismu v „religiózních regionech“ v naší, jinak dosti sekularizované zemi.) Náš výzkum ovšem nemohl přinést odpověď na otázku, jak bude současná rodina formovat hodnotový systém dětí, „zda ji ekonomické problémy transformace a ekonomické obtíže všedního dne nepřimějí k výlučnému upřednostňování hodnot materiálních na úkor hodnot duchovních“, do jaké míry bude orientovat děti na úspěch, výkon, vítězství v konkurenčním boji, nakolik jim vštípí hodnoty tolerance, solidarity a soucitu [Šindlářová 1997: 49]. K hodnotovým hierarchiím nakonec ještě poznámka: I přes vyšší míru religiozity našeho souboru patří náboženství mezi méně důležité hodnoty. Pochopitelně to neplatí bezvýhradně o starších lidech a obyvatelích Bohuslavic, u nichž se náboženství přiřadilo těsně k hodnotě rodiny a práce. (Hodnota práce se výrazněji prosazuje v Grygově a Přáslavicích.) A úplně na okraj uvedme, že i v našem výzkumu se prokázal vlažný vztah občanů k politice. Většina respondentů se o ni nestará nebo v jejich životě hraje pouze nepatrnou roli. Kromě žen zaujímali odmítavý postoj k politice častěji právě věřící.

¹⁴) „Aktivní“, resp. *ofenzivní* strategie ekonomického chování rodin jsou orientovány na zvýšení příjmů (ze současného zaměstnání, vedlejšího pracovního poměru, vykonávání příležitostných prací). „Pasivní“ či *defenzivní* strategie se zakládají na restrikci rodinných výdajů – úspornějším hospodařením, vysokým objemem domácí práce, značnou mírou saturace placených služeb vlastními zdroji [viz např. Kuchařová a Lhotská 1993, 1994].

vitě, zručné, schopné, otevírá mu prostor pro seberealizaci v činnosti s trvalými a viditelnými výsledky.

V širším „obecním“ kontextu by mělo životní situaci rodin na vesnici podpořit dobudování infrastruktury, zkvalitnění služeb a možností kulturního a sportovního využití. Bezprostřední pomoc konkrétním rodinám obec poskytuje výjimečně, především v souvislosti s realizací staveb a stavebních úprav rodinných domů. Obecní úřady jsou pocho-pitelně ve své činnosti omezeny stavem obecních rozpočtů, finančními potížemi, neuskutečněnou reformou státní správy a místní samosprávou ap.

Zajímavé bylo sledovat rozdíly mezi jednotlivými venkovskými obcemi. Zvláště těmi, které s jistou rezervou odvíjející se od parametrů výzkumu reprezentovaly obce tradiční a moderní. Ve smyslu tradicionality a modernity se obce jasně oddělily pouze v rovině názorů a postojů k manželství, rodině, k solidaritě rodinných generací. Odlišnosti v hodnocení aktuální situace rodiny, změn v životní úrovni a životním stylu, v reálně uplatňovaných životních strategiích tak jednoznačné nebyly a často sdružovaly obce bez vazby na jejich náboženskou a národnostní strukturu. V „tradičtější“ orientovaných obcích byly oproti obcím „moderním“ poněkud lépe hodnoceny změny životní situace rodin po roce 1990, zejména v oblasti bydlení a rodinných vztahů. Citelněji byl však vnímán úbytek volného času. V tradičních obcích jsou domácnosti více naturalizovány a častěji svojí produkcí pokryjí podstatnou část spotřeby. Obyvatelé moderních obcí posuzovali změny rodinné situace hůře, zřejmě na pozadí bohatěji diferencovaného komparativního rámce, rozšířeného na blízké velké město.¹⁵ Nicméně četnost přiznaného zhoršení finančních poměrů v 90. letech byla nižší než v obcích tradičních. Zdejší příklon k „moderním“ hodnotám, „modernímu“ rodinnému chování dokresluje silnější důraz na podnikavost jako předpoklad prosperity rodiny, dále i slabší odkázanost na příbuzenskou, lokální a vrstevnickou solidaritu, podmíněnou zřejmě větší uzavřeností a samostatností rodinných jednotek a objektivně nižší potřebou pomoci (viz také menší rozsah domácího hospodářství v moderních obcích, s nímž řada podpůrných aktivit na venkově souvisí). Práce zaujímá pevnější pozici mezi dominantními hodnotami a na místě přátel, výše ceněných v obcích tradičních, figuruje v hodnotových hierarchiích volný čas. V obcích tradičních je patrná vyšší prestiž rodiny a manželské instituce. Silněji se projevuje konzervativismus v názorech na uspořádání vztahů mezi pohlavími, příbuzenskou solidaritu, na výchovu dětí. Lidé přiznávají např. větší roli náboženství v socializaci. V moderních obcích naopak akcentují spíše samostatnost, odpovědnost a průbojnost.

Poznámka nakonec: Výsledky šetření byly pochopitelně shrnuty v závěrečných výzkumných zprávách a jejich upravených verzích, určených starostům obcí [Filadelfiová a Guráň 1997, Leončíkas a Škobla 1997, Sýkorová et al. 1997a, 1997b]. Byly rovněž námětem živé diskuse na mezinárodním „workshopu“, který uspořádalo bratislavské centrum pro studium rodiny v listopadu minulého roku. Další z uskutečněných kroků

¹⁵) Blízkost a dopravní dostupnost Olomouce vůči Grygovu a Přáslavicím, nikoli výjimečná migrační z města usnadňuje přenášení prvků městského životního způsobu do těchto obcí – ovlivňuje názory předávané rodině, přejímání odlišných žebříčků hodnot, podněcuje vyšší požadavky na vybavení domácností, prožívání volného času apod. [viz např. Koudelka 1989]. Naopak v případě další obce – Milíkova – je důležité uvědomit si jeho „odřezanost“, horší dopravní spojení s většími sídly, velkou vzdálenost od zdrojů pracovních příležitostí a celkovou situaci na trhu práce na Frýdecko-Místecku a Ostravsku, postižených restrukturalizací průmyslu a zaváděním útlumových programů.

v publikaci výsledků představuje kniha, jež podle editorů stojí „na pomezí mezi vědeckou analýzou a čistou beletrií“ a jejíž základ tvoří příběhy o životě sedmnácti středoevropských obcí zprostředkované pamětníky [Filadelfiová a Guráň 1997]. A co dál? Případný navazující výzkum by se měl důkladněji vyrovnat s problémem mnohosti faktorů intervenujících s různou razancí do názorů, postojů a chování jedinců a rodin a jasně identifikovat naznačenou roli sociokulturních a geografických činitelů. Ověřit tezi, že „charakter rodinného chování je slaběji ovlivněn demografickými a sociálními charakteristikami členů rodiny než kulturně a historicky podmíněným mikroklimatem obce“ a že „míra jeho přizpůsobení je tím silnější, čím je obec tradičnější a více homogenní – původem obyvatel, nábožensky, národnostně.“ [Filadelfiová a Guráň 1997: 175]. Nabízí se přitom cesta kvantitativní směřující mimo jiné k dosažení reprezentativity vzhledem k venkovské populaci České republiky nebo lépe, důsledná integrace kvantitativního a kvalitativního přístupu.

DANA SÝKOROVÁ působí na katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Zabývá se sociologií rodiny, zejména problematikou příbuzenské solidarity.

Literatura

- Andrle, A. 1995. „Vylidňování venkova v České republice 1961-1991.“ *Státní správa a samospráva* 95 1: 8-9, 28.
- Bartoňová, D. 1996. „Regionální difference sociálně demografických znaků obyvatelstva.“ Pp. 127-154 in *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, ed. by M. Hampl et al. Praha: DemoArt pro Přírodovědeckou fakultu UK.
- Čermáková, M. 1996. „Rodina a zaměstnané ženy I.“ *Data & Fakta*, č. 1. Praha: SoÚ AV ČR.
- Čermáková, M., H. Maříková, M. Tuček 1995a. „Role mužů a žen v rodině a ve společnosti I.“ *Data & Fakta*, č. 5. Praha: SoÚ AV ČR.
- Čermáková, M., H. Maříková, M. Tuček 1995b. „Role mužů a žen v rodině a ve společnosti II.“ *Data & Fakta*, č. 6. Praha: SoÚ AV ČR.
- Filadelfiová, J., P. Guráň, A. Ritomský 1994. „Sociálna diferenciácia rodín v jej lokálnych súvislostiach.“ Závěrečná správa za prvú čiastkovú úlohu. Bratislava: BICFS.
- Filadelfiová, J., P. Guráň, A. Ritomský 1996. *Atlas obcí Slovenska podľa rodinných a demografických charakteristik*. Bratislava: BICFS.
- Filadelfiová, J., P. Guráň 1997. „Rodina a obec v strednej Európe.“ Závěrečná správa. Bratislava: BICFS.
- Koudelka, F. 1989. „Rodina a bydlení na vesnici.“ Výzkumná zpráva. Brno: Drutis.
- Křížková, A. 1996. „Rozporuplný pohled veřejnosti na současnou rodinu.“ *Data & Fakta*, č. 9. Praha: SoÚ AV ČR.
- Kuchařová, V., V. Lhotská 1993. *Strategie ekonomického chování vybraných typů rodin*. Praha: VÚPSV.
- Kuchařová, V., V. Lhotská 1994. *Diferenciace ekonomického chování vybraných typů rodin*. Praha: VÚPSV.
- Leončikas, T., D. Škobla 1997. *Rodina a obec v strednej Európe: Hodnotové systémy a rodinné správanie na poľskom vidieku*. Warszawa: Graduate School to Social Research.
- Loučková, I. 1997. „Výsledky aplikace metody LINDA.“ Pp. 21-36 in *Rodina a obec ve střední Evropě. Závěrečná výzkumná zpráva*, ed. by D. Sýkorová et al. Olomouc: Katedra sociologie a andragogiky FF UP.

- Machonin, P., M. Tuček et al. 1996. *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Maříková, H. 1996. „Rodina a zaměstnané ženy II.“ *Data & Fakta*, č. 2. Praha: SoÚ AV ČR.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1991. *Česká republika*. 1993. Praha: ČSÚ.
- Slepička, A. 1989. *Přeměny venkova (venkov našeho věku)*. Praha: Svoboda.
- Schmeidler, K. 1995. „Poznámky k obnově venkova.“ *Státní správa a samospráva S'95* 26: I-VIII (příloha).
- Sýkorová, D. et al. 1997a. „Rodina a obec ve střední Evropě.“ Závěrečná výzkumná zpráva. Olomouc: Katedra sociologie a andragogiky FF UP.
- Sýkorová, D. et al. 1997b. „Rodina a obec ve střední Evropě.“ Závěrečná výzkumná zpráva (zkrácená verze pro obecní úřady v Bohuslavicích, Grygově, Milíkově a Přáslavicích). Olomouc: Katedra sociologie a andragogiky FF UP.
- Szomolányiová, S. 1994. „Sociálne a politické premeny Slovenska na začiatku 90. rokov a scenár zmien.“ In *Spoločnosť-Ekonomika-Veda a technika*, ed. by L. Falt'an. Bratislava.
- Šindlářová, J. 1997. *Sociologie venkova a zemědělství. Úvod do problematiky*. Brno: Mendelova zemědělská a lesnická univerzita.
- Změny v hodnotových systémech venkovské populace 1978*. Sborník z konference v Alšovicích. Praha: ČSSS.

Pražská kulturní zařízení

GABRIEL TKÁČ*

Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Prague's Cultural Facilities

Abstract: The capital city of the Czech Republic has opened a new chapter in its development since the Velvet Revolution of 1989. Prague's cultural facilities – cinemas, museums, libraries, galleries, theatres etc. – have been influenced by market mechanisms. A new structure of cultural infrastructure in the spatial context of Prague has been created. We can identify three basic areas of specific cultural supply in Prague. The first is the centre of Prague with its dominant concentration of culture. The highly centralised pattern is caused by many factors (concentration of people, foreign visitors, historical image, good accessibility etc.). The second area is the inner city of Prague and the zone of housing estates, where there has been a very apparent decrease in the number of cultural facilities. The third cultural area is the outer reaches of Prague. Some boroughs in this area have no cultural infrastructure.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 2: 219-231)

Hlavní město ČR Praha vstoupilo po pádu komunistického režimu do situace, jejíž základní charakteristikou je vysoká dynamičnost podmínek veškerých aktivit i samotných cílů celé společnosti. Česká společnost a s ní i Praha se ocitla v prostředí tržní ekonomiky. Tato radikální změna je dnes viditelná ve všech oblastech a sférách života města. Vedle ekonomické, politické a sociální je to právě pro Prahu významná sféra kulturní. Týká se jak hodnot obsažených v atmosféře města, jejím nezaměnitelném *geniu loci*, který je tak lákavý pro turisty i podnikatele z celé Evropy i světa, tak i hodnot materiální povahy (kulturně-historické památky – jen v Pražské památkové rezervaci jich je bezmála na 1200, esteticky působící jednotlivosti – vzpomeňme jen tolik diskutovaný „Tančící dům“). Týká se však také hodnot předávaných v mnohočetných kulturních zařízeních a při rozličných kulturních akcích. A právě situace kulturních zařízení v pohledu spíše geografickém je obsahem tohoto příspěvku.

Kulturní zařízení města

Kulturní zařízení plní jednu ze základních městotvorných funkcí. Spolupodílejí se na celkovém image města – často právě jejich mnohočetnost v člověku navozuje pocit kulturního města-centra. Přijmeme-li za své myšlenku „město jako kulturní fenomén“, tak by bez těchto zařízení, jako části celkové kultury, město nebylo městem. Kulturní zařízení také patří svým charakterem mezi důležité typy občanského vybavení. Působí jako jeden ze zprostředkovatelů, který lidem umožňuje přístup ke kultuře a jejím hodnotám, k ověření svých vlastních hodnot a přijetí nových.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Gabriel Tkáč, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2, tel. (02) 21 95 22 87 či (02) 21 95 22 26 (sekretariát), fax (02) 29 60 25, e-mail tkacgt@mail.natur.cuni.cz, gt-kac@post.cz, <http://www.natur.cuni.cz/~tkacgt>, ev. Nezvalova 22, 412 01 Litoměřice.

Ve společnosti s tržním hospodářstvím se můžeme setkat s trojím základním typem vlastnictví kulturních zařízení. Jsou to kulturní zařízení v soukromém vlastnictví, kulturní zařízení v majetku obce a města a státní kulturní zařízení.

Kulturní zařízení soukromého charakteru fungují jako ostatní podnikatelské aktivity, kdy se majitel snaží o co největší zisk. Výjimkou jsou soukromé neziskové organizace (nadace, fondy). Fakt, který vyplývá ze vztahu tržní aktivity – nadstandardní služba (nebo také zbytná lidská potřeba) je příčinou častých existenčních nesnází, které mohou někdy vyústit v jejich likvidaci. Nabídka kulturních akcí (repertoáru) je v přímém vztahu k poptávce společnosti; tento typ kulturních zařízení je proto velice flexibilní a rychle reaguje na změny kulturních hodnot ve společnosti.

Naproti tomu druhý typ – obecní, městská a státní kulturní zařízení – odvíjí svou činnost od podpory systémem účelových dotací (nelze je tedy použít s jiným záměrem) a určenými podíly z rozpočtů měst a obcí. Tyto prostředky jsou zahrnuty v příslušném rozpočtu pod kapitolou „Kultura“, jejíž číslo je většinou 716. Zpětné příjmy z provozování těchto zařízení jsou v porovnání s náklady často zanedbatelné. Obecní a městská kulturní zařízení provozují příslušné orgány státní správy a samosprávy či je jejich provoz zajišťován neziskovými, veřejně prospěšnými organizacemi působícími na poli kultury. Často bývají v daném území jedinými kulturními aktivitami. Mezi nejznámější patří bezesporu bývalé obvodní kulturní domy. Státní kulturní zařízení jsou spravována odborníky, kteří jsou do svých funkcí jmenováni přímo státem. Jsou to kulturní zařízení, jejichž repertoár nemusí být nutně určován momentální kulturní poptávkou ve společnosti; většinou je zaměřen na nejnáročnější kulturní aktivity, nejreprezentativnější kulturu s nejvyššími uměleckými ambicemi. Objekty, v kterých jsou umístěna, patří často ke kulturně-historickým památkám.

Důležitým aspektem problematiky kulturních zařízení je existence určitých, právně vymezených forem provozování (nejen) kulturních zařízení. Mezi důležité formy je tak potom možné zařadit: společnosti s ručením omezeným, akciové společnosti, nadace, fondy, příspěvkové a rozpočtové organizace, neziskové a veřejně prospěšné organizace. Významné jsou v tomto směru příspěvkové a rozpočtové organizace. Ty totiž v současné době ještě často dominují mezi formami provozování kulturních zařízení. Příspěvkové a rozpočtové organizace se od sebe liší v jedné podstatné věci – v charakteru hospodaření se svými finančními prostředky. Rozpočtová organizace hospodáří pouze s pevně určeným rozpočtem finančních prostředků od svého zřizovatele. Příspěvková organizace naproti tomu požívá určité svobody – její hospodaření není striktně omezeno výší rozpočtu, ale je ovlivněno velikostí příspěvku od svého zřizovatele.

Každé kulturní zařízení slouží vždy určitému teritoriálnímu okruhu návštěvníků na základě jejich vlastní volby. Rozsáhlost přirozeně ohraničeného teritoria ovlivňují vedle ekonomických aspektů, korespondujících s ostatními službami (dostupnost, funkční charakter a rozsah repertoáru, náklady na vstupné) také neekonomické a netržní aspekty (tradice, móda, prestiž, podpora ze strany zastupitelstva). Toto teritorium vlivu kulturního zařízení lze vymezit jako funkčně integrovaný prostor, v jehož hranicích je využití tohoto zařízení relativně uzavřeno. Jinak řečeno jde o uzavřenost „regionálních“ vztahů, tedy vztahů mezi regionálním jádrem (kulturním zařízením) a jeho zázemím [Maříková, Balek 1988].

Kulturní nabídka a poptávka po kultuře

Charakterizovat v úplnosti *nabídku* nejčastějších druhů kulturních zařízení (kina, divadla, muzea, galerie, knihovny a kulturní domy) v současné Praze je možné jen s připuštěním určité hranice nepřesnosti. Je to způsobeno trvajícím nedostatkem relevantních statistických dat. Jedná se především o informace o zařízeních na soukromé bázi, které se vyznačují vysokou dynamikou vzniku a zániku a není u nich ani patrný zájem o statistické zachycení v oficiálních publikacích (např. soukromé galerie, hudební kluby). Nejlépe jsou proto tradičně podchycena ta zařízení, která jsou nějakým způsobem napojena na státní či městské dotace.

Tabulka 1. Počet vybraných kulturních zařízení ve vybraných městských částech Prahy v roce 1996

Městská část	Kina	Divadla	Galerie*	Muzea	Knihovny
Praha 1	9	21	103	17	5
Praha 2	3	3	17	5	3
Praha 3	1	2	3	1	6
Praha 4	4	1	5	-	11
Praha 5	1	1	6	1	5
Praha 6	4	2	6	2	6
Praha 7	1**	1	7	2	2
Praha 8	1	4	5	1	5
Praha 9	-	1	1	-	2
Praha 10	3	1	1	-	7
Praha 11	1	-	2	-	2
Praha 12	1	-	1	-	1
Praha 13	-	-	1	-	2
Praha 14	1	-	-	-	2
Praha 15	-	-	-	-	1
Celkem	30	37	158	29	60
Celkem Praha	35	37	161	30	97

Pramen: Městská statistická správa v hl. m. Praze, vlastní empirické šetření

*) Počet galerií je vztažen k roku 1994

**) Patří sem i letní kino na Výstavišti

Jednoduchý přehled o základních druzích pražských kulturních zařízení by měla podat tabulka 1. Je v ní obsaženo 5 základních reprezentativních typů kulturních zařízení. Data jsou zde uvedena za vybrané městské části a odpovídají stavu v roce 1996. V Praze bylo v provozu 35 kin, 37 divadel, 30 muzeí a 97 knihoven. Počet galerií (161) je z důvodu neexistence a obtížnosti získání aktuálních dat vztažen k roku 1994. Jejich počet však nebude o mnoho rozdílnější – je totiž specifický téměř stoprocentním podílem soukromých galerií, jejichž nabídka z rozličných důvodů (poptávka, kapacity nájemních prostor) již výrazně nestoupá. Například mezi lety 1990-1992 vzniklo v Praze 1 asi 68 nových galerií [Tkáč 1994], kdežto mezi lety 1992-1994 to bylo již jen 33. Ukázka změny počtu ostatních vybraných kulturních zařízení v následující tabulce 2 dokresluje stav v Praze k roku 1996.

V ostatních městských částech jsou počty kulturních zařízení velice nízké a vesměs jediným zástupcem kultury jsou zde veřejné knihovny.

Tabulka 2. Změna počtu vybraných kulturních zařízení v Praze mezi lety 1992-1996

Rok	Kina	Divadla	Muzea	Knihovny
1992	51	26	35	103
1996	35	37	30	97
Změna	-16	+11	-5	-6

Pramen: ČSÚ, Městská statistická správa hl. m. Prahy, vlastní empirické šetření

Nejvíce a nejrychleji ovšem vznikají a zanikají v tabulce neuvedená soukromá kulturní zařízení – mládežnické kluby, diskotéky apod. Nabídka je v tomto směru dnes v Praze opravdu více než bohatá a vytváří silné konkurenční prostředí. Zdroje informací o jejich počtech jsou velmi omezené. Jsou to například vydávaná periodika o kulturní nabídce – *Přehled kulturních pořadů v Praze* a *Kultura v Praze* či selektivní informace v turistických publikacích. Zvláštní místo zde zaujímají data o podnikání v kultuře, která mohou poskytnout příslušné živnostenské úřady. Identifikovat tato kulturní zařízení v prostoru města, jejich počty a návštěvnost je již však nad rámec tohoto příspěvku.

Druhou důležitou otázkou, která se týká problematiky pražských kulturních zařízení, je pokus o objektivní charakteristiku *poptávky* po kulturních zařízeních (struktura, velikost). V současnosti je nalezení správné odpovědi dosti problematické. Centrálně řízená šetření jsou již minulostí. Proto se dnes k tomuto účelu používají buď ještě trvající šetření v samotných zařízeních (ovšem v omezené míře), nebo rozličné veřejné průzkumy a na kulturní život zaměřená šetření.

Poptávku je možné nejjednodušeji vyjádřit prostřednictvím skutečné návštěvnosti kulturního zařízení [(počet návštěvníků/počet míst)*100]. Ta se například u mimocentrálních kin pohybuje v rozmezí 20-30 % využitelné kapacity, v centrálních premiérových kinech diferencovaně v rozmezí 30-70 %. Návštěvnost divadel činí zhruba 75 %. Divadla tak patří mezi relativně dobře využitá z hlediska kapacity. Je to způsobeno mimo jiné specifikou divadla. Kino do jisté míry nahrazuje televize a video, návštěva divadla je chápána i jako společenská událost. Návštěvnost v ostatních uvedených kulturních zařízeních (muzea, galerie a knihovny) je možné sledovat přes absolutní počty návštěvníků a vypůjčených knih či tato data vztáhnout k počtu obyvatel relevantní územní jednotky. Data za posledních 7 let jsou však často sporná – různé publikace uvádějí rozličné údaje. Proto je zde nebudeme prezentovat.

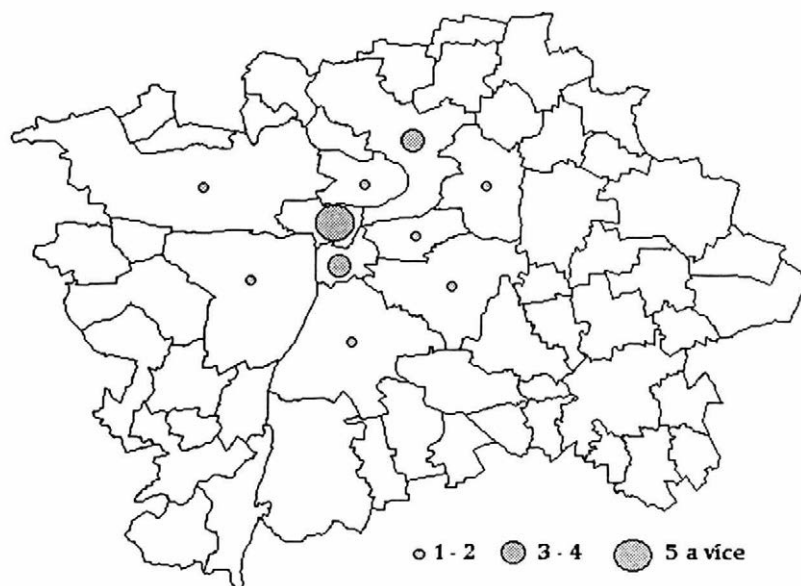
Se studiem problematiky návštěvnosti kulturních zařízení (samozřejmě nejen tím) se setkáme v sociologii a kulturologii. Analýzy se vesměs snaží objasnit otázky, z jakých věkových skupin se návštěvníci rekrutují, z jaké sociální skupiny pocházejí, jsou-li to trvalí obyvatelé Prahy či její návštěvníci (domácí, zahraniční) a podobně. Otázky prostorových aspektů kultury ve městě, z jakých částí města a kam za kulturou dojíždějí obyvatelé města, identifikace městských kulturních a turistických center a další podobné otázky by měly stát v zorném poli kulturní geografie města.

Prostorové aspekty kulturní nabídky

Současná nabídka kulturních zařízení v Praze se vyznačuje silnou diferenciací svého umístění v prostoru města. Především je zřetelná polarizace centrum-periferie. Prostorový kontext města se tak významně promítá do velikosti, charakteru, návštěvnosti a samotné

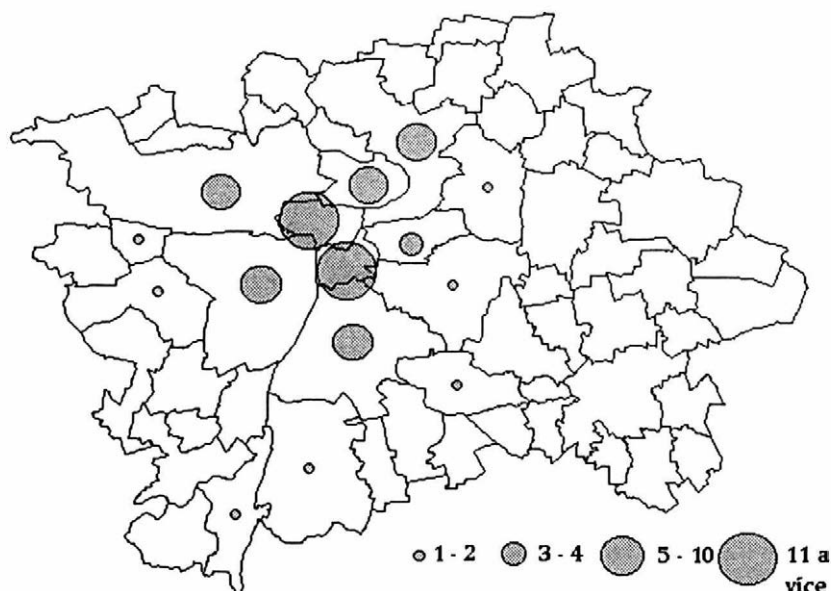
lokalizace kulturních zařízení. Prostorový kontext je zejména patrný v identifikaci rozličných „kulturních prostředí“, center a subcenter kulturního života určitého města.

Obrázek 1. Počet pražských divadel za jednotlivé městské části v roce 1996

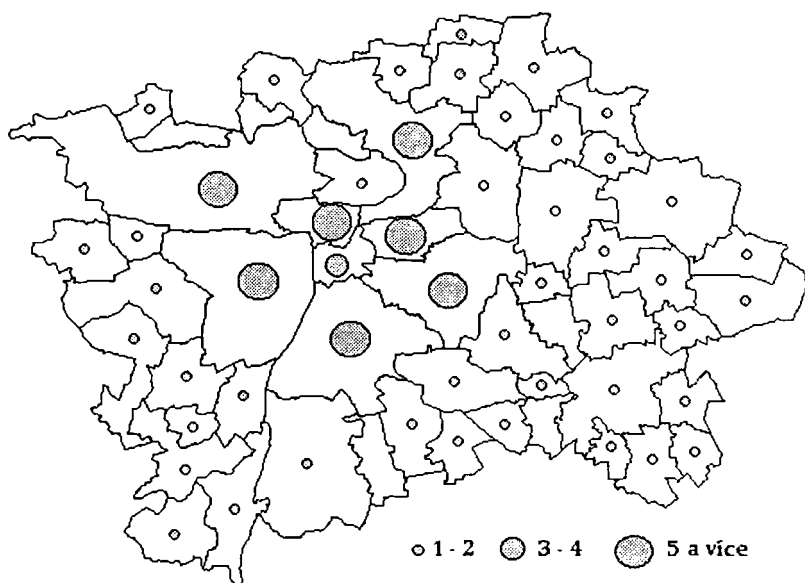
Pramen: ČSÚ, vlastní šetření

Obrázek 2. Počet pražských galerií za jednotlivé městské části v roce 1996

Pramen: ČSÚ, vlastní šetření

Obrázek 3. Počet pražských knihoven za jednotlivé městské části v roce 1996

Pramen: ČSÚ, vlastní šetření

Podíváme-li se na obrázky 1, 2 a 3, které formou kartodiagramu zachycují na příkladu divadel, galerií a knihoven jejich prostorové rozložení v rámci městských částí Prahy, je na první pohled zřetelná zmíněná prostorová diferenciaci. Velice bohatá nabídka kulturního vyžití v centrálních částech města (Praha 1 a část Prahy 2), relativně dobrá nabídka v městských částech Praha 3-Praha 15 a nedostatečná ve zbývajících. Jak ukazuje tabulka 3, nejzřetelnější jsou v případě vysoké koncentrace v Praze 1 a 2 – galerie (dohromady 74,6 %), muzea (73,4 %) a divadla (64,9 %).

Zastoupení kin v Praze 1 a Praze 2 (34,3 %) je již v rámci celého města menší, přesto centrum města plní hlavní funkci v nabídce kin. Jejich dominance oproti divadlům, galeriím a muzeím v kontextu celého města již ale není tak zřetelná. Nejrovnoměrněji jsou však v prostoru města lokalizovány knihovny. Patří stále mezi základní kulturní zařízení (jsou prakticky v každé městské části). Jejich rozmístění je určeno netržními faktory a provoz je zajištěn z rozpočtu Magistrátu a městských částí.

Jak je zřejmé z výše uvedené charakteristiky, v Praze dnes existuje *jedno hlavní centrum kultury* – Praha 1. K ní v rámci Pražské památkové rezervace (PPR) přistupuje část Prahy 2. PPR je proto možné ztotožnit s centrem pražského kulturního života. Od tohoto centra se vzrůstající vzdáleností klesá počet kulturních zařízení. V úbytku je možné nalézt dva relativně nekontinuální přechody. Jsou způsobeny použitými územními jednotkami města, za které sledujeme počet zařízení (městské části). Vznikají tak určité pomyslné „prostorové prstence“ kolem centra města. Pokud bychom nebrali v potaz městské části nebo sledovali data za menší územní jednotky (urbanistické obvody, katastry), zmíněná nekontinualita by již nebyla tak patrná či se vůbec neprojevila. Existující prstence jsou:

I. prstenec, který se částečně kryje s tzv. *vnitřním* městem Prahy [např. Hrůza 1994];

2. prstenec, který obsahuje území tzv. *vnějšího* města Prahy a okrajovou, *periferní* část.

Uvedené oblasti lze tedy v jistém smyslu chápat jako možný pohled na typologii prostředí města, založené na stávající existenci nejčastějších druhů kulturních zařízení. V tomto případě se jedná o zonální druh prostorové struktury. Následující kapitoly příspěvku se věnují charakterizování a analyzování uvedených oblastí. Jinou možností je pokus o identifikaci jednotlivých center a subcenter kulturní nabídky podle zvolených ukazatelů (spádovost, druh a počet kulturních zařízení, návštěvnost, velikost obslužného území apod.). Jedná se tedy o hierarchický druh prostorové struktury.

Tabulka 3. Podíl zastoupení vybraných kulturních zařízení v Praze 1-Praze 15 z hlediska celé Prahy v roce 1996 (v %)

Městská část	Kina	Divadla	Galerie*	Muzea	Knihovny
Praha 1	25,7	56,8	64,0	56,7	5,2
Praha 2	8,6	8,1	10,6	16,7	3,1
Praha 3	2,9	5,4	1,9	3,3	6,2
Praha 4	11,4	2,7	3,1	0	11,3
Praha 5	2,9	2,7	3,7	3,3	5,2
Praha 6	11,4	5,4	3,7	6,7	6,2
Praha 7	2,9	2,7	4,3	6,7	2,1
Praha 8	2,9	10,8	3,1	3,3	5,2
Praha 9	0	2,7	0,6	0	2,1
Praha 10	8,6	2,7	0,6	0	7,2
celkem P1-P10	77,3	100	95,6	96,7	53,8
Praha 11	2,9	0	1,2	0	2,1
Praha 12	2,9	0	0,6	0	1
Praha 13	0	0	0,6	0	2,1
Praha 14	2,9	0	0	0	2,1
Praha 15	0	0	0	0	1
celkem P11-P15	8,7	0	2,4	0	8,3
celkem P1-P15	86	100	98	96,7	62,1

Pramen: Výpočet z tabulky 1

*) údaje za rok 1994

Kultura v centrální části Prahy

Současné centrum Prahy je velice specifickou částí města s vlastní nezaměnitelnou atmosférou. Plní mnoho městských i celostátních funkcí. Na jeho území se dnes nacházejí nejvýznamnější společenské instituce a aktivity. Je místem, které přitahuje pozornost mnoha podnikatelů, firem i turistických návštěvníků.

O centrum Prahy vzrostl po roce 1989 ještě více zájem ze strany tzv. turisticko-kulturního „průmyslu“. Historické centrum je dnes základem masové turistiky. Právě množství kulturně-historických památek dalo za vznik PPR, která zahrnuje zhruba 1,7 % [dle Magistrát... 1996] z celkové rozlohy města. Díky její výhodné poloze, dobré dopravní dostupnosti, atraktivitě pro rozvíjející se sektor služeb a následného množství pracovních příležitostí v ní pracuje zhruba 210 tisíc lidí (30 % všech ekonomicky aktivních v Praze) [dle Magistrát... 1996]. Denně ji navíc navštíví asi 500 tisíc návštěvníků [dle Magistrát... 1996]. Z těchto faktů vyplývá, že je toto nevelké území silně zatíženo a vliv

na kulturu (pozitivní i negativní) je proto více než patrný. Je zde dostatečně silná poptávka po kulturních zařízeních a nejrůznějších kulturních aktivitách. Především v centru dochází k nejviditelnějšímu rozvoji kultury, obohacování o nové hodnoty a k verifikaci vlastních hodnot. Negativním vlivem je naproti tomu přílišná přeplněnost veřejných prostranství, zatížení kulturně-historických památek značnou návštěvností (např. Pražský hrad), přeplněnost turistických atrakcí apod. Negativní dopad je viditelný i na životním prostředí centra města (pro obyvatele i návštěvníky).

Centrální část města je tvořena především městskou částí Praha 1. Ta je místem, kde jsou nejvíce koncentrovány obslužné aktivity včetně kulturních zařízení. Příčiny lze mimo jiné hledat v:

- charakteru území – obecně centrum města nejvíce soustřeďuje většinu významných obslužných aktivit (díky dobré dostupnosti z ostatních částí města);
- image dobře zachovalého historického města přitahuje návštěvníky z domova i ze zahraničí (tj. poptávku po službách);
- neustálá propagace tohoto místa;
- množství pracovních příležitostí; důsledkem je to, že mnoho lidí právě zde také realizuje svoji poptávku po službách (místo práce je často i místem nákupů, společenských kontaktů, kulturního využití);
- prestiži místa; Praha 1 se stala velice prestižní adresou pro sídlo firem a částečně i pro bydlení (např. vlivem procesu gentrifikace).

V Praze 1 lze podle nabídky kulturních zařízení identifikovat v zásadě tři charakteristické oblasti. Odlišnosti lze nalézt také v charakteru fyzickém (uliční síť, využití budov) a duchovním (atmosféra místa, tradice). Jsou to následující oblasti:

1) *Nové Město*. Na tomto území obchodního a administrativního centra Prahy (Central business district – CBD – je ztotožněn s Václavským náměstím, ulicí Na příkopě a jejich okolím) se dnes koncentruje většina kin Prahy 1. Jsou to většinou premiérová kina, nejznámější a nejnavštěvovanější v celé Praze. Na Novém Městě se také nachází skvost českých divadel – Národní divadlo. Z významných kulturních zařízení je nutno zahrnout i Národní muzeum a společenské centrum Žofín (Slovanský ostrov).

2) *Staré Město a Josefov*. Území nejstarší části historického města je typické koncentrací soukromých uměleckých galerií a divadel. Charakter turistického centra celé Prahy silně ovlivňuje druh aktivit na tomto území. Četné jsou proto pro turistické návštěvníky atraktivní kulturní aktivity (koncerty, výstavy apod.) a restaurace. Mezi nejvýznamnější kulturní zařízení patří například Stavovské divadlo, Rudolfinum a Dům U kamenného zvonu. Dané území je skutečným kulturním a historickým centrem celé Prahy.

3) *Malá Strana a Hradčany*. Dominantním prvkem je bezesporu Pražský hrad a v menší míře Malostranské náměstí. Stávající kulturní nabídka je Pražským hradem silně ovlivněna a je charakteristická uměleckými galeriemi a muzei v rámci komplexu této kulturně-historické památky. Okolí Karlova mostu (Kampa) je dnes ve velké míře využito spíše pro komerční turistické aktivity (pouliční prodej suvenýrů) než pro skutečnou kulturní nabídku (existující je tvořena koncertními sály v historických palácích).

Druhá část pražského centra je tvořena Prahou 2. Toto pokračování Nového Města v sobě nekoncentruje kulturní aktivity již v tak velké míře. Přesto je dnes neoddělitelnou součástí kulturního centra Prahy. Mezi nejznámější oblasti patří náměstí Míru (Vinohradské divadlo, Národní dům na Vinohradech) a národní kulturní památka Vyšehrad. V budoucnu by se určitým kulturním centrem mohla stát Novoměstská radnice.

Kultura ve vnitřním městě

Jak bylo naznačeno, vybavenost kulturními zařízeními se za jednotlivé městské části směrem od pražského centra zmenšuje. Každá sousedící městská část vnitřního města (Praha 3-Praha 10 spolu se sídlišti) zaznamenává oproti množství kulturních zařízení v centru města značný úbytek, jehož velikost je diferencována podle druhu kulturního zařízení. Následující údaje jej vyjadřují v procentech (centrum = 100 %). Nejpatrnější je zejména u galerií (v průměru na pouhých 3 % z celkového počtu galerií v centru města), muzeí (7 %) a divadel (10 %). Menší je úbytek počtu kin (20 %). Výskyt knihoven naproti tomu zůstává na stejné úrovni, či dokonce stoupá (počet knihoven je ve vztahu k počtu obyvatel té které městské části). Charakter kulturní nabídky vnitřního města vytváří navržený prostorový prstenec kolem centrální části Prahy. Pro něj je příznačná existence zhruba všech druhů kulturních zařízení, ovšem vždy po jednom v každé městské části (viz tabulku 1). Nezachycení počtu klubových zařízení s kulturním obsahem je zapříčiněno nedostatkem příslušných dat. Je ale zcela jisté, že dnes v každé městské části vznikají a existují soukromé hudební kluby a diskotéky, často spojené s restauračním zařízením. Naproti obdobným zařízením v centru Prahy jsou zaměřeny především na pražskou mládež, a nikoli turisty.

Mimo vybrané druhy kulturních zařízení se ve vnitřním městě Prahy setkáme s bývalými obvodními *kulturními domy* (KD) a menšími kulturními středisky (KS), které významnou měrou doplňují spektrum kulturní nabídky. Stávající KD se staly ještě více univerzálnějšími. Díky tomu je můžeme označit za určitá „centra“ kulturního života prostoru vnitřního města.

Ve vnitřním městě je situace KD velmi rozličná. KD byl buď zcela zrušen (Praha 1, Praha 12, KD Cíl na Praze 10), rozpadl se na jednotlivé právní subjekty, které jsou pronajímány městskou částí na základě konkursu (Praha 4), městskou částí je pronajat určitému tržnímu subjektu s případnou podporou ze strany městské části (Praha 8, Praha 9, Praha 14). Nebo jeho existence jako celku trvá ve formě příspěvkové organizace (Praha 5, Praha 6, Praha 7, Praha 10, Praha 15).

Centralizovaná kulturní nabídka mnoha druhů kulturního využití v KD má v současnosti pozitivní a negativní stránky. Pozitivní je jejich víceúčelový charakter, který je v jistém smyslu v souladu s celosvětovým trendem polyfunkčních kulturních zařízení. V mimocentrálních částech města plní KD funkci univerzálního kulturního zařízení. Právě doplňkové služby do jisté míry vyrovnávají záporné výsledky hospodaření. Velikost a mnohoobsažnost KD je ale paradoxně na druhé straně právě jednou z příčin jejich nedobré situace. Chceme-li charakterizovat nejzávažnější důvody problémů KD a potažmo i ostatních kulturních zařízení, je možné uvést tyto:

- finanční neúnosnost pro provozovatele i majitele prostor;
- nevhodná struktura kulturní nabídky;
- nevýhodné umístění mimo centrum kulturní poptávky v Praze;
- všeobecný trend poklesu návštěvnosti;

- restituce, při kterých nový majitel objektu nemá zájem na dalším provozování kulturního zařízení či po provozovateli požaduje příliš velké finanční částky za pronájem prostor;
- malá snaha o podporu či nezájem ze strany příslušných zastupitelských úřadů - tento fakt souvisí s nerozvinutou efektivní kulturní politikou města; kultura se stává až příliš často okrajovou záležitostí.

Pro dokreslení stavu KD v roce 1996 ve vnitřním městě je uveden následující přehled [Tkáč 1996]:

- v Praze 3 působí Kulturní a vzdělávací středisko TROJKA. Mimo ně je to ještě univerzálně laděná Kulturní a výstavní síň Atrium;
- do roku 1992 v Praze 4 existoval obvodní KD. Ten se poté rozpadl na 9 samostatných kulturních středisek. Nejvýznamnějším kulturním zařízením je dnes v Praze 4 Kulturní centrum Novodvorská. KC Novodvorská i ostatní střediska jsou umístěna na okraji městské části. Výjimku tvoří Palác kultury (zřizovaný Magistrátem) se stále nejasněnou využitelností;
- v Praze 5 působí KD Homolka a Dům kultury kovoprůmyslu;
- v Praze 6 působí KS Delta a KD Kaštan, zřizovaný v rámci sdružení kulturních zařízení Prahy 6 Spektrum K (kam patří ještě Dejvické divadlo). Důležitou oblastí pro kulturu je však i sportovní areál na Strahově (koncerty);
- v Praze 7 je nejvýznamnějším kulturním zařízením obvodní KD Vltavská. K němu přistupuje areál Výstaviště, který má celoměstský a celostátní význam;
- v Praze 8 působí obvodní KD Ládví, KS Severka a KD Krakov. Do budoucna se počítá s vybudováním určitého kulturního centra v libeňském zámku;
- v Praze 9 z bývalého obvodního KD zůstal KS Gong;
- v Praze 10 byl zrušen KD Cíl. Zůstal KD Eden.

Vlastní charakteristickou situaci kulturní nabídky v rámci vnitřního města a na hranici s vnějším městem dnes v Praze vykazují velké obytné soubory panelových domů – *sídlišť*. Uniformita a stereotypnost prostředí sídliště není zřejmě tím nejlepším podnětem pro bohatý kulturní život a s ním související kulturní nabídku. Z toho také pramení nevelká realizace kulturních potřeb v místě bydliště [Musil 1985] – např. Prosek, Letňany, Stodůlky, Černý Most a Jižní Město. Do budoucna je proto nezbytně nutné pokusit se oživit a ozvláštnit prostor sídlišť – zatraktivnit je nejen pro obyvatele, ale i pro podnikatele v kulturní sféře (velká potenciální poptávka, kdy zhruba 30 % obyvatel Prahy žije právě na sídlištích, je toho pádným důvodem).

Přítomnost kulturních zařízení na sídlištích je ve velké míře ovlivněna minulým socialistickým obdobím, které bylo charakteristické výstavbou kulturních domů s velkou kapacitou. Snahou bylo „obsloužit“ co největší počet obyvatel. Jiří Musil [1985: 135] uvádí, že „nejlépe byla (jsou) kulturními zařízeními tohoto druhu vybavena sídliště nejstarší a déle obydlená sídliště nejmladší generace“. Nedostatek kulturních zařízení na sídlištích střední generace souvisí s obdobím kritiky výstavby nedostatečně využitých, často i pompézních a drahých kulturních domů.

Současný fenomén sídliště je nejlépe charakterizován největším pražským sídlištěm Jižní Město v rámci městské části Praha 11. Toto relativně mladé sídliště disponuje třemi KD, zřizovanými zastupitelským úřadem – KD Opatov, Chodovská vodní tvrz a

Dětský klub Sluníčko. Důležité místo hraje bývalé kino Galaxie, v jehož prostorách bylo uvedeno do provozu tzv. multikino Galaxie. Tento nový fenomén obsahuje 8 promítacích sálů – to znamená, že divák není omezen pouze jedním představením, ale může si podle svého zájmu vybrat. Multikino již od svého otevření zaznamenalo vysokou návštěvnost z celé Prahy. Možnost vzniku významného kulturního centra celoměstského významu je proto reálná.

KD na Jižním Městě vykazují nízkou návštěvnost. Obyvatelé sídliště stále spíše využívají možnosti dobré dostupnosti centra Prahy. Navštěvují centrum Prahy nejen kvůli bohatšímu a různorodějšímu kulturnímu programu, ale všeobecně kvůli příjemnějšímu a atraktivnějšímu prostředí. Nemalá část obyvatel sídliště ovšem nenavštěvuje jakékoliv kulturní zařízení. Orientace na televizní programy a video je proto dalším charakteristickým rysem pražských sídlišť.

Kultura v okrajových částech města

Zbývající a prostorově největší část města Prahy (vnější město a periferie) vytváří další oblast se svojí charakteristickou kulturní nabídkou. Ta je především typická velice nízkým počtem sledovaných zařízení a také nízkým počtem obyvatel. V některých městských částech chybí jakékoliv kulturní zařízení. Jedná se o Prahu-Křeslice, Libuš, Lysolaje a Nebušice (patří sem také Dolní Měcholupy s dojíždějící knihovnou). Výjimkou v tomto území je sídliště v Praze 12, na kterém působí KS Pisková.

Základním typem kulturního zařízení je v okrajových částech Prahy veřejná knihovna. Jejich existence je plně závislá na rozpočtech městských částí. Snaha o udržení knihoven jako často jediného kulturního zařízení bude v budoucnu nezbytnou součástí budoucí kulturní politiky Magistrátu. Druhým relativně nejčastějším druhem kulturního zařízení jsou kina. Jejich působnost je pouze lokálního rozměru. Návštěvnost je nízká a prostředky z ní získané nemohou pokrýt provozní náklady. Některá kina jsou přesto významná a plní funkci určitých kulturních center i pro své blízké okolí (např. kino v Praze-Horních Počernicích a Praze-Klánovicích).

Existence muzeí a galerií je výjimečná (Letecké muzeum v Praze-Kbelích). Galerie jsou zřizovány státem (Zámek Zbraslav) či hl. m. Prahou (Trojský zámek). Soukromé galerie existují v Praze 13, Praze-Klánovicích, Řepích a Újezdu nad Lesy. Speciálním kulturním zařízením stojícím mimo obvyklou kulturní nabídku je Zoologická zahrada v Troji.

Z uvedených faktů jasně vyplývá, že kulturní nabídka se v okrajových částech Prahy odvíjí hlavně od aktivního přístupu a možností zastupitelských úřadů než od soukromých subjektů. Patrné je to u kulturních středisek (KS) či tzv. osvětových besed, které jsou jimi zřizována. Kulturní obsah sestává z tanečních zábav, koncertů, představení pro děti a důchodce a občasných jazykových kursů.

Závěr

Není pochyb, že kultura dnes patří mezi významné faktory rozvoje současných měst. Především pro Prahu jsou kulturní kvality nezanedbatelnou součástí strategie rozvoje. Příznivý image, turistická atraktivita, množství kulturních zařízení a aktivit, zvláštní atmosféra historického města, jedinečný *genius loci* a celkový kulturní a sociální potenciál se řadí k přednostem města v samém srdci Evropy.

Funkce kultury je dnes pro Prahu nezastupitelná. Dobrá kulturní infrastruktura v centru města zajišťuje bohatou kulturní nabídku nejen pro obyvatele Prahy, ale i pro její veškeré návštěvníky. Stav kulturní infrastruktury z hlediska celého města je již ale méně příznivý. Centrum města sice v sobě koncentruje velké množství mnoha druhů kulturních zařízení, která ale nemohou obsloužit obyvatele celého města. Nutno také počítat s tím, že určitá část využití kapacity kulturních zařízení v centru jde na vrub turistů – ať již zahraničních, tak i domácích. V centru umístěná kulturní zařízení mají obecně lepší ekonomickou pozici než v ostatních částech města.

Počet a škála druhů kulturních zařízení se od pražského centra k periférii rychle snižuje. Již ve vnitřním městě Prahy je procentuální zastoupení základních kulturních zařízení (viz tabulku 3) v městských částech velice malé (v některých městských částech často sledované zařízení chybí). Nejvíce jsou v tomto prostoru zastoupeny knihovny (11,3 % v Praze 4 je největším počtem v rámci celé Prahy), nejméně pak muzea a galerie. Specifikem kulturní nabídky je existence bývalých obvodních kulturních domů (KD), které poskytují univerzálnější repertoár kulturních akcí. KD jsou však dnes v nelehké situaci, která je zapříčiněna mnoha rozličnými faktory (finanční problémy, pokles návštěvnosti, restituce atd.). Do prostoru vnitřního města je možné zahrnout i pražská sídliště. Rozsáhlé komplexy obytných panelových domů mají svoji charakteristickou kulturní nabídku, která je především tvořena kulturními domy. Obyvatelé sídlišť ale přesto ve velké míře využívají dojížděky za kulturou do centra města či jiných částí vnitřního města.

Poslední základní kulturní oblastí Prahy je okrajová, periferní část. Výskyt sledovaných (ale i ostatních) druhů kulturních zařízení je zde mizivý. Zcela zde dominují knihovny, jejichž provoz je zabezpečován z rozpočtů městských částí. Ve čtyřech městských částech není žádné kulturní zařízení. Zmíněná situace je důsledkem malé atraktivity tohoto prostoru a malého množství obyvatel, tedy potencionální poptávky.

Charakterizace uvedených kulturních prostředí Prahy je samozřejmě jedním z možných přístupů, jak pojmout studium kultury města. Pokusit se komplexněji pochopit kulturní kvality města je ovšem bez dostatku relevantních dat prakticky nemožné. Poznání role a funkce kultury pro město a jeho rozvoj je ale nezbytné. Kultura se čím dál více stává jedním z rozhodujících faktorů strategií úspěšného rozvoje měst postindustriální společnosti. Soubor cílů a prostředků rozvoje kultury a její koncepce – kulturní politika – je pro každé město ale odlišná. Je rozličná jako kultura sama o sobě. F. Bianchini [1993] například zmiňuje několik koncepcí kultury, které jsou ve strategiích rozvoje města používány: kultura jako umění, komunikace, kulturní průmysl, historické dědictví, volnočasové aktivity či rekreace.

Co dnes vyjadřují kulturní kvality města? Jaké funkce a role kultura pro současné město plní? Plní funkci komunikace mezi obyvateli a návštěvníky, mezi městem a jeho okolím, nebo je to především kultura ve zmíněné formě kulturní infrastruktury města? Může se kultura uplatnit jako důležitý nástroj rozvoje města, jeho revitalizace a přeměny [např. Lim 1993, Zukin 1995]? Jaké jsou budoucí trendy rozvoje samotné kultury? Na tyto a podobné otázky bude v dohledné budoucnosti ještě nutno odpovědět.

GABRIEL TKÁČ je studentem třetího ročníku postgraduálního studia sociální geografie. Jeho specializací je kulturní geografie města. V současné době zpracovává disertační práci Kultura, město a geografie.

Literatura

- Bianchini, F. 1993. „Remaking European cities: the role of cultural policies.“ Pp. 1-20 in *Cultural policy and urban regeneration: The West European experience*, ed. by F. Bianchini, M. Parkinson. Manchester (UK): Manchester University Press.
- Hrůza, J. 1994. „Historical development of Prague.“ Pp. 15-28 in *Development and Administration of Prague*, ed. by M. Barlow, P. Dostál, M. Hampl. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Lim, H. 1993. „Cultural strategies for revitalizing the city: A review and evaluation.“ *Regional studies* 27: 589-595.
- Maříková, I., P. Balck 1988. *Vliv základních společenských faktorů na dynamiku kulturního procesu*. Praha: Ústav pro výzkum kultury.
- Musil, J. 1985. *Lidé a sídliště*. Praha: Svoboda.
- Tkáč, G. 1994. „Kulturní transformace Prahy.“ Bakalářská práce. Praha: KSGRR PFF UK.
- Zukin, S. 1995. *The cultures of cities*. Oxford (UK): Blackwell Publishers Ltd.

Zdroje dat a informací

- Magistrát hl.m. Prahy – odbor kultury
Útvar rozvoje města hl.m. Prahy – úsek strategických koncepcí
Obvodní a městské úřady v Praze

SOCIOLÓGIA – SLOVAK SOCIOLOGICAL REVIEW

časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 31, 1999, č. 1

Príhovor hlavného redaktora

ŠTÚDIE

Alijevová, Dilbar: Makrosociologické návraty súčasnej sociológie

Stena, Ján: Parlamentné voľby 1998 v SR - uskutočnená výzva

Krivý, Vladimír: Územné celky a skupiny obcí v parlamentných voľbách 1998

INFORMÁCIE

Katriak, Martin (1913-1999)

Sociológovia a voľby 1998

Búzik, Bohumil, Klobucký, Róbert: Informácia o činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti v roku 1998

Laiferová, Eva: Trh a spoločný rozvoj (konferencia v poľskom Lubline)

RECENZIE

Ritzer, George: Postmodern Social Theory (Ján Sopóci)

Vitalita jedného sociologizmu - Sociologie a filosofie - Durkheim, Émile (Tatiana Sedová)

Manterys, Aleksander: Wielość rzeczywistości w teoriach socjologicznych

(Mnohosť realít v sociologických teóriách) (Mária Suriková)

DILEMA 1997-1998 (Ladislav Macháček)

Flyvbjerg, Bent: Racionalita moci a moc racionality (Tatiana Sedová)

Ročník 31, 1999, č. 2

ŠTÚDIE

Gajdoš, Peter: Sociálno-priestorová situácia Slovenska, jej vývoj a problémy v 20. storočí

Kusý, Ivan: Sociológia v územnom a regionálnom plánovaní

Malíková, Ľudmila: Teória a politika reformy verejnej správy (Demokratizácia a inovácia v rôznych podobách)

Petriková, Dagmar: Sociologické aspekty environmentálneho rozhodovania

ZO SOCIOLOGICKÝCH VÝSKUMOV

Lokálna demokracia a nové územno-správne členenie SR (Ľubomír Falťan)

Šťastný, Zdenek, Falťan, Ľubomír: Dynamika ekonomických zmien v malých mestských sídlach (Pohľad občanov a predstaviteľov ekonomickej elity sídla)

Malíková, Mária: Kultúrny život v malých mestách (Pripadová štúdia Brezna a Banskej Štiavnice)

PROFILY A INTERPRETÁCIE

Rozhovor s Jánom Pašiakom pri príležitosti jeho životného jubilea (Ľudovít Turčan)

RECENZIE

Tuček, Milan, Bunčák, Ján, Harmadyová, Valentína: Stratégie a aktéri sociálnej transformácie a modernizácie (Ladislav Macháček)

Elster, Jon, Offe, Claus, Preuss, K. Ulrich: Institutional Design in Post-Communist Societies (Erika Kvapilová)

Jiří Večerník: Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1998, 327 s.

Explicitně pozvedá studie Jiřího Večerníka nárok pouze skromný: Nechce být „potvrzením nějaké velké teze“, nýbrž dává přednost „dlíčem zjištěním týkajících se jednotlivých zkoumaných oblastí“ (s. 12), přičemž chce kombinovat ekonomický, sociologický a politologický „pohled na věc“. V tomto smyslu nás autor provází daty empirických průzkumů, týkajících se trhu práce, materiální a sociální nerovnosti, postojů a aktivit občanů v procesu privatizace, chudoby a sociálního zabezpečení jakož i politických postojů v závislosti na sociální diferenciaci. Bylo by ovšem chybou nechat se zavést skromností autorovou a přehlédnout, že jeho práce stojí v širším kontextu sociálněvědní debaty o transformaci, a to jak v empirickém, tak i v teoretickém smyslu, ať už ji tam autor zařazuje svou argumentací sám, či ať se tam ocitá intencí svých věcných zjištění. V tomto kontextu studie jednoznačně reprezentuje perspektivu sociologickou, jak ještě bude ukázáno.

Již v perspektivě empirického „reportu“ je možno Večerníkovu knihu číst na několika rovinách. Zprvė podává podrobné informace o změnách sociální struktury české společnosti v průběhu transformace jakož i o každodenních a politických postojích občanů k těmto změnám i k transformaci samé. V tomto ohledu tedy autor mapuje sociální změny jako změny pozic aktérů coby objektů a zároveň i subjektů transformačních reforem, s úmyslem zhodnotit úroveň a stabilitu dosažených výsledků. Ve srovnání s ostatními postsocialistickými zeměmi zde Večerníkův rozbor, sahající až do ledna 1997, staví českou společnost do pozitivního světla. Přes nespornou polarizaci sociálních a politických pozic jakož i rostoucí nerovnost v individuálním přístupu k transformačním šancím atestuje autor české společnosti politickou stabilitu (s. 284), uspokojivou podporu demokratických i hospodářských reforem (s. 229), malou závislost na stínovém hospodářství (s. 199), silnou, i když již relativně klesající identifikaci s liberalismem a individualismem (s. 257), signifikantní vzestupnou

mobilitu (s. 264), vzrůstající statusovou konzistenci atd. Zde se tedy republika jeví ve známé, dnes ovšem již poněkud otřesené perspektivě transformačního premianta, který se valem přibližuje západnímu standardu.

Autorův rozbor prezentovaných dat ovšem není zdaleka tak jednostranný. V druhém plánu je možno Večerníkovu studii číst jako analýzu příčin nynějších neuspokojivých výsledků českého modu privatizace. Ze zkoumání pracovního trhu, mobility, kvalifikační struktury a jejich zářamování do privatizačního procesu pomalu vyvstávají kontury jeho strukturních nedostatků, obřážejících se často v jeho pouze povrchové realizaci. Vzestupná mobilita bez odpovídajících výkonů a kvalifikace (s. 27, 37, 282), nepřehledné vlastnické struktury (s. 151), nedostatečná právní jistota, „lupičský“ kapitalismus (přebírám zde pojem ražený Maxem Weberem), využívající slabosti institucí a elitních sítí „sociálního kapitálu“ (s. 151, 158, 289) – tyto negativní momenty jsou, jak autor ukazuje, nedílnou součástí téhož procesu, jehož pozitivní důsledky byly ukázány shora. Sociologická analýza zde tedy ukazuje nevyhnutelnou ambivalenci transformačních procesů, a tím i iluzornost představ o jednoznačnosti efektů implementovaných ekonomických modelů a modernizačních teorií (s. 286 atd.), které, dlužno říci, nejsou vlastní pouze ekonomismu marxistickému. Formulováno obecněji, procesy strukturálních změn obsahují vždy pozitivní i negativní momenty a jeden z podstatných faktorů, rozhodujících o jejich průběhu a výsledku je způsob, jakým jsou tyto momenty aktéry procesů interpretovány. Zde tedy leží „tvrďé“ systematické oprávnění „měkkých“ dat, která je sociologie schopna podat a analyzovat, a je jistě zásluhou autorovou, že tuto hodnotící perspektivu z hlediska aktérů staví do centra svého rozboru. Pro možný sociologický přínos k průzkumu transformace z toho vyplývají jistě konsekvence, které přesahují rámec zde diskutované práce, nieméně jsou ale prodloužením její argumentativní intence. Dalším krokem v této úvaze je totiž nutné zjištění, že hodnotící schémata každodenních aktérů nevznikají *ad hoc*, nýbrž se pohybují v rámci různých sémantik, které mají v dané společnosti historickou dimenzi a jejichž geneze i akceptace je filtrována procesy komunikace na

různých úrovních. Teoreticky z toho plyne jistě oprávnění modelu „path dependency“, pro který některá Večerníkova komparativní zjištění o rozdílech v politické kultuře středoevropských postsocialistických zemích mluví (s. 269). Metodicky to znamená, že kvantitativní proměřování aktérských postojů musí být nutně doplněno průzkumem každodenní komunikace, v níž se tyto postoje formují, a zkoumáním diskursů, z nichž sémantické nabídky pro formulaci těchto postojů pramení. Mnohé z těchto rovin sociální skutečnosti nemohou být zobrazeny vysoce agregovanými statistickými daty, a vyžadují tudíž přístupy kvalitativní. Shora naznačená nenahraditelnost sociologického přínosu k systematickému průzkumu transformace zároveň tedy otvírá i možnost produktivní kombinace kvantitativního a kvalitativního sociologického bádání.

Podstatný teoretický přínos knihy vidím ve zdůraznění sociologické perspektivy zkoumání transformace v doposud ekonomicky dominovaném diskursu. Večerníkova studie dokládá, že průběh transformace je nutno nahlížet jako výsledek interakce politicky legitimovaných ekonomických intervencí a politických institucí s aktéry sociálního systému ve smyslu Parsonsovy „societal community“. Individuální možnosti realizace nabízených šancí jsou tak nutně filtrovány daným společenským prostředím a jeho sociální i hodnotovou strukturou. Čteme-li autorem citovanou Polányiho tezi (s. 10), že nelze mít tržní hospodářství bez tržní společnosti, v tom smyslu, že fungování kapitalismu musí být zakotveno nejen v racionální maximalizaci profitu/konzumu, ale i v normativních postojích zúčastněných aktérů, pak ovšem Večerníkova studie naznačuje, že vývoj tržní společnosti v Čechách a na Moravě ještě příliš nepokročil. Proto autor opakovaně zdůrazňuje potřebu rozvoje „středních tříd“ jako nositele těchto norem a podtrhuje fakt, že společenská transformace ještě zdaleka není ukončena (s. 259, 289).

Při širokém spektru analyzovaných oblastí a tematizovaných souvislostí, které studie nabízí, je ovšem nevyhnutelné, že by si čtenář tu a tam přál údaje poněkud specifikovanější, zvláště jedná-li se o informace potřebné k dokreslení či posouzení autorem sledované argu-

mentace. Je škoda, že kniha neobsahuje systematictější přehled vývoje složení skupiny nezaměstnaných, jejíž postavení sice může být považováno do roku 1997 za marginální, nicméně by zajisté do pojednání o vlivu trhu práce na rozvrstvení sociální struktury patřilo. Zrovna tak čtenář postrádá přesnější údaje o vlivu transformace na zaměstnanost žen, které by byly zajímavé pro posouzení sociálního pozadí vývoje příjmů domácností, zvláště i ve srovnání s jinými postsocialistickými zeměmi. Mnohoznačným zůstává i koncept „střední třídy“ a její politické role. V průběhu četby se sice vyjasňuje, že se zde autorovi jedná o pomalu vznikající a ve spektru reálně socialistické společnosti chybějící „starou“ střední vrstvu v terminologii Bergerovč, tj. především o střední podnikatele a samostatná profesionální povolání. Když autor poukazuje na to, že růst této vrstvy, tj. růst možností pro založení a udržení samostatné hospodářské existence musí být politicky podporován, pak je to zajisté správné, jednak proto, že se tak snižují státní náklady na sociální zabezpečení a odlehčuje se nezaměstnanosti, jednak proto, že globalizací podmíněné změny pracovního trhu mohou ve zvýšené míře kanalizovat závisle zaměstnané do pozic, vyžadujících samostatnou činnost. Nelze ovšem přehlédnout, že tato sociální skupina i v stratifikačně rozvinutých západoevropských zemích zřídka převyšuje 15 % obyvatelstva, a že je tudíž příliš početně omezená na to, aby se mohla stát hlavní nositelkou normativní a legitimační podpory režimu. Je sice pravda, že politologické teorie transformace (Huntington, O'Donnell, Schmitter atd.) zdůrazňují roli středních tříd v procesu transformace autoritárních režimů, a to jako jeho podmínku, tak jako jeho nositele. Tyto teze však vycházejí z narůstání středních vrstev v procesu modernizace a industrializace vůbec, tj. vztahují se na všeobecnou tendenci moderních společností ať autoritárního, či demokratického rázu, kde je sociální struktura v rostoucí míře centrována směrem k terciární a kvartární sféře. Pojem střední vrstvy zde zahrnuje tuto vzrůstající většinovou skupinu povolání, složenou převážně ze závislých, ale i nezávislých činností. Akceptujeme-li tuto teorii, pak výsledkem tohoto procesu byla i reálně socialistická (závislá) střední vrstva (jejíž existenci Večerník

dokládá), která, jak se ukazuje, byla a je i původní nositelkou transformace. Zdá se tedy, že legitimální mechanismus demokratických režimů tržních společností nelze omezit pouze na normativní postoje „staré střední vrstvy“, které ostatně, jak ukazuje Lipset, mohou v jistých konfiguracích být silně antidemokratické, a že tedy vztahy mezi stratifikačním složením a politickým fungováním těchto společností musí být pojaty komplexněji. Tuto problematiku však autor sleduje spíše apelačně a na okraji, takže centrální výpovědi jeho práce jí zůstávají nedotčeny.

Souhrnem lze říci, že kniha je přínosem v mnoha ohledech. Čtenář ať vědec, či občan,

v ní dostává, vedle sborníků Šafaříkové a Machonina/Tučka, do ruky dalšího „průvodce“ transformací své společnosti, poskytujícího detailní informaci a diferencované hodnocení jasně formulujícím jazykem. Pro studenty je velmi užitečná příloha, kde jsou vysvětlovány použité postupy měření a tvorby grafů. V odborném kontextu debaty o transformaci lze na autorovy vývoody navázat v celé řadě bodů a tezí, jak jsem se pokusil ukázat. Večerníkova monografie je tak podnětným posílením sociologického partu analýzy transformace v orchestru sociálních věd.

Ilja Šrubař

Philip R. De Jong, Theodore R. Marmor (eds.): Social Policy and the Labour Market
Aldershot, Ashgate 1997, 412 s.

Sociální ochrana představuje prakticky nevyčerpatelné téma, řešené s různými akcenty na pomezí ekonomie, sociologie a politické vědy. Intenzita jejího zkoumání je oproti jiným o to větší, že je poměrně štědře podporováno z národních i mezinárodních prostředků, vynakládaných v naději na nalezení receptu na současné potíže. Systém „uspořádáme konferenci a vydáme z ní sborník“ se zde proto uplatňuje o něco častěji než v jiných oblastech. Uvedená praxe není sama o sobě špatná, nicméně skrývá v sobě nebezpečí týkající se struktury pozdějšího (v některých případech pak hodně pozdního) sborníku: zatímco nebývá těžké uspořádat konferenční příspěvky do určitých tematických celků, je zpravidla obtížné v rámci takových celků najít logická provázání, odstranit překrývání, a zejména doplnit prázdná místa.

V případě recenzované publikace bylo překrývání omezeno již od počátku velkým tematickým rozpětím a výběr usnadněn značným množstvím shromážděných příspěvků – k dispozici totiž byly příspěvky ze tří mezinárodních seminářů pořádaných v rozmezí let 1994–1996, za jejichž organizaci a financováním stála prestižní Foundation for International Studies on Social Security (FISS). Semináře a tedy i sborník zahrnují téměř celý tematický okruh zájmů této organizace: obecné otázky sociální politiky, důchodové zabezpečení, in-

validitu a rehabilitaci, zajištění v nezaměstnanosti a sociální pomoc. Speciální oddíl je pak věnován sociálnímu zabezpečení v reformních zemích. Mezi autory převažují severané, Holanďané a Američané.

Kapitoly sborníku nepřinášejí ani jednoduchá řešení, ani jednoznačné odpovědi, spíše úvahy a závěry typu „každá mince má dvě strany“. Bez nároku na vyčerpání všech témat z nich vybereme to, co by pro nás mohlo být jistým poučením. Hned v první kapitole obecné části uvažují norští autoři o otaznících nad přežitím severského modelu sociálního zabezpečení v Evropské unii, což by mohlo být jistým varováním pro případné snahy učinit náš systém velkorysejším. V další kapitole se uvažuje o sloučitelnosti plné indexace sociálních dávek a jejich plného vynětí ze zdanění a navrhuje se „ekvivalentní daň“ pro tržní i sociální příjmy, jež by mj. přinesla i výhodu uvolnění sociálních příjmů od politických tlaků. Úplné vynětí dávek od daňové a příspěvkové povinnosti beneficentů, charakteristické pro přežívající komunistický systém, je ostatně v západní Evropě výjimkou.

Část týkající se důchodů začíná zajímavým příspěvkem shrnujícím americké zkušenosti s odchodem do ekonomické neaktivity: nikoli náhlý skok, nýbrž postupné opouštění skrze tzv. „bridge jobs“, jako jsou různé částečné či přechodné úvazky a doplňkové podnikatelské aktivity. Další příspěvek, založený na analýze ekonomické participace pracovníků v předdůchodovém a důchodovém věku ve 176

zemích, dochází k závěru, že míra participace klesá s úrovní ekonomické vyspělosti, stárnutím populace a štedrostí sociálně zabezpečovacích programů. Otázku, zda by proti tomuto trendu měly být podniknuty nějaké kroky, ponechává příspěvek otevřenou, možná i s ohledem na žádoucí snížení nabídky práce v zemích sužovaných nezaměstnaností.

Část věnovaná zabezpečení v nezaměstnanosti obsahuje jen jeden krátký příspěvek, který je však velmi zajímavý. Korejský autor se v něm zajímá o to, zda dávky v nezaměstnanosti mají opravdu tak negativní vliv na nabídku práce, jak se obecně tvrdí. Zjišťuje, že takový předpoklad je velmi křehký, neboť není založen ani v teorii, ani v empirii. Systém zabezpečení zavedený v Koreji v roce 1995 dává i lidem jinak nepřijímajícím riziko volit riskantnější zaměstnání z hlediska jeho stability, dále zlepšuje možnosti nalezení práce pro nezaměstnané a může nakonec i zvyšovat průměrnou produktivitu práce. Taková výzva liberálnímu dogmatu by neměla zůstat bez odezvy a silných protiargumentů.

Část o sociální pomoci (welfare v úzkém slova smyslu) začíná zajímavou typologií systému, která je složitější než všechny dosavadní. Na základě detailních popisů 25 zemí OECD dochází J. Bradshaw k následujícím sedmi typům: selektivní (Austrálie a N. Zéland), veřejná pomoc (USA), integrované záchranné sítě (V. Británie, Kanada, Irsko a Německo), duální (Francie a Benelux), rudimentární (jižní Evropa), reziduální (severní Evropa) a „laskavý, nicméně stigmatizující“ systém (Rakousko, Švýcarsko, Japonsko). Náš systém adresných příspěvků by se zřejmě blížil tomu poslednímu typu. V dalším příspěvku opřeném o vysoce formalizovanou analýzu F. van Dijk v zásadě odmítá případnou možnost nahrazení státem organizované péče alternativou „staromódní soukromé pomoci“, a to se závěrem, že takové friedmanovské řešení je fakticky použitelné jen pro velmi omezený okruh situací.

Poslední část je věnována zabezpečovacím systémům v tranzitivních zemích, jejichž výběr zahrnuje konkrétně Polsko, Českou re-

publiku, Jihoafrickou republiku, Čínu a Koreu. Příspěvek o Polsku (M. Książkowski) je čistou deskripcí bez jakýchkoli zobecňujících ambicí (text byl však později doplněn a obohacen pro *Journal of European Social Policy*). Příspěvek o České republice, psaný zkušenou rukou V. Rysa, popisuje ambice a nástrahy prosazování liberálního modelu, které fakticky činí z existujícího systému „hybridní koncept plný protikladů“. Upozorňuje na opomenuté zaměstnanecké peníze a dovozuje zastavený růst liberálních preferencí občanů z neuspokojivého sociálního systému.

Uvádějí-li editoři publikace v úvodu, že sociální politiku „je snadné popsat, nikoli obtížné pochopit, avšak velmi těžké změnit“, pak si předem vyslovují jakýsi generální pardon pro celkové vyznění publikace. Ta je poznatkově bohatá, je v ní mnoho nápadů, avšak málo námětů na konkrétní změny, ať v rovině celkového systému, nebo jeho jednotlivých dílčích mechanismů. Problémem je přece jen jeho malá sevřenost nedovolující diskutovat podrobněji o určitých tématech. Takto jinak cenné poznatky z nám vzdálených zemí vyznívají trochu naprázdno, protože není vlastní jasné, do jaké míry jsou sociální systémy kulturně politicky zakotveny a do jaké míry je lze adaptovat podle jakýchkoli optimálních modelů.

V knize zejména postrádáme úvahy o politické a sociální rezistenci vůči případným změnám a mechanismech jejich prosazení. Možná to ale bude obsahem druhého svazku, jehož zaměření editoři bohužel ani nenaznačili. I když sborník nebyl ani koncipován, ani editován jako ucelené dílo, může sloužit zejména jako vhodná a inspirativní čítanka pro různé oblasti sociální politiky. Zejména vazba k problémům trhu práce zasluhuje ocenění, neboť jde o často opomíjený, v zásadě však naprosto nezbytný kontext sociálního zabezpečení. Tuto oblast totiž nelze brát jen jako čisté rozdělování produktu, nýbrž také jako komponentu celkového ekonomického procesu, ovlivňujícího velikost produktu.

Jiří Večerník

Lubomír Mlčoch: Zastřená vize ekonomické transformace. Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled)

Praha, Karolinum 1997, 117 s.

V průběhu diskuse v *Sociologickém časopisu* v roce 1995 byla česká sociologie mj. nabádána, aby si vzala příklad z ekonomů, kteří se prý daleko lépe a horlivěji uplatňují v procesu postkomunistické transformace než sociologové. Poznamenal jsem k tomu tehdy, že je možná i štěstí, že jsme nepodlehli laciné módě propagace 'jednocestné' transformace v takové míře jako některé jiné obory a že své teoretické představy odvíjíme spíše od vážného a trpělivého zkoumání a analýzy sociální skutečnosti. Již tehdy ovšem existovaly i mezi ekonomy tendence k rozboru české hospodářské reformy, navazující na jiné než neoliberální proudy kritiky státního socialismu i na odlišnou alternativu hospodářské politiky, než byla ta, kterou začala v roce 1990-1991 uskutečňovat československá federální vláda a po ní od voleb v roce 1992 vláda České republiky. K tomu srovnací cennou informativní studii Z. Šulce (*Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945-1995*, Brno, Doplněk 1997).

Vedle neokenesiánských a neomarxistických konceptů se jako nejvýraznější a velice vlivná složka této proreformní, avšak kritické tendence prosadila ekonomie institucionální. Její vůdčí osobností u nás je někdejší analytik poměrů ve státně socialistické podnikové sféře, v níž po téměř dvacet let nuceně působil, profesor L. Mlčoch. Po sérii jednotlivých statí a populárních článků, jež se setkaly se značnou odezvou, napsal v roce 1996 pro Národohospodářský ústav J. Hlávky studii, kterou s doplněním o rozsáhlé postskriptum o potřebě nové ekonomické vize vydalo k 650. výročí založení Univerzity Karlovy nakladatelství Karolinum v recenzované knize. Tato studie je zatím u nás bez obdoby a má jen minimum obdob v zahraničí. Jde o původní pojednání o českém státním socialismu a postkomunistické transformaci, včetně závěrečných úvah o možných budoucnostech, formulované z hlediska institucionální ekonomie (D. C. North, J. Angresano, D. Stark a další). Tato ekonomicko-sociologická škola

obohatila teorii a metodologii zkoumání postkomunistických přeměn soustředěnou na oblast vlastnických a řídicích vztahů o pojmy 'corporate governance', 'path-dependency' a 'recombinant property', vyjadřující historicko-gradualistický přístup k tomuto novému jevu sklonku tisíciletí. Dále se autor knihy dává inspirovat etickou ekonomikou (A. Etzioni) a křesťanským sociálním učením a výrazně akcentuje tak aktuální a přitom oficiálními strukturami až donedávna tolik zanedbávané sociální a morální aspekty soudobých společenských přeměn, příznačné pro tento směr soudobé ekonomické vědy. Při oprávněném kritickém odsouzení státně socialistické ekonomiky – ovšem v nových souvislostech, daných úhlem pohledu a zaměřením na česká specifika – podporuje nezbytnost hluboké ekonomické transformace a uznává mnohé její přínosy. Zaslíbené kritice přitom podrobuje některé aspekty dosavadní převládající transformační strategie a její faktické rezultáty, originálně hodnotí dosažený stupeň vývoje a vyvozuje závěry potvrzující obtížnost a dlouhodobost pokračování transformace. Nejde přitom o kritiku z pozic obhajujících staré uspořádání, ani o jednu z jednodušších verzí kritiky neomarxistické, popř. neokenesiánské, nýbrž o kritiku akcentující význam kulturně zakotveného řádu společenských vztahů, požadující méně povreční a uspěchané postupy, než ty, které zatím nevedly k plnému úspěchu stabilnějšího uspořádání, jež by v dostatečné míře navazovalo na evropské historické a kulturní tradice. Významné závěry, k nimž profesor Mlčoch ve své práci dospěl, nebyly v oficiální politické sféře let 1996 a 1997 (v níž se instrumentem nápravy důsledků nepříliš podařené uchvátané české privatizace místo snahy o rozváznější postupy paradoxně stalo heslo 'urychlené do-privatizace') přijaty s žádným nadšením. Zejména ty z nich, jež zahrnul do doporučení uvedených v postskriptu, však jsou nepochybně natolik vědecky zargumentované a společensky významné, že v tomto případě – stejně jako v případě řady dalších ekonomických analýz, jež byly uveřejněny v letech 1996-1997 (včetně části těch, jež vyšly z neoklasické liberální ekonomie) – se i já připojuji k výzvě, aby se sociologie co nejusilovněji učila od ekonomů a snažila se jejich práce doplňovat podobně ori-

ginálními a užitečnými analýzami a doporučeními. Těm z nás, kteří se na tuto náročnou cestu již vydali nebo hodlají vydat, nelze než Mlčochovu knihu doporučit jako základní studijní text, jenž má navíc tu výhodu, že je psán srozumitelně a zajímavě co do obsahu – je jedním z mála ekonomů, kteří si dali práci se seznámit s částí sociologické a politologické produkce a reagovat na její podněty –, i co do formy.

Pro pořádek připojuji pár poznámek recenzenta k textu. Jsou formulovány z hlediska pracovníka sousední společenskovědní disciplíny – sociologie –, který se ve společném metodologickém rámci historického evolucionismu a při plném respektu k přínosům teorie ‚path-dependency‘ jakožto evolucionismu institucionálního, hlásí k poněkud odlišnému směru bádání, tj. k určité verzi neomodernismu.

Pokud jde o státní socialismus, dala by se ještě poněkud zesílit kritika jeho decivilizačních, popř. demodernizačních účinků. Z hlediska sociálně ekonomických vztahů pak postrádám větší důraz na existenci egalitářských rysů tohoto systému, jejichž vzetí v úvahu musí přece jen trochu pozměnit jednoduché třídní schéma, s nímž autor pracuje. Evidentní potlačení zájmů kvalifikovaných složek skupiny vyšších i nižších odborníků, stojících mimo nomenklaturu, a evidentní přeplácení všech relativně méně kvalifikovaných skupin na úkor kvalifikovanějších jsou jevy, které přinejmenším doplňují analýzu vlastnických vztahů. Podle mne jde dokonce o předem zakomponovaný prvek vlastnického uspořádání (dispoziční právo, omezené předem danými politickými závazky, týkajícími se distribuce), zjednávací nomenklatuře jistou míru sociální opory. Tento typ distribuce pak samozřejmě v souladu s teorií path-dependency nutně přežívá i v současnosti a je v jisté míře respektován i doposud vládnoucí ekonomickou strategií. Je vedle etatismu, o němž se v práci pojednává dostatečně, druhým klíčovým prvkem ‚dědictví komunismu‘.

Částečné přitakání ‚manažerské‘ teorii Szelenyiho by se možná mělo oslabit důrazem na přece jen dominantní postavení finančního

kapitálu, který přes svou pasivitu vůči činnosti průmyslových manažerů určuje základní limity dalšího vývoje a hlavně se nedá v žádném případě ošidit, pokud jde o prosazování vlastních zájmů. Stačí se podívat na odvětvovou distribuci mezd, na míru investiční aktivity, popř. na rozsah kompenzací ztrát poskytovaných bankovnímu sektoru státem, aby to bylo zřejmé.

Pokud jde o transformační etiku, dovoluji si nabídnout ještě jednu možnost morálního principu, přijatelného z hlediska světských i náboženských kulturních tradic, tj. sociální spravedlnosti ve smyslu rovnosti příležitostí a meritokracie. Právě v zemi s tak silnými rovnostářskými tradicemi, jako je naše, by mohl sehrát velkou úlohu v duchovní i ekonomické obrodě společnosti.

Pokud jde o budoucnost, napadlo mě, že vzhledem k závažnosti předkládané alternativy, tj. oficiálního přijetí kornaiovského principu dlouhodobého soužití dvou vlastnických sektorů (smíšené ekonomiky), by měla být tato možnost, vystihovaná v knize nejčastěji v souvislosti s kategorií státního kapitalismu, ještě poněkud obsáhleji vysvětlena a zargumentována. Ze svého hlediska ovšem připomínám, že jedním z hlavních kritérií pro volbu budoucích strategií by měla být co nejvyšší pravděpodobnost pokračování modernizace země jako zkratkovitě vyjádření toho, co míníme ‚návratem do Evropy‘. Ostatně autor recenzované knihy sám na s. 14 uznává, že v jeho studii zůstává nedoceněna dimenze rozvojová. Je otázka, zda jí v přijatém teoretickém referenčním rámci lze adekvátně pojmout.

Poslední připomínka se týká vazby na sousedy. Už od konce osmdesátých let pracuje na teorii institucionální transformace z hlediska ekonomického, kulturologického a politologického renomovaná polská autorka J. Staniszkis. Některé z jejích úvah, např. teorie tzv. politického kapitalismu, patří mezi analogie s myšlenkami prof. Mlčocha, o nichž se zmiňuji na počátku. Možná by stálo za to již zde, nebo v některé z příštích prací autorových na tuto souvislost poukázat.

Pavel Machonin

Profesor Schöpflin hovořil na FSV o národní identitě

Pod patronací Institutu sociologických studií pražské Fakulty sociálních věd byla 18. února v sídle FSV v Celetné ulici zahájena série pravidelných přednáškových seminářů, naplánovaných na letní semestr, v jejichž rámci mají se svými příspěvky k aktuálním sociologickým tématům či s prezentací vlastních výzkumů vystoupit domácí i zahraniční odborníci. Jako první host tohoto cyklu byl ředitelem ISS, doc. Martinem Potůčkem, představen George Schöpflin, profesor politických věd na School for Slavonic and Eastern European studies, University of London. Prof. Schöpflin patří mezi uznávané odborníky zabývajícími se otázkami nacionalismu a národní identity (spolu se slavným Anthony D. Smithem vedl po dvacet let na London School of Economics seminář k teoriím nacionalismu). Po roce 1989 svůj zájem orientoval na problematiku postkomunistických zemí, výsledkem čehož byla kniha *Politics in Eastern Europe between 1945-1992* (1993). V letošním roce má vyjít jeho nová publikace s názvem *Nations, Identities, Power*, jejíž jedna kapitola tvořila také osu jeho pražské přednášky.

Prof. Schöpflin zvolil za ústřední téma svého vystoupení (s poněkud abstraktním pracovním názvem „Structure of modern democratic nation“, který mohl vzbuzovat rozličná očekávání) otázku národní identity, respektive popis procesů, které k jejímu formování nejvíce přispívají. Krátký úvod do problematiky dal tušit, že prof. Schöpflin vychází při analýze národní identity z pozic sociálního konstruktivismu („all identities are socially constructed“), což naznačilo i jeho vymezení národa nikoli jako statické, pevně fixované entity (v duchu herderovského 19. století), ale jako dynamického jevu, jako souhrnu řady procesů a vlivů, které se podílejí na konstrukci národní identity. Prof. Schöpflin poté představil svoji koncepci čtyř hlavních „identity-forming processes“, které se ovšem, jak zdůraznil, navzájem ovlivňují a intenzita jejich vlivu jak na sebe, tak na formování identity se mění v čase i prostoru.

Na prvním místě se podle prof. Schöpflina jedná o procesy, které mají celosvětový dosah. Je to jednak dnes široce diskutovaný proces globalizace (již definoval zejména separátní existenci finančních toků, které nejsou kontrolovány státem; obecně pak rostoucí měrou událostí, které nás ovlivňují, aniž do nich můžeme nějak zasahovat), jednak měnící se objem a charakter informací, se kterými se dostáváme do styku. Ve svých důsledcích – obdobných po celém světě – se tyto fenomény podílejí na určité standardizaci životního stylu a tím i na konstrukci společné identity. Dobře patrné je to zejména v rámci zemí Evropské unie, kde podle prof. Schöpflina začíná docházet ke zrodu evropské identity, tedy něčeho, o čem často hovoří mezi jinými i Václav Havel.

Za druhý hybný faktor formování národní identity označil prof. Schöpflin občanskou společnost a občanství („citizenship“). Ve svém chápání občanské společnosti se vymezil proti pojetím, jaké prezentuje například libertariánská literatura, která, jak podotkl, nerozlišuje mezi občanskou společností a státem. Podle něj je naopak takové rozlišení velmi důležité, neboť mezi státem a občanskou společností existuje vztah vzájemné závislosti. Občanská společnost potřebuje stát, aby zajistil fungování práva, a naopak stát potřebuje občanskou společnost, aby se nestal obětí své vlastní byrokracie a neupadl v područí byrokratického despotismu, který nakonec zničí celý systém, neboť stát zakrátko ztratí schopnost sebereprodukce.

Třetím (a podle prof. Schöpflina vůbec nejdůležitějším) formujícím činitelem identity je samotný stát – jakožto element uplatňující určité obecné vzorce regulace nad svými obyvateli, kteří tak získávají společné zvyky a postoje. Prof. Schöpflin v této souvislosti zmínil aktivní intervenční roli masových médií coby novodobého nositele těchto regulativních principů (čímž se ovšem masmédia do značné míry vymykají státní kontrole). Přeměnu mechanismů, jimiž stát uplatňuje svoji kontrolu, ve formu státního patriotismu či národní hrdosti demonstroval prof. Schöpflin na příkladě levostranného provozu ve Velké Británii, který byl společností internalizován jakožto významná symbolická hodnota a nedílná součást brit-

ství („britishness“). Z ryze technologické záležitosti se tak stala věc národní identity.

Stejně jako v předchozím bodě, tak i v rámci popisu čtvrtého zdroje národní identity – etnické příslušnosti, etnicity – nenechal prof. Schöpflin nikoho na pochybách, že v tradiční (byť ne zcela přesné) dichotomii „západní“ vs. „východní“ model národa se přiklání spíše k „západní“ definici, která národ chápe především jako politickou komunitu. Společná etnicita podle prof. Schöpflina sama o sobě není z hlediska národní identity determinujícím faktorem a ke konstrukci politické jednotky nestačí, jak se ukázalo na příkladě znovusjednocení Německa, jehož politicko-společenské srůstání označil prof. Schöpflin za bolestivý a

pro blízkou budoucnost zdaleka ne ukončený proces.

Přednáška prof. Schöpflina (včetně následné poměrně bohaté diskuse) jistě nemohla vysvětlit či popsat všechny aspekty, které jsou s problematikou formujících elementů národní identity spojeny, a ani si takový cíl nekladla. Přesto byla velmi zajímavá a poskytla posluchačům řadu inspirativních myšlenek a podnětů. Snad jediné, co jí bylo možné vytknout, byla zbytečně slabá propagace, neboť jak přednášející, tak téma by si jistě zasloužovali širší účastnické fórum – tucet převážně studentských hlav nepůsobilo zrovna reprezentativním dojmem.

Václav Štětka

Prvé slovensko-české sociologické dni Bratislava '99

Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV a Masarykova česká sociologická spoločnosť uspořádaly ve spolupráci se slovenským zastoupením Friedrich Ebert Stiftung v Bratislavě ve dnech 15. a 16. dubna 1999 společný seminář zařazený do programu jejich hlavních akcí pro rok 1999.

Těžištěm semináře byla problematika transformačních změn v SR a ČR v letech 1989 až 1999, zachycená v mnohých pracích jednotlivců a týmů, kteří participovali na četných jednostranných, dvoustranných i mnohostranných projektech. Seminář umožnil konfrontaci a komparaci širokého spektra dosažených výsledků, zejména srovnání aktuálního stavu slovenské a české společnosti a jejich vývoje v uplynulých deseti letech. Druhým aspektem diskuse k jednotlivým tematickým okruhům bylo přihlédnutí k probíhajícím procesům evropské integrace a kompetentnost formujících se národních sociologií na této širší platformě, především připravenost sociologických institucí reagovat na nové výzvy v procesu globalizace.

Jednání, které zahájili předsedové Slovenské sociologické společnosti L. Macháček a Masarykovy české sociologické společnosti E. Rendlová bylo rozděleno do pěti tematických okruhů. První, *změny sociální struktury a for-*

mování občanské společnosti, moderoval J. Bunčák, druhý, *věnovaný trhu, sociální sfěře a rodině*, M. Illner, třetí okruh, *sociální patologie*, P. Ondrejko, čtvrté téma, *identity v procesech evropské integrace*, I. Možný, a poslední široký pátý okruh, *zaměřený na sociologické instituce a výzkum a na přípravu sociologů a sociologické vzdělávání pro nesociology*, moderovali společně E. Rendlová a L. Macháček.

Omezeného časového prostoru, ve kterém na semináři odeznělo téměř třicet příspěvků, využila většina řečníků optimálním způsobem k průřezovému nastínění tématu, kterému se aktuálně či dlouhodobě věnují, a seznámila pouze s nejzajímavějšími výsledky, včetně ohlédnutí do minulosti a seznámení s budoucími záměry svých týmů, eventuálně pracovišť. Spolu s velmi kvalitní účastí velké části předních odborníků, která reprezentovala všechna významná sociologická centra v ČR i SR s výjimkou komerčního výzkumu, to vedlo k ojedinělé možnosti pro účastníky semináře získat celkový přehled o dění na poli sociologie v minimálním čase.

Přidáme-li k tomu vstřícnost, pohostinnost, dokonalou organizaci, příjemné prostředí, ve kterém se seminář konal, a vzácný prostor k neformálním rozhovorům mezi kolegy, kteří k nim mají mnohem méně příležitostí, než by si přáli, patří tento seminář mezi špičkové události letošního roku.

Lumír Gatnar

Revue française de sociologie

Ročník XXXVIII (1997), číslo 1

Michel Gollac: *Des chiffres insensés? Pourquoi et comment on donne un sens aux données statistiques* (Čísla beze smyslu? Proč a jakým způsobem vykládáme data), s. 5-36.

Interpretovat sebraná data je možné díky tomu, že naše odpovědi se vztahují k obecným myšlenkovým schémátům či konvencím. Naše interpretace může částečně vycházet z číselných dat samotných. Šetření týkající se pracovních podmínek jsou příkladem takového přístupu. Překvapující výsledky průzkumu z roku 1991 poukazující na silný úpadek oproti roku 1984 nutí autora k hledání příčin takového vývoje. Důsledky zvoleného metodologického přístupu jsou pravděpodobně zanedbatelné, je tedy vhodné ptát se na reálné změny v oblasti pracovních podmínek: jejich lepší objektivace; zintenzivnění práce.

Nicolas Dodier, Isabelle Baszanger: *Totalisation et altérité dans l'enquête ethnographique* (Zobecňování a jinakost v etnografickém výzkumu), s. 37-66.

Článek se zabývá krizí zobecňujícího přístupu v etnografii a možnými způsoby jejího překonání. Shrnuje základní přístupy „integrující“ etnografie, jakož i kritiky tohoto směru, a nové formy vztahu mezi výzkumem a psaným záznamem jak se vyvinuly v souvislosti s přístupem narativním. Termínem „kombinatorní“ etnografie nazývají autoři článku výzkumné způsoby používané v rámci interakcionismu. Na základě analýzy způsobu zobecňování těmito třemi přístupy empirické etnografie charakterizují autoři rozdílné formy jinakosti vytvářené v průběhu výzkumu.

Pascal Bressoux, Paul Coustère, Christine Leroy-Audouin: *Les modèles multiniveau dans l'analyse écologique: le cas de la recherche en éducation* (Víceúrovňové modely v sociální ekologii: příklad výzkumu v oblasti vzdělávání), s. 67-96.

Víceúrovňové analýzy jsou výsledkem nedávného rozvoje modelování přizpůsobeného problémům sociálně-ekologické analýzy, jsou tedy schopné zachytit vliv prostředí na chování

jedinců. Oblast vzdělávání, kde výuka žáků probíhá v určité třídě a určitém školním ústavu, je jedním z privilegovaných témat této techniky modelování. Článek je srovnáním klasického přístupu a víceúrovňové metody modelování v sociální ekologii, a to jak z hlediska teoretického tak empirického.

Catherine Bidou-Zachariasen: *La prise en compte de l'„effet de territoire“ dans l'analyse des quartiers urbains* (Zařazení prvku teritoria do analýzy městských čtvrtí), s. 97-117.

Východiskem této studie je hypotéza, dle které vyjadřují dysfunkce některých periferních čtvrtí (ty, které jsou předmětem nástrojů „politiky města“) především krizi jistého typu teritoria: „fordistického obytného prostoru“. Na základě studia historie a fungování této městské formy je poukázáno na její dnešní zaostalost. Jsou-li sociální jevy provázající krizi města jak takového spojovány s globálními procesy (proměnami systému výroby), je třeba je také interpretovat z hlediska procesů lokálních, teritoriálně konstituovaných, což je v textu doloženo výsledky terénního průzkumu. Na základě klasické antropologické analýzy dvou městských čtvrtí socioekonomicky velmi blízkých, ale tvořících zcela odlišné urbánní prostory, je doloženo, jakým způsobem se mohou individuální a rodinné trajektorie odlišně organizovat právě v závislosti na teritoriu.

Philippe Masson: *Elèves, parents d'élèves et agents scolaires dans le processus d'orientation* (Žáci, rodiče žáků a pracovníci školy v procesu volby povolání), s. 119-142.

Tento článek vycházející z výsledků zúčastněného pozorování, analýzy několika rozhovorů a zpracování administrativních statistik zkoumá vliv běžného fungování školních ústavů na proces volby povolání žáků středních škol. Autor poukazuje na nejasnost tohoto procesu u žáků tříd nižší úrovně a jejich rodičů. Konečný výběr povolání je výslednicí strukturálních charakteristik školních ústavů a kolektivní akce, závisí na nabídce volných míst a vztahu mezi žáky a učiteli. Sebraná data vedou autora článku k originální analýze závislosti studijních kariér žáků.

Revue française de sociologie

Ročník XXXVIII (1997), číslo 2

Raymond Boudon: *Le „paradoxe du vote“ et la théorie de la rationalité* („Volební paradox“ a teorie racionality), s. 217-227.

Diskuse vztahující se k problému „volebního paradoxu“ mohou být pochopeny pouze v širším kontextu: v souvislosti s otázkou racionálního chování sociálních aktérů a racionality jako takové. Koncepce racionality vycházející z neoklasické ekonomické teorie může být použita při analýze některých sociálních fenoménů. Jindy je ovšem její použití problematické, což platí i v případě hlasování. Některé brilantní teorie se snaží těmito těžkostem vyhnout, nečiní tak ale uspokoivým způsobem, kritizovány jsou i „iracionální“ teorie hlasování. Přijatelného řešení „volebního paradoxu“ lze dosáhnout pouze revizí „utilitaristické“ koncepce racionality.

Jean-Dominique Lafay: *L'analyse économique de la politique: raisons d'être, vrais problèmes et fausses critiques* (Ekonomická analýza politiky: raisons d'être, pravé problémy a falešné kritiky), s. 229-243.

Ekonomická analýza politiky je předmětem ostrých kritik některých (zejména francouzských) politologů. Autor dokazuje, nakolik zúženou definicí takzvané „ekonomické metody“ tyto kritiky používají a poukazuje na nedostatek jiných postupů konkurujících metodě ekonomické, schopných odpovědět na konkrétní otázky, které si tato klade. Dalším předmětem studie je kvalita a význam výstupů a budoucnost ekonomické metody jako prostředku analýzy „politické otázky“.

André Bernard: *La conjoncture économique et le vote: une relation ambiguë* (Ekonomická situace a hlasování: neurčitý vztah), s. 245-264.

Článek se snaží odpovědět na otázku, zdali ekonomika ovlivňuje výsledek politického hlasování. Autor zmiňuje množství literatury psané zejména anglickým jazykem, která (počínaje pracemi G. H. Kramera) analyzuje důsledky stavu ekonomiky pro volební rozhodování. Zároveň mapuje celou škálu kritik zaměřených hlavně z metodologického hlediska proti tomuto přístupu a obhájuje komplexní

modely analýzy volebního hlasování, pro které je stav ekonomiky jednou z několika vysvětlujících proměnných.

Ingo Bode: *Le difficile altruisme des groupes d'intérêt* (Problém altruismu zájmových skupin), s. 269-300.

Solidarita aktérů bývá v rámci ekonomické teorie zájmových skupin inspirované metodologickým individualismem zpracovávána jako otázka kolektivního egoismu. Mikrosociologická analýza dokazuje, nakolik takovýto přístup redukuje reálné strategie těchto skupin. Svou roli zde (nad zájmy materiálními) totiž může hrát i etická dimenze solidarity. Studium jedné odborové organizace dokazuje významný vliv zejména altruismu vedoucích pracovníků. Přesto je třeba uvažovat i vnitřní napětí mezi aktivními členy a více či méně utilitaristickou základnou.

Paul Bouffartigue, Charles Gadéa: *Les ingénieurs français. Spécificités nationales et dynamiques récentes d'un groupe professionnel* (Francouzští inženýři. Národní specifika a současná dynamika profesní skupiny), s. 301-326.

Francouzští inženýři dnes prodělávají četné změny. Dle autorů článku je zřejmě ještě příliš brzy na jejich zhodnocení, je ale užitečné stanovit nejdůležitější charakteristiky francouzského systému inženýrské kvalifikace a provést srovnání s ostatními industrializovanými zeměmi.

Pascale Chapat: *Castes, religions et sacré au Kerala (Inde du sud): des chrétiens dans une société multi-castes et pluri-religieuse* (Kasty, náboženství a posvátné ve státě Kérala (jižní Indie): křesťané ve společnosti multikastovní a pluralitně náboženské), s. 327-350.

Kéralští křesťané jsou rozdělení do několika církví, ale zároveň i do četných endogamních skupin. Autoři studie ukazují, že tyto endogamní skupiny tvoří zároveň stejný počet kast a že v Kérole existuje pouze jedna kastovní společnost, kterou tvoří individua nezávisle na náboženském vyznání. V článku je poukázáno na přítomnost kast v nehinduistických skupinách a na existenci posvátného (definovaného spolu s Durkheimem jako soubor přesvědčení

sdílených všemi) tvořícího základ společenské vazby.

Agnes Villechaise: *La banlieue sans qualités. Absence d'identité collective dans les grands ensembles* (Periférie bez přívlastku. Absence kolektivní identity na sídlištích), s. 351-374.

Periférie je definována jako heterogenní a komplexní svět, každodenní život jejích obyvatel uniká souhrnnému popisu. Sociologický výzkum jedné sídlištní čtvrti blízko Bordeaux přesto umožňuje pojmenovat vlastnost odrážející zkušenost lidí žijících na sídlištích: frustraci z neschopnosti ekonomicky dostat osvojenému modelu středních tříd. Z této frustrace, která charakterizuje zchudlé střední třídy, se rodí bolest lidí unavených neúspěchy, rozdělných vnitřními konflikty, bez kolektivní příslušnosti, střežících si své soukromí, kteří zvolili individuální strategii vzdorování všem problémům.

Revue française de sociologie

Ročník XXXVIII (1997), číslo 3

Pierre-André Chiappori, Kristina Orfali: *Préférences et interactions* (Preference a interakce)

Článek srovnává přístup mikroekonomie a sociologie jednání s důrazem na dvě témata: reprezentaci individuálního výběru a způsob modelování interakcí mezi malým počtem aktérů. Analýza je doplněna příklady z oblasti lékařství.

Raymonde Moulin: *Patrimoine national et marché international* (Národní dědictví a nadnárodní trh)

Na základě sociologické analýzy interakcí a ekonomické analýzy nedokonalé informace studuje autor článku rozpornou situaci, ve které se nachází veřejná správa v souvislosti s ochranou národního dědictví na jedné straně a rozvojem trhu volným oběhem uměleckých předmětů na straně druhé. Téma je rozpracováno v souvislosti s geografickým a ekonomickým aspektem globalizace trhu a historickým a právním kontextem vzniku národního kulturního dědictví.

Mohamed Cherkaoui: *Le réel et ses niveaux: Peut-on toujours fonder la macrologie sur la*

micrologie? (Úrovně reality: Je možné zakládat makro- na mikro-?)

Studie je příspěvkem k diskusi nad vztahem mikrosociologie a makrosociologie. Ukazuje, že nejběžnější definice mikro- a makro-, založená na velikosti, je chybná a nabízí definici trojdimenzionální. Na základě tří daných dimenzí je zde pak vytvořena typologie celku sociologických a ekonomických teorií, z nichž si žádná nemůže činit nárok na řešení otázky vztahu mikro- a makro- navzdory tomu, že některé z nich jsou silnější než ostatní.

Bernard Gazier: *Tris et contôles des salariés dans les organisations: Quelques chassés-croisés entre économie et sociologie* (Výběr a kontrola zaměstnanců v organizacích: střet ekonomie a sociologie)

Studium oblasti zaměstnání je ve Francii již dvacet let místem střetu ekonomie a sociologie. Analýza základních proměnných (schopnost být zaměstnán, moc a strategická racionalita, kultura podniku) svědčí o oboustranné závislosti disciplín v této otázce spíše než o vztahu komplementarity či konkurence, který bychom mohli očekávat.

Denis Segrestin: *L'entreprise à l'épreuve des normes de marché. Les paradoxes des nouveaux standards de gestion dans l'industrie* (Podnik pod tíhou trhem stanovených norem. Paradoxy nových standardů řízení v průmyslu)

Podniky jsou konfrontovány s rozšířením nového typu mezinárodních norem řízení a zajišťování kvality, jejichž cílem je podpořit v organizacích standardizovaný způsob řízení a koordinace, který by vedl ke zvýšení spolehlivosti kooperace v rámci průmyslu. Stať odhaluje ambivalenci tohoto nástroje, který přispívá k diferenciaci jednotlivých firem a namísto odbourání vlivu místní správy ji posiluje.

Pierre-Michel Menger: *Temporalité et différences interindividuelles: l'analyse de l'action en sociologie et en économie* (Časovost a rozdíly mezi individui: analýza jednání v sociologii a ekonomii)

Rozpor mezi sociologickou a ekonomickou analýzou jednání, identity sociálních aktérů a interakce může být znovu uchopen a překonán zasazením problému do kontextu časovosti

jednání a rozdílů mezi aktéry. Zkoumání několika skupin teorií ukazuje, že jednotlivé přístupy jsou rozloženy na škále determinismus-indeterminismus, která prochází napříč oběma disciplínami a umožňuje chápat dynamiku sociálního jednání novým způsobem.

Revue française de sociologie

Ročník XXXVIII (1997), č. 4

Louis Chauvel: *L'uniformisation du taux de suicide masculin selon l'âge: effet de génération ou recomposition du cycle de vie?* (Vyrovnání míry sebevraždy mužů z hlediska věku: generační efekt či proměna životního cyklu?)

Za posledních dvacet pět let došlo ve Francii k podstatné proměně křivky sebevraždy: dříve rostla míra sebevraždy spolu s věkem, dnes jsou věkové skupiny z tohoto hlediska vyrovnány. Dva statistické modely nabízejí odlišnou interpretaci tohoto vývoje. První, klasický, se snaží oddělit vliv věku, generace a životního období a dochází tak k závěru, že některé generace mají silnější tendenci k sebevraždy než jiné. Druhý model předpokládá ústřední roli proměny životního cyklu (vztahu mezi věkem a obdobím života). Studie je rozšířena o příklad Spojených států a dalších patnácti zemí.

Philippe Besnard: *Mariage et suicide: la théorie durkheimienne à l'épreuve d'un siècle* (Svatba a sebevražda: durkheimovská teorie o sto let později)

Studium vztahu mezi manželstvím a sebevraždou je ústředním tématem Durkheimovy *Sebevraždy*, publikované před sto lety. Cílem tohoto článku je ověřit danou teorii na současných datech týkajících se sebevraždy ve Francii.

Závislost sebevraždy na manželském stavu je dána do souvislosti s několika indikátory oslabení pozice manželství jako instituce během posledního čtvrtstoletí. Navzdory obtížnosti testování Durkheimových závěrů je tato teorie výsledky obecně potvrzena.

Marie Duru-Bellat, Alain Mingat: *La constitution de classes de niveau dans les collèges; les effets pervers d'une pratique à visée égalisatrice* (Jednotné třídy na středních školách; zvrácené důsledky nivelizačního přístupu)

Tento text nabízí odhad důsledků zavedení jednotných tříd a možný způsob operacionalizace tohoto konceptu. Zajímá se o roli, kterou hraje rozřazení žáků dle studovaného jazyka do jednotných tříd uvnitř jednotlivých ústavů. Studie nabízí analýzu vlivu tohoto přístupu na školní výsledky žáků a jejich studijní orientaci. Ukazuje se, že jednotné třídy mají na této úrovni studia spíše tendenci k posílení nerovnosti mezi žáky.

Pascale Trompette: *La négociation dans l'entreprise: symbolique de l'honneur et recompositions identitaires* (Vyjednávání v podniku: symbolika (ti) a proměny identity)

Článek, založený na etnografickém výzkumu z průmyslového prostředí, analyzuje několik epizod z historie sociálních vztahů a vyjednávání uvnitř podniku příslušejícímu k nukleárnímu odvětví. Autor zkoumá systém aktérů s cílem analyzovat proces utváření pole pro vyjednávání. Hlavním tématem analýzy je prostor významu, ve kterém se konstruuje a obnovují sociální kompromisy. Tento přístup obohacuje jinak tradiční způsoby chápání procesu vyjednávání.

Klára Volná

Sociological Review

2

CONTENTS

ARTICLES

Pauer, J.: The Problem of Moral Norms and Values in the Czech-German Discussion	131
Vobruha, G.: Income Mixes. Work and Income Beyond Full Employment	151
Rabušic, L., Kepáková, K.: The Sexual Behaviour of Adolescents and HIV Risk	161
Reifová, I.: Adorno and Lazarsfeld: An Encounter of the Apocalyptic and the Integrated	181

OVERVIEW ESSAY

Bušťíková, L.: Social Network Analysis	193
--	-----

FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS

Sýkorová, D.: The Family and Community in Central Europe	207
--	-----

STUDENTS' WRITINGS

Tkáč, G.: Prague's Cultural Facilities	219
--	-----

REVIEWS	233
---------	-----

NEWS AND INFORMATION	239
----------------------	-----

ANNOTATION	241
------------	-----

Sociologický časopis

PE 4584

2

OBSAH

STATI

Pauer, J.: Problém morálních norem a hodnot v česko-německé diskusi	131
Vobruba, G.: Kombinování příjmů. Práce a příjmy mimo hlavní zaměstnání	151
Rabušic, L., Kepáková, K.: Sexuální chování adolescentů a riziko HIV	161
Reifová, I.: Adorno a Lazarsfeld: Setkání skeptika a těšitele	181

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

Bušťíková, L.: Analýza sociálních sítí	193
--	-----

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Sýkorová, D.: Rodina a obec ve střední Evropě	207
---	-----

STUDENTI PÍŠÍ

Tkáč, G.: Pražská kulturní zařízení	219
-------------------------------------	-----

RECENZE

Jiří Večerník: Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnosti a politické postoje v české společnosti (I. Šrubař)	233
--	-----

Philip R. De Jong, Theodore R. Marmor (eds.): Social Policy and the Labour Market (J. Večerník)	235
---	-----

Lubomír Mlčoch: Zastřená vize ekonomické transformace. Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled) (P. Machonin)	237
--	-----

ZPRÁVY A INFORMACE	239
--------------------	-----

ANOTACE	241
---------	-----

Cena 39 Kč

